

„Kérdezzen ki, Atyám!”

„Én voltam a tücsök.
És mindenki tücsök volt körülöttem, mert mindenki magának élt.”

„Buzdítás nélkül az írói lélek el hidegül – sőt ha el halhat, el is hal. –
Legalább bennem már nagy a' készület.”

„Keresztet vet, ha Zolát említik, – bár soha egy sort sem olvasott tőle [...]”

„Magyar és ezért evolvált, mintahogy papa mondja.”

„Fejeken vagy semmi, vagy olyan módu Csákó
(mint ha egy magoskás tetejü kalapnak egészen le metzenénk
a' párkánnját)”

„nemcsak a hangot ragadta magával szárnyain,
hanem a lélekből is valamit,
lent a földön csak a képzetekké sűrűdött elemet hagyva”

„Munkámra nézve nem bánom akár mit mond,
de oly hitvány emberrel egy kategóriába ne tegyen.”

„Olyan buta, amilyen csak lehet.”

„Az üldözésből visszatérő Solyman ámitó barátságát ajánlotta,
hogy ezáltal megőrizze jogát az elkövetkezendő további háborúkra [...]”

„Ah! az a napkeleti szín! Az a buja lágyság s virágzó phantásia!
S az az iszonyú mesterség a maníerban!”

„Egyj Királynak
kell látni minden könnyeket: magának
könnyezni nem szabad.”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2020/3

3

2020

ItK

A tartalomból

Történelem és dráma

Gyónás

Íróbarátság

Dickens és Krúdy

ItK

Publications on History of Literature
Volume 124. Nr. 3. 2020

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
chief editor

Rumen István Csörsz
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey
Tünde Császtvay
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Anita Káli
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@iti.mta.hu

CONTENTS

<i>Knapp, Éva</i> : School plays about the Battle of Mohács	289
<i>Nagy, Imre</i> : “The forever running giant”. On József Katona’s viewpoint about history	304

Workshop

<i>Bartók, Zsófia Ágnes</i> : Hungarian textual relics of confession	317
<i>Kelemen, Zoltán</i> : Cricket and bug. Imitation of Charles Dickens by Gyula Krúdy’s reading and writing	334

Literary analysis

<i>Merics, István</i> : „Always – if visible”. The hidden narrator in <i>Hafia</i> by Minka Czóbel	347
---	-----

Documents

<i>Horváth, Lajos</i> : Two Benedek Bekénys in the 15 th –16 th century	363
<i>Boldog-Bernád, István</i> : Documents of the friendship of two writers. József Szenvey’s letters to Károly Kisfaludy (1825–1828)	369
<i>Őri, Tamás</i> : László Négyesy’s unknown letter to Irén Zoltvány. New data to Négyesy’s research on metrics	393

Book review

Emil Hargittay: Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újraírása (Péter Pázmány’s writing method: about the rewriting of the <i>Guide</i> and the pamphlets) (<i>Bitskey, István</i>)	396
Átfedések – Szövegalkotás a 16–18. században (Overlaps – Text creation from the 16 th until the 18 th century) (<i>Móré, Tünde</i>)	401
Zsigmond Beöthy: Válogatott írások (1839–1849) (Selected writings, 1839–1849) (<i>Völgyesi, Orsolya</i>)	404
Tünde Császtvay: Erő Tér / Tér Erő (Power Place / Place Power) (<i>Vámos, Violetta</i>)	409

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2020. CXXIV. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Káli Anita

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Knapp Éva</i> : Iskoladrámák a mohácsi csatáról	289
<i>Nagy Imre</i> : Az „örökké futó óriás”. Katona József történelemszemléletéről	304

Műhely

<i>Bartók Zsófia Ágnes</i> : A gyónás magyar nyelvű szövegemlékei	317
<i>Kelemen Zoltán</i> : Tücsök és bogár. Krúdy Gyula Charles Dickens-olvasása és -írása	334

Műelemzés

<i>Mercs István</i> : „Mindig – ha látják”. A rejtőzködő epikus Czóbel Minka <i>Hafia</i> című művében	347
--	-----

Adattár

<i>Horváth Lajos</i> : Két egykorú Bekény Benedek a 15–16. században	363
<i>Boldog-Bernád István</i> : Egy íróbarátság dokumentumai. Szenvey József levelei Kisfaludy Károlynak (1825–1828)	369
<i>Őri Tamás</i> : Négyesy László ismeretlen levele Zoltvány Irénhez. Adalék Négyesy verstani munkásságához	393

Szemle

<i>Hargittay Emil</i> : Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újírása (<i>Bitskey István</i>)	396
Átfedések – Szövegalkotás a 16–18. században (<i>Móré Tünde</i>)	401
Beöthy Zsigmond: Válogatott írások (1839–1849) (<i>Völgyesi Orsolya</i>)	404
Császtvay Tünde: Erő Tér / Tér Erő (<i>Vámos Violetta</i>)	409

KNAPP ÉVA

Iskoladrámák a mohácsi csatáról

A mohácsi csata az elmúlt közel ötszáz év magyar és európai történelmének gyakran emlékezetbe idézett eseménye.¹ Brodarics István *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz verissima historia* című munkáját történeti, irodalmi és irodalomtörténeti művek sora követte és használta forrásként.² Simai Ödön, Rédey Tivadar és mások után Kasza Péter Brodarics István irodalmi recepciója kapcsán foglalkozott Mohács irodalmi emlékezetével, leszűkítve azt az eposzokra és regényekre.³ Az utóbbi, műfaji alapú kizárás már önmagában jelzi a téma sokrétű, időben változó jelenlétét a lírai, drámai és prózai művekben, az értekezésekben, egyházi és világi szónoklatokban. Mohács ma is jelentős helyet foglal el a köztudatban, s az ütközetet témaként választó munkákról folyamatosan készülnek irodalomtörténeti vizsgálatok.⁴ Nem véletlen az sem, hogy R. Várkonyi Ágnes „Mohács folyamatos emlékezeté”-nek típusairól értekezett, és kiemelte, hogy a mohácsi csata emlékérmé a 17. század közepén főúri gyűjtemények kultusztárgya volt.⁵

Ugyanakkor a magyar történelmi tárgyú iskoladrámák között ritkán fordulnak elő Mohácsról szóló darabok.⁶ A téma jelenlegi ismereteink szerint – több más magyar

* A szerző az ELTE Egyetemi Könyvtár tudományos tanácsadója.

- 1 Vö. például: LUKINICH Imre, szerk., *Mohácsi Emlékkönyv 1526* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926); B. SZABÓ János, szerk., *Mohács* (Budapest: Osiris Kiadó, 2006); FODOR Pál és VARGA Szabolcs, szerk., *Több mint egy csata: Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019).
- 2 Például SIMAI Ödön, *Mohács a magyar költészetben* (Mohács: Blandl János Könyvkereskedő, 1905); RÉDEY Tivadar, „Mohács emléke költészetünkben” in LUKINICH, *Mohácsi emlékkönyv...*, 313–335; TRENCSEN-YI-WALDAPFEL Imre, „Két közmondás Mohács Magyarországról”, *Magyarságtudomány* 5, 2. sz. (1943): 214–216; SZÖRÉNYI László, „A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban” in FODOR, VARGA, *Több mint egy csata...*, 209–232.
- 3 KASZA Péter, „Mert látom, hogy néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...”: *Brodarics István tevékenysége irodalomtörténeti megközelítésben* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2007), 152–174, hozzáférés: 2020.09.30, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/919/1/Kasza_doktori.pdf; KASZA Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe*, Szilуетt: Korszzerű történelmi életrajzok (Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, 2015).
- 4 Így például, S. LACZKÓ András, *Új nap régi fény: Mohács a reformkori magyar lírában* (Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 2019); RÉDEY János Gergely, *Mohács Agyich István verseiben és a kortárs latin nyelvű költészetben: Szakdolgozat* (Budapest: ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, 2018).
- 5 R. VÁRKONYI Ágnes, „Történetírás, kritika és emlékezet”, *Hadtörténeti Közlemények* 120, 2. sz. (2007): 623–648, 646–647.
- 6 VARGA Imre és PINTÉR Márta Szusanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Irodalomtörténeti füzetek 147 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 133–135. A török elleni harc dialógusban feldolgozott egyik korai példája Basilius Joannes HEROLD (1514–1567)

történelmi esemény színre vitelétől eltérően – nem mondható kedveltnek, elterjedése a dráma műfajában egyszer sem lépte át Magyarország határát.⁷ Már csupán e körülmény miatt különleges figyelem illeti meg azokat a magyarországi hivatásos színjátszás előtti időszakból fennmaradt dramatikus szövegelemeket, melyek a mohácsi eseményeket dolgozzák fel.

A nyitrai piarista gimnázium diákjai 1752-ben tanérvzáro előadásként mutatták be a *Luctuosus Ludovici II. Hungarorum Regis ad Mohács occasus* című drámát, melynek Alszeghy Zsolt ismertette röviden latin nyelvű nyomtatott programját.⁸ A jezsuita diákszínpadon 1757-ben Kolozsváron mutatták be a *Ludovicus II ad Mohatsium* című darabot, melynek ugyancsak egy példányban maradt fenn a latin nyelvű nyomtatott programja.⁹ Ugyanitt 1770-ben *Ludovicus secundus* címen adtak elő darabot a poéta osztály diákjai.¹⁰ Varga Imre és Pintér Márta feltételezése szerint 1770-ben az 1757-es előadást ismételhették meg vagy e darab variánsát vihették színre,¹¹ bár az előbbi előadást a poétakénál jóval kevesebb latintudással bíró grammatica osztály adta elő.¹²

irodalom és történelem határán mozgó, *Rerum contra Turcas auspiciis Ferdinandi Austriaci Anno MDLVI in interamnensi Pannonia Gestarum historiola dialogo conscripta* (Basel: Johannes Oporinus, 1557) című, többször megjelent műve. Lásd: *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici [...] nunc primum editi* (Francofurti: Iohannes Wechel, 1600), 444–467; *Scriptores rerum Hungaricarum veteres [...] cum, praef. Mathias BEL, a cura di Joannis Georgius SCHWANDTNER* (Tyrnavia: Typ. Collegii Academici Societatis Iesu, 1765), 406–458. A munkában két kiválónak mondott magyar nemes, Franciscus Thajus és Joannes Pethejus koruk aktuálpolitikai témáit feszegető, elsősorban Sziget és Kanizsa helyzetéről szóló beszélgetéséhez (collocutio) társul Carolus vicecomes, Antonius Ghiringellus és Herold puer. A fiktív szereplők humanista diskurzust folytatnak, Herold puer alakjában valószínűleg maga a humanista történész- és nyomdász-szerző szólal meg. A drámai történetet nélkülöző collocutio célja, hogy a törökellenes eseményeket, mint mindenkor emlékezetre méltónak mondott példát („exemplum huc memoria sempiterna dignum”) megörökítsék.

7 Tüskés Gábor és KNAPP Éva, „Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a német jezsuita színpadon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111, 4–5. sz. (2007): 343–387; Tüskés Gábor és KNAPP Éva, „Magyar történelmi tárgyú drámák a 17–18. századi salzburgi bencés színpadon”, in *A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma és színháztörténet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 2 kötet. Régi magyar színház 6, 2:359–382 (Eger: Liceum Kiadó, 2016). Vö. Paul BAHLMANN, „Das Drama der Jesuiten”, *Euphorion* 2 (1895): 271–294; Paul BAHLMANN, „Die Jesuitendramen der Niederrheinischen Ordensprovinz”, in Paul BAHLMANN, *Beihefte zum Centralblatt für Bibliothekswesen*, Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen 15, 271–274 (Leipzig: O. Harrassowitz, 1896); Jean-Marie VALENTIN, *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemande, 1554–1680*, 3 Tom. Europäische Hochschulschriften 255 (Bern: Lang, 1978), 3; Jean-Marie VALENTIN, *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemande: 1555–1773*, 2 Tom. Hiersemanns Bibliographische Handbücher 3 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1983); Jean-Marie VALENTIN, *Theatrum catholicum* (Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 1990).

8 ALSZEGHY Zsolt, „Iskoladráma a mohácsi vészről”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 36, 1. sz. (1912): 62–63.

9 Vö. „Caesus Ludovicus (Grammatica)”, in STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, 3 kötet. A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, 1984–1988), 1:284.

10 STAUD, *A magyarországi...*, 1:298.

11 VARGA és PINTÉR, *Történelem...*, 134.

12 A színre vitt szövegek és a diákszereplők tudása közötti kapcsolatról lásd: KNAPP Éva, „A magyar történelem azonos eseményei a német és a magyar jezsuita színpadon: Szent István”, in *Színház, dráma,*

A kőszegi jezsuita iskola szintaxis osztályának növendékei 1766-ban a *Ludovicus ad Mohacsium cum nobilitatis flore caesus* című, ismeretlen szövegű darabot játszották.¹³ 1768-ban Szegeden a piaristák szintaxis és grammatikai osztályai colloquiumként „tentamen” (próba, kísérlet) jelzéssel adták elő a tanáruk, Cajetanus Poor a Sancto Leopoldo (1744–1813)¹⁴ által betanított („docuit”), *Res gestae Ludovici secundi* című, szöveg szerint ugyancsak ismeretlen összeállítást,¹⁵ mely minden valószínűség szerint a király mohácsi halálával ért véget.¹⁶

A felsorolt adatok tükrében a téma a piarista (Nyitra, Szeged) és a jezsuita (Kolozsvár, Kőszeg) diákszínpadon 1752 és 1768, azaz viszonylag szűk időhatárok között adathozható. Mindebből úgy tűnik fel, a mohácsi események előadása színpadi előzmény nélkül, mintegy tematikus újításként jelent meg a magyar történelmi tárgyú iskoladrámák témarendjében. A történelmi tárgy ebben az esetben egy olyan vesztes csata, melynek következményei negatív események sorát indította el, és így – minden valószínűség szerint – alkalmatlannak tűnhetett fel az ifjúság nevelésére, a hősiesség vagy az önfeláldozás bármely pozitív formájának bemutatására. Kérdés, vajon mi ösztönözte mégis a téma színre vitelét? Az előadások szövege nem maradt fenn, mindössze két darab latin nyelvű nyomtatott programja áll rendelkezésre, melyek vizsgálatából válasz remélhető a felvetett kérdésre.

Nyitra, 1752

A Szent László királyról elnevezett nyitrai piarista gimnáziumban 1698–1919 között folyt oktatás. 1701-ben, amikor a tanulók száma elérte a háromszáz főt, Mattyasovszky László nyitrai megyés püspök, királyi kancellár egy nagyobb alapítványt hozott létre, melyből iskola és rendház épült. Ugyanő 1705-ben végrendeletileg egy nemesi konviktus alapítására hagyományozott jelentős összeget. Az iskola 1707-től „nagygimnáziumként” működött, színházterme 1721-ben készült el.¹⁷ A Kilián István által összeállított forrásgyűjtemény szerint 1752-ben az „iskolaév végén” „de clade Hungarorum ad Mohács” adták elő a nyitrai piaristák poézis és szintaxis osztályainak tanulói a *Luctuosus Ludovici II. Hungarorum regis ad Mohács occasus* című drámát. Szerzője minden valószínűség szerint a színre vivő osztály tanára, egyben a darab betanítója, Soós

irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére, szerk. TóTH Orsolya, Pannónia könyvek, 106–121 (Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 2010), 115–120.

13 STAUD, *A magyarországi...*, 3:37.

14 ANDREAS KOLTAI, redig., *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997* (Budapest: Curia Provincialis Hungariae Scholarum Piarum, 1998), 304.

15 KILIÁN István, kiad., *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, *A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1994), 547.

16 VARGA Imre és PINTÉR Márta Zsuzsanna kérdőjellel ugyancsak a Mohács témánál említik meg az 1709. április 14-én a komáromi jezsuitáknál előadott, csak címből ismert, *Joannes Tomorinus* című drámát, feltételezve, hogy Tomori János azonos lehet Tomori Pállal. VARGA és PINTÉR, *Történelem...*, 135. A darabról a források mindössze annyit közöltek, hogy a parvisták vitték színre, témája meghatározatlan, Tomori János kiléte ismeretlen. Vö. STAUD, *A magyarországi...*, 472.

17 KILIÁN, *A magyarországi piarista...*, 144.

Imre (Emericus a Sancto Stephano Rege Hungariae, 1711–1761) volt.¹⁸ Ebben az évben a nyitrai piarista diákok összesen hatszor léptek színpadra. A retorika és az aritmetika osztályok tanulói éppúgy kétszer játszottak együtt, mint a poéták a szintaxistákkal.¹⁹ A fiatalabb diákok, így a grammatika osztály a principistákkal, valamint a kisebb és nagyobb parvisták, egy-egy darabot mutattak be. A drámákat minden esetben az adott osztályok tanárai tanították be, s feltételezhetően ők voltak a drámák szerzői is.²⁰

Alszeghy Zsolt véleménye szerint a Mohács-darabról a program alapján viszonylag keveset tudunk meg, „jóformán csak jelenetek egymás mellé illesztgetett sorozata”.²¹ A nagyszombati Akadémiai nyomdában készült színlap²² szerint a drámát Kesselőkői Majthényi József,²³ a nyitrai ítélőtábla első assessora, patrónus-mecénás tiszteletére adták elő. Majthényi József egyenes ági leszármazottja volt a Mohácsnál hadba vonult Majthényi (I.) Bertalannak (?–1553), aki eleinte II. Lajos király apródja, majd asztalnoka volt, s a mohácsi csatában esett török fogságba.²⁴ A Mohács-dráma színrevitelével a nyitrai piaristák minden valószínűség szerint az őket támogató mecénást kívánták személyes tiszteletben részesíteni.

A darab műfaji megjelölése szomorújáték, *scena tristic*. Az argumentum összegzi a darab történelmi hátterét: Solymán hatalmas sereggel támadta meg Magyarországot II. Lajos uralkodása idején. A király többször, de hasztalanul kért segítséget a szomszédos királyoktól. Kevéssel azt követően, hogy az ellenség átlépte a Szávát és a Drávát, az uralkodó elhatározta az ellenállást, s késznek mutatkozott meghalni a hazáért Mohács mezejénél. A török sereg azonban győzelmet aratott, a magyarok közül huszonötezen haltak meg. Ők – az argumentum szóhasználatával – a haza nemességének áldozatul esett virágai voltak, akiket soha elegendőképpen nem sirattak el a magyar királyság magára hagyatottsága miatt („nunquam satis deploranda Regni desolatione”).

18 „[...] Magister fuit [...]” KILIÁN, *A magyarországi piarista...*, 294; KOLTAI, *Catalogus religiosorum...*, 349. Vö. még, PRÓNAI Antal és CSÁSZÁR Elemér, „A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670–1778. előadott drámák jegyzéke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 25, 1. sz. (1915): 114–122; PRÓNAI Antal és CSÁSZÁR Elemér, „A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670–1778. előadott drámák jegyzéke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 25, 2. sz. (1915): 205–219, 212–213.

19 A Soós Imre által 1752-ben betanított másik színi fellépés egy declamatio, „in qua Emmanuelis Grammatica adversus Facciolum et Vagnerum defensa”, azaz a tananyaghoz illeszkedő vitatkozás volt. KILIÁN, *A magyarországi piarista...*, 294.

20 Uo., 294–295.

21 ALSZEGHY, „Iskoladráma...”, 62.

22 Egyetlen ismert példányát az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára őrzí, jelzete Pro 44 (1752).

23 Majthényi nagyszombati jezsuita diák volt, a Szent Adalbert szemináriumban lakott, 1738. július 30-án ünnepi szónoklatot tartott Szent Ignációl *Divus Ignatius Theologiae vindex et propagator* (Tyrvia: Typ. Academicis, 1738) címen.

24 Majthényi Bertalan a török fogságból szabadulva I. Ferdinánd király híveként 1528. március 8. után Szeged királyi kapitánya (parancsnoka) lett. ETÉDI Soós Márton a *Magyar Gyász* (Pest: Landerer Nyomda, 1813) című művében a hadba vonuló magyarok között mutatta be (142. p.): „A’ híres Majthényi mellette léptetett, / Kit az egész Ország felette szeretett; / Mert nem tsak Bellóna’ kezén neveltetett, / Hanem Temesel-is egyszerűsmind született.” Történetét Batsányi János a *Majthényi Barta keserve* című versében örökölte meg.

A darab forrásaként a „Bonfin. in Append. et Nicol. Istvánffy L. 8.” hivatkozások szerepelnek az argumentum végén. A „Bonfin. in Append.” rövidítés azonosítható Brodarics István mohácsi ütközetről szóló históriájával, melyet Zsámboky János rendezett sajtó alá *Ungaric. Appendix. Broderithi descriptio recognita a Samb.* címen, s amely megjelent Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades*-ének 1568. évi bázeli kiadásában (757–774).²⁵ A másik forrás Istvánffy Miklós *Historiarum de rebus Ungaricis Libri XXXIV* című munkája.²⁶ Mindkét hivatkozás pontos, s az előadott dráma szerzője – amint az elvégzett szövegösszevetés bizonyítja – messzemenően felhasználta forrásait.

Bár a szerző neve nem szerepel a nyomtatott programban, valószínűleg azonos a darabot színre vivő poézis és szintaxis osztályok tanárával, Emericus Soós a Sancto Stephano Rege személyével, világi nevén Soós Andrással.²⁷ Soós 1752-ben 67 poeta és 120 syntaxista magistere volt.²⁸ A Kácsor Keresztély által készített életrajz tanúsága szerint Almásról származott, nemzetisége magyar volt. Felsőbb szintű tanulmányait elvégezve procurator és gyóntató lett a piarista rendben. Szembetegsége miatt Bécsben megoperálták, de ezt követően forrolázba esett és meghalt. Kácsor megemlíti, de nem részletezi Soós vétkeit, melyek miatt a rendi előjárók Nyitrán elzárásra ítélték, Kecskeméten pedig néhány hónapot börtönben kellett töltenie.²⁹

Nyers Lajos részben eltérő adatokat tartalmazó életrajzi összefoglalója szerint Soós Imre Pest megyében, Nagykátán³⁰ született, jobbágy családban. Édesapja Soós János, édesanyja Fazekas Ilona volt, akik egyaránt Győről származtak. Soós 1735. október 18-án Privigyén lépett be a piarista rendbe, és 1746. augusztus 11-én Esterházy Imre nyitrai megyés püspök szentelte pappá. Szembetegsége gyógyítására rendi költségen Bécsbe küldték, ahol az uralkodó háziorvosa műtétet javasolt, de ennek elvégzése után 1761. szeptember 2-ikán vérmérgezésben meghalt.³¹ Irodalmi tevékenységéről egyik életrajzírója sem tesz említést.

A dráma prologussal kezdődik, s a három felvonás közé két kórusjelenetet illesztettek. Az előadás a prologust és a két kórus eseményeit folytató, allegorizáló epilógussal ér véget. Az összesen négy allegorikus jelenet illeszkedik a történeti eseményrendhez,

25 Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum Decades quatuor cum dimidia*, stud. Johannes SAMBUCUS (Basilia: Ex Offic. Oporiana, 1568), 757–774. Ez az appendix Bonfini későbbi kiadásaiban is megjelent, így 1581-ben Frankfurtban *Appendix: Clades in Campo Mohacz, in qua Ludovicus occidit*, A D. Stephano BRODERITH olim pro cancellario descripta, 757–774. További kiadások: Hanau: 1606; Köln: 1690.

26 Első kiadás: Nicolai ISTHVANFI PANNONI *Historiarum de rebus Ungaricis*, Libri 34 (Coloniae: Antonius Hieratus, 1622), 8:115–133. Későbbi kiadása Köln: 1685, itt: 77–89.

27 KOLTAI, *Catalogus religiosorum...*, 349.

28 *Liber Scholasticus 2dus Episcopalis Gymnasij Nitriensis Scholarum Piarum: 1738–1756*, Tom. 2, Ms. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, II. 5. Acat Domus Nitriensis Liber 5, itt: 368–377.

29 Egy Nyúl Teréz nevű asszony miatt zárták börtönbe. Erről a provinciális tudósított, egy, az ügyben lefolytatott vizsgálat révén, melynek során kikérdezték az asszony férjét is. Christianus KÁCSOR a Sancto Emerico, *Historiae de ortu et Progressu Provinciae Hungaricae Cle. Reg. Pauper: Matris Dei Schol: Piarum Ab anno 1666 [...] anno 1772 scripta*, Ms. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára. 2a. Manuscripta vetera 2 series altera 14, itt: 404.

30 A születési hely feltehetően a Nagykáta közelében lévő Almás (= Tóalmás) település lehetett.

31 NYERS Lajos, *A veszprémi piarista gimnázium tanárai: 1730–1740* (Veszprém: Egyházmegyei Könyvnyomda, 1942), 7–8.

s szimbolikusan értelmezi azt. A prológusban a sors kerekét forgató Fortunát a közelgő történések megváltoztatására kéri egy Magyarország címerével felékesített Genius, de ez hatástalan marad. A hold felemelkedni látszik a mélységből, és Fortuna megjósolja az elkerülhetetlen csatát. Az első kórusjelenetben Magyarország Geniusának fejéről leesik az angyal által ajándékozott korona, s oly módon törik le az egyik csúcsa, hogy ezt a részt többé nem lehet hozzáilleszteni. A jelenetet megdöbbenés és iszonyat kifejezése zárja az ország jövőjének ezen közelgő változásán. A második kórusjelenetben Magyarország gondok és szorongások közepette elalvó Geniusának fejéről egy barbár nép elragadja a koronát, majd a háromszínű zászlót (tricolor) széthasítják, és pokolbéli fáklyával meggyújtják. Az epilógusban a száműzötté váló Magyar Genius mély álmából felserkenve megjósolja Magyarország sorsának rosszra fordulását.

A darab történelmi eseményrendjét egybevetettem az argumentumban jelzett forrásokkal. Az összehasonlítás tükrében a szerző a színpadi történetet messzemenően Brodarics István³² és Istvánffy Miklós³³ forrásként megjelölt munkáiból merítette.

Luctuosus [...], 1752

Brodarics Istvánffy

Actus 1. scena 1.

Horvátország nagy részét legyőzve Solyman elhatározza, hogy régi győzelmei miatt megbünteti Magyarországot. Lajos király alatt elérkezni látta erre az időt, megtámadja a határvidéket, a Száva és a Dráva mellékét elnépteleníti.

scena 2.

A budai királyi várban Lajos térden állva tesz fogadalmat, amikor Tomori Pál kalocsai érsek hírt hoz a török dúlásáról. Lajos szétküldi vezéreit, hogy hadat gyűjtsenek.

13

94

scena 3.

Solyman kiterveli, hogy Budáig megy, amíg még nem akadályozza semmi. Átlép a Száván, és a muftik tanácsára, hogy megnyerje Mohamedet, szertartásokat és hadi játékokat rendez.

32 SZENTPÉTERY Imre, ford., ESZES Máté, jegyz., szerk., előszó, *Mohács 1526. Emlékkönyv: Brodarics története a mohácsi vészről* (Budapest: Curiosa Nova Kiadó–Danár Kiadó, 2002). Brodarics munkája megjelent Kulcsár Péter fordításában is, először 1977-ben: BRODARICS István, „Igaz történet”, in *Humanista történetírók*, KULCSÁR Péter, SZALAI Anna, ILLYÉS Gyula és JUHÁSZ Ferenc, szerk., KULCSÁR Péter, ford., *Magyar Remekírók*, 289–328 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977). Majd 2006-ban ismételt kiadták, lásd: LUKINICH, *Mohácsi...*, 134–155. Ismereteim szerint jelenleg kritikai kiadása készül.

33 „A VIII. könyvből: A mohácsi csata”, in ISTVÁNFFY Miklós, *A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László, *Monumenta Hungarica* 6, 93–124 (Budapest: Magyar Helikon, 1962). Vö. ISTVÁNFFY Miklós, *Magyarok dolgairól írt története: Tállyai Pál XVII. századi fordításában: I/1: 1–12. könyv*, kiad. BENITS Péter, *Történelmi források* 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 206–229.

	Brodarics	Istvánffy
scena 4.		
Lajos az illír menekülteket hallgatja a török dúlásáról, segítségért követeket küld a szomszédos királyokhoz és a pápához, könyörgéseket tart, végül levelet küld Zapolya (Szapolyai) János erdélyi vajdához, kérve, gyűjtsön hadat.	13, 24	96
scena 5.		
A hadvezérek hadat gyűjtöttek, s e döntő időben nem kevesen összegyűltek, hogy egy akarattal készségesen haljanak meg a hazáért („libenter pro Patria morituri unanimes confluunt”).		
scena 6.		
Tomori a királlyal tanácskozik, majd az erős lelkű, hadi érényekkel bíró Losonczival beszél, akit ruhacsere után az ellenséges tábor kikémlelésére küld.		
scena 7.		
A szomszédos királyoktól a hazai háborúkra hivatkozva elutasítással érkeznek vissza a követek.		
Actus 2. scena 1.		
Solyman a győzelem dicsőségét áthárítja saját embereire; Ibraimnak tulajdonítva azt, hadvezérnek nevezi ki. Ez Ali bégnek nem tetszik, féltékeny Ibraimra.		
scena 2.		
Zapolya erdélyi vajda fogadja a király székelyekhez küldött követét, akik fegyverben állnak, és a követet Budára akarják kísérni. A székelyeket előljáróik a legfőbb utasításra eltérítik, Erdély határainak felügyeletére rendelik.		101
scena 3.		
Ali bég, mivel nem tudja elpusztítani Ibraimot, levelet intéz Lajos királyhoz és más magyar előkelőkhöz, felfedi Solyman tervét és biztatja őt és legnagyobbjait a [törökök] vitézül való kifürkészésére.		
scena 4.		
A király a követek sikertelen visszaérkezése után ismét levelet küld a vajdához, hogy ne késlekedjen hadával a végső veszély miatt. [Kéri, hogy] hadi készleteivel [a vajda] már ne Budán, hanem Sarlós Boldogasszony napjára Tolnán jelenjen meg, ahol az ellenséggel csatába kellene bocsátkozni.		
scena 5.		
Solyman értesül Ali bég magyar királyhoz intézett leveléről; a tagadó Ali béget börtönbe vetik. A levél elfogása után felismerik a kézírást, Alit elítélik, és Achmettel kivégzésre vezetik, s Solyman parancsára az ítéletet azonnal végrehajtják.		

scena 6.

A vajda a király levelét megkapva szenved, hogy a hadat mások tanácsára a tartomány határaitra rendelte; követét a lehető leggyorsabban a királyhoz küldi, s mivel el akarja kerülni a nézeteltérést, hadát a tartomány határaitól összegyűjti, és elrendeli Tolnára küldését.

scena 7.

Losonczit, aki álruhában az ellenség táborának kémlelésére küldett, Solyman feltartóztatja; Losonczit szabadulni próbál, ez sikerül neki, a török elengedi.

Actus 3. scena 1.

Az erdélyi követ előadja a vajda tervét és az erdélyi hadsereg helyzetét. A király lemond a vajda segítségéről; azon gondolkodik, egyedül hogyan gyűjthetne össze mindenkit [akit lehet] az ellenség ellenében; nem tudja még, hogy a török már átlépte a határt. Losonczit visszatér, kikérdezik; Lajost elgyengíti a legvégső szomorúság, mert nem kap segítséget.

103

scena 2.

Losonczit és a törökök váratlanul álomba merülnek. Losonczit álomban a szabadságot („libertatem”) őrzi, s az életével fizet [ezért]. Solyman álomban bosszankodik, ágyúszóra riad fel és elrendeli a hadgyakorlatot. Előrenyomul Mohács mezejére, s ott a kedvező előjelekre támaszkodva csatát rendel el, haderejét két részre osztva.

scena 3.

A magyar hadvezérek összegyűjtik a haderőt a király vigasztalására; hadirendbe állítva serényen gyakoroltatják; a király reménykedik, bízik Istenben, s önmagát végső áldozatul ajánlja fel a haza üdvéért.

30

scena 4.

A király Nagyboldogasszony oltáránál emlékezetbe idézi Szent István király emlékét, aki Magyarországot az ő védelme alá helyezte („in ejus tutelam commendavit”), a keresztények azok üdvösségéért, akik felkerekedtek a háborúba, planctust mondanak és ódát énekelnek népnyelven („patrio idiomate”), amit látva, Szűz Mária képe szomorkodni látszik, és elfordul a néptől.

scena 5.

A király békét kíván ajánlani a töröknek; Losonczit beszámol a török magyarokét felülmúló hadseregéről. Elmondja, két részre váltak szét úgy, hogy a másik részük még nem lépte át a Drávát. Erre Tomori, akire a király rábízta az egész hadat, úgy dönt, hogy Mohács mezejére vezeti a magyarokat.

107, 109

A török közeledik Mohácshoz, tábort ver, a had egy részét a hegyek között egy félreeső helyen hagyja, a többiek a viadalra kiállni felállítja.

A magyarok közelednek Mohács mezejéhez. Tomori előadja beszédét a hazáért való meghalás szükségességéről, és emlékeztet nagyjaink, s nemzetünk mindenkori hadi dicsőségére. Mindannyian térdet hajtva Istennek ajánlják magukat, megsejtve az elkövetkező borzalmat és azt, hogy a király is halálos csapás áldozata lesz.

A magyarok bevégzik imádságukat, a törökök üvöltve megindulnak a közeli dombról. Tomori Pál csatasorba állítja a sereget, s az édes hazára emlékezve („dulcis Patriae memores”) és nagyjaink dicsőségét szem előtt tartva, példájukkal megmutatják nemzetünk vitézségét mindaddig, míg a török ágyúk el nem dördülnek, és a török túlerő le nem rohanja őket. Minden homályba burkolózik; a haza védői holtan maradnak a csatatéren.

A darab hűen követi a 17. századi jezsuita dramaturgia kedvelt szerkezeti mintáját, melyben a történelmi tárgyat értelmező allegorizáló jelenetek szakítják meg. Nem hiányoznak olyan közkedvelt elemek sem, mint a csel, a vetélkedés, az árulás, az áruhás kémkedés, a túlvilági jel és az álom, melyek beépítésével irányították a figyelmet és dinamikusabbá tették az előadást.

A program ismeretében reprezentatívnak szánt, gondosan megformált történelmi dráma alkalmas volt emelkedő intenzitású, fokozódó érzelmek és elkötelezettség kifejezésére. Emlékezetbe idézte az államalapító Szent István király alakját, aki Magyarországot Szűz Mária védelme alá helyezte („in ejus tutelam commendavit”),³⁴ a csatába indulókért planctust mondtak és ódát énekeltek népnyelven („patrio idiomate”) – azaz a darab előadása során többféleképpen igyekeztek beemelni a Mohácsnál meghaltak emlékét a Regnum Marianum eszme kereteibe. Tomori Pál drámában elhangzott beszédének szövegét nem ismerjük ugyan, de a program alapján valószínű, hogy a hazáért való meghalás szükségességéről, a magyar történelmi múlt kiemelkedő hadi eseményeiről és dicsőségéről szólt.

Úgy tűnik fel, hogy ezekkel a színlapon megörökített részletekkel a szerző igyekezett a mohácsi csatát mint végzetesnek bizonyult hadtörténelmi eseményt mintegy „elfedni”, és a vesztes ütközetet „felhasználni” a magyar hősiesség méltatására. A színpadon megjelenített eseményekkel nem egyszerűen a vereséget, egy országvesztő csatát vittek színre, hanem a megváltoztathatatlan sors történelmi példázatát mutatták be, melyet a harcban elesettek tudatosan, az ország történelmi múltjához méltón vállaltak fel.

34 Vö. Tüskés Gábor és Knapp Éva, „Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 5–6. sz. (2000): 573–602.

A program végén a szerepek és a szereplők felsorolása alkalmat ad a dráma további részleteinek megközelítésére. A történeti szerepeket három csoportban rendezték el, a magyarok, a törökök és az erdélyiek csoportjára. Az összesen száztizenhárom történeti szerep közül negyvenhat diák alakította a magyarokat, harmincnyolc a törököket és huszonkilenc az erdélyieket. A *Liber Scholasticus*ban a hatvanhét fős poézis osztályból név szerint negyvenkét diákot, a százhusz szintaxista közül hatvankettőt lehetett azonosítani.³⁵ Közülük három poétát és két szintaxistát „clericus”-ként, azaz elkötelezett egyházi személyként mutattak be. Bár nagy létszámokról van szó, két török szerepet – feltehetően a darab tartalmi igényéhez igazítva – kisebb, parvista diákok játszottak.

A főbb szerepeket a Szent László papi szeminárium hallgatói játszották, így Tomori Pálét, Solymanét, Ibrahimét, Ali bégét és Zápolya Jánosét. Közülük ketten egyúttal a poézis osztály tanulói voltak, ketten szintaxist tanultak. Úgy tűnik fel, a főszereplő Tomori Pál lehetett. Ő a harmadik felvonás hetedik jelenetében adta elő a színlapon külön megemlített beszédét a hazáért való meghalás szükségességéről, miközben emlékeztetett az elődök hősiességére, és a magyarok mindenkori hadi dicsőségére. Ezt a szerepet „R. D. Stephanus Diossi, Semin. S. Ladisl. Alumn.” jelenítette meg. Losonczy szerepét a Léváról származó, tizennégy éves Pallya Ferenc alakította. A magyar harcosok között lépett színpadra a civis állapotú tizenhét éves kereskényi Martinovics János szintaxista (a *Liber Scholasticus*ban Martinkovics néven szerepel),³⁶ a janicsárok között a szintén szintaxist tanuló tizenhat éves kereskényi Kereskényi József, az erdélyi katonák egyike a tizenhat éves, Elefántról származó poéta, Matyasovszky Ferenc volt. Majthényi nevű, azaz a színlapon feltüntetett mecénással rokonságban álló diák nem lépett fel a darabban, és a rendelkezésre álló ismeretek szerint a szereplők egyike sem vitte színre a csatában török fogságba esett Majthényi (I.) Bertalant.

A történeti szerepek végén még két további, az előadáshoz szorosan kapcsolódó szerepet tüntettek fel, a dedicatorét és a gratiarum actorét. Ők ajánlották a szindarabot, illetve mondtak köszönetet a valószínűleg a nézőtérben ülő mecénás Majthényi Józsefnek. Nekik két-két szerepük volt: a dedicator, a tizenöt éves nagyapponyi Apponyi János poéta, a nemesi konviktus lakója egyúttal a fellépő francia királyhoz küldött követet játszotta a darab elején; a színpadról a mecénásnak köszönetet mondó gratiarum actor az ugyancsak tizenöt éves temesvári, szintén a nemesi konviktusban élő poéta, „Nobilis Josephus de Károl, a Conv. Nob. Poëta” a nádor egyik ispánját is alakította. A színlapon nevükkel szereplő diákok egyikének sem ismert későbbi irodalmi tevékenysége. A nyitrai piarista *Liber Scholasticus* 1752³⁷ adataival egyeztetve a szereplőgárdát, az actorok kivétel nélkül tizenhárom és tizenkilenc éves ifjak voltak, származásuk szerint nemesek és nem nemesek, polgárok és jobbágyok, magyarok, németek és szlovákok, Nyitra, Trencsén, Pozsony, Bars, Esztergom, Szatmár és Temes megyékből.

35 *Liber Scholasticus*..., 362–400.

36 Pallya és Martinkovics piarista szerzetes tanár lett. *Catalogus religiosorum*..., 285, 249.

37 *Liber Scholasticus*..., 362–400.

A prológos, a két kórus és az epilógus allegorizáló szerepeit (Fortuna, Magyarország és a Kereszténység Geniusa) játszóik neve ismeretlen. Őket a szereposztás végén összegző, egyetlen, közel sem teljesnek látszó felsorolásban említik: „Huc accedunt Musici, Genii, Jocastae, etc.”. Ez a körülmény arra látszik utalni, hogy az allegorizáló szerepeket némán, zenével kísért pantomimmal vagy tánccal (*scena muta*) vitték színre.

Bár az 1752-ben előadott nyitrai *scena tristis*nek a szövege ismeretlen és szerzősége is bizonytalan, a nyomtatott argumentumban említett, Mohácsnál elesett, de el nem siratott magyarokra – köztük Bertalanra, a mecénás Majthényi József csatában részt vett, és török fogságba esett felmenőjére – történő méltó emlékezés mellett nem zárható ki, hogy az előadás színre vitelében aktuálpolitikai megfontolás is közrejátszott. Ismeretes, hogy Majthényi (I.) Bertalan a török fogságból szabadulva elfordult Szapolyai Jánostól, I. Habsburg Ferdinánd párhíve lett, s így a darab 1752-ben áttételesen példázhatta az aktuális uralkodóhoz, Mária Teréziához fűződő, elvárt lojalitást is.³⁸

A dráma tágabb irodalmi környezetéhez tartozik egy további nyitrai előadás. A Nyitrán, szintén két osztály tanulói által 1741-ben játszott, *Fidelis defensor patriae* [...] *Nicolaus Eszterhazius* című darab egyrészt szintén a hazához és az uralkodóhoz fűződő hűséget jelenítette meg. Másrészt ennek az előadásnak a nyomtatott színlapján hasonló volt a szerepek elosztása magyar, török és erdélyi részre.³⁹ Ezt a török és Bethlen Gábor ellen egyaránt harcoló, Habsburg-hű Esterházy Miklósról szóló darabot – vagy ennek változatát – 1755-ben ismét színre vitték Nyitrán, *Nicolaus Eszterhazius de Bethlenio triumphans* címen.⁴⁰

Kolozsvár, 1757

Az 1757 júniusában a kolozsvári jezsuita gimnázium középső grammatikai osztálya által a mohácsi csatáról játszott darab címe a kéziratos forrásokban *Caesus Ludovicus*.⁴¹ A dráma szövege ismeretlen, nyomtatott programja azonban fennmaradt *Ludovicus II. ad Mohátsium* címen.⁴² Ugyanebben az évben a szintaxis, principia, parva és retorika osztá-

38 Ismeretes, hogy ebben az évben kobozta el a Helytartótanács MOLNÁR Gergely *Elementa grammaticae Latinae* című tankönyvének egyik kiadását, mert az egyik példamondatban szerepelt a Rákóczi név. Lásd: MÁRKI Sándor, „Rákóczi legendája és története”, *Erdélyi Múzeum: Új folyam* 6, 4. sz. (1911): 201–222, 202.

39 KILIÁN, A magyarországi piarista..., 273–275. Vö. MEDGYESY S. Norbert, „Fidelis Defensor, Patriae, Deo, Imperatori ac populus: Iskoladráma Pázmány kortársáról, Esterházy Miklós nádorról” in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 323–330 (Vác: Mondat Kft., 2013); MEDGYESY S. Norbert, „Két történeti iskoladráma Nyitrán a diadalmas és védelmező hűségéről (1731, 1741)” in *Drámák határhelyzetben: I.*, szerk. BRUTKOVSKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó és PETRES Csizmadia Gabriella, *Edicia Europica Varietas*, 177–194 (Kassa–Nyitra: Magyar Szemiotikai Társaság–Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, 2014).

40 KILIÁN, A magyarországi piarista..., 298.

41 STAUD, A magyarországi..., 284.

42 *Ludovicus II. ad Mohátsium: Acta a media grammatices classis juventute in regio principali academia Claudiopolitana Soc. Jesu. Anno M.CC.DLVII. [?], Mense Junio, die* (Claudiopolis: Typ. Societatis Iesu, 1757). Használt példány: Magyar Piarista Rendtartomány Központi Könyvtár és Levéltár, Erdélyi Régi Színjátékok 1700–1759 című kolligátum, P 32/3/10/12. Ezt a nyomtatott programot Staud Géza nem ismerte.

lyok szintén önállóan léptek színpadra.⁴³ Feltételezhető, hogy ezt a darabot vagy ennek szövegvariánsát adták elő néhány évvel később ugyanitt a poézis osztály tanulói 1770-ben *Ludovicus secundus* címen.⁴⁴ Nem maradt fenn a darab szerzőjének neve, viszont ismert, hogy ebben az évben a magister Böer (Boér) Imre volt a grammatisták tanára,⁴⁵ valószínűleg ő taníthatta be az előadást. A háromszéki Boér Imre (1734–1795) 1755–1759 között, 1764-ben és az 1766–1773 közti években oktatott Kolozsváron,⁴⁶ ő volt a rendház felosztás előtti utolsó előjárója (*praefectus*), irodalmi tevékenysége azonban nem ismert.

A rövid nyomtatott program az *argumentum*ot, a főbb szerepek és szereplők felsorolását, valamint a három felvonásos darab jeleneteinek szűkszavú leírását tartalmazza. Az *argumentum* szerint a színmű bemutatja, hogyan vesztett csatát Magyarország alig több mint egy és fél óra alatt Mohácsnál, ahol II. Solymanus, nagy hadával közeledve Illyria felől, a csatatéren fortéllyal elcsábította és megsemmisítette II. Lajos királyt és Magyarország nemességének legjavát. A dráma forrásaként Brodarics István mohácsi csatáról szóló művét jelölték meg.⁴⁷

A darab szerkezetében megfigyelhető egy, a jezsuiták által a 18. század közepétől következetesen érvényesített változtatás: a Corneille-modell adaptációja, melynek értelmében az immár klasszicistának mondható darabból eltűnt az allegorizálás.⁴⁸ Ezt a programot – az előzőnél jelentősen szűkebb lehetőség ellenére – szintén egybevettem a forrásként jelzett Brodarics-munkával.⁴⁹

Ludovicus II. [...], 1757

Brodarics

Actus I. scena 1.

Lajos király megunva a segítségkérést a keresztény fejedelmektől, megbízta Báthori Istvánt [a nádort], hogy akadályozza meg az ellenség átlépését a Dráván,

20

scena 2.

meghatalmazottjuk, Leonardus azonban nem teljesítette jól a parancsot, s őt [ti. Báthorit]

21

scena 3.

megakadályozta a hadi feladat teljesítésében. Eközben

21

43 STAUD, *A magyarországi...*, 283–284.

44 Uo., 298.

45 Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi Personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu: 1748–1760*, 11 köt. (Roma: Institutum Historicum Societatis Jesu, 1994), 9:620.

46 Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu: 1551–1773*, 3 Tom. (Roma: Institutum Historicum Societatis Jesu, 1987), 1:109–110.

47 „E Stephano Broderico Cladis Mohátsianae scriptore luculentissimo”. *Ludovicus II. ad Mohátsium...*, 1v; BONFINI, *Appendix...*, 754–774.

48 VÖ. HARASZTI Gyula, *Corneille és kora: A francia színiköltészet fejlődése a középkortól Racineig* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1906), 504; David M. POSNER, »Le dernier des Justes: Suréna« and the End of Nobility”, *Renaissance Drama*, New series 24 (1993): 83–99, 95.

49 Lásd: 32. jegyzet.

scena 4.	
a [ti.király] biztos hírt kapott Zapolya Jánosról a Küldönc (nuncius = a titkos követ Brodaricsnál) révén.	21
scena 5.	
[némelyek] Tomorival és Annibállal igyekeztek az ország védelmezése érdekében hadakozni, s	25
scena 6.	
többekkel együtt megérkezett Zapolya György is, amint ezt megerősítették.	26
Actus II. scena 1.	
Tomori és Annibal, reménykedve, hogy az ütközet elkerülhető, megvizsgálják a lehetőségeket, melyeket a király is jónak lát. Tomori	29
scena 2.	
megpróbálja – tekintettel a jövőt illető siker reményére – Annibalt hátrahagyni.	29
scena 3.	
Eközben megérkezik Gnomszky, és királyi utasításra kijelölteti a haditábor. Ekkor már, hogy	
scena 4.	
mit is tegyen, az ingadozó Annibal siet Tomorihoz tudakozódni.	
scena 5.	
Amikor eljött az idő, Tomori ismét kezd reménykedni egy [török táborból] érkező Szökevény révén; aki mindazonáltal	
scena 6.	
ravaszul (versute) tudatlanságban tartja a jelenlévő királyt, s összehasonlítva a csalárdság (fraus) nagyobb lett, mint a bizakodás. Ez utóbbi a vélekedés szerint el is veszett, mivel egy	
scena 7.	
Tomori táborából való centurio ez ügyben zűrzavarról és kavarodásról tudósított, a Szökevény pedig	
scena 8.	
távozott az övéihez [ti. a törökökhöz], tudósítva őket a királyról és a magyarokról; miközben a történetek erőteljesen ütközetre ösztönözték Lajost.	
Actus III. scena 1.	
Báthori és Zapolya a csatáról gondolkozva sikertelenül igyekeznek a királyt elijeszteni az ütközettől,	31–33
scena 2.	
ekkor azonban Tomorival, Annibállal és más vezérekkel együtt [ti. a király] felkészült, s mindannyian harcra készen állva rendelkeztek a csatáról.	34–35

scena 3.

Elkövetkezett az ütközet, s a király követve a sors (szerencse) előjelét, megcsúszott, ércsisakjával együtt lezuhant, s mindez Tomorit nem kevésbé megrendítette. Ezután

42

scena 4.

a támadás örvendetes kezdetét követően bekövetkezett a halálos kimenetelű bizonyosság.

scena 5.

Nagy gyászt (bánatot) okozott mindez a táborban maradt örködő ifjúságnak, akik

scena 6.

Annibáltól siettette elmenekültek az ütközetből, s a szerencsétlen csatáról és a [király] haláláról azonnali bizonyosságot tettek.

47

scena 7.

Az életben maradtak, amikor az ellenség megérkezett, menekülve szétszéledtek.

47

scena 8.

Az üldözésből visszatérő Solyman ámitó barátságát ajánlotta [ti. a magyaroknak], hogy ezáltal megőrizze jogát az elkövetkezendő további háborúra, készen állva Magyarország végsőkéig való kifosztására.

Megállapítható, hogy a dráma – eltekintve a második felvonás 5–8. jelenetétől (a török táborból érkezett szökevény ravaszságától és cselvetésétől), valamint az utolsó jelenet-től (Szulejmán ámitó kedvessége a magyarokkal) – hűen követte Brodarics tudósítását. A program szerint a cselekmény rendjét és dinamikáját elsősorban a minden bizonynyal látványos katonai felvonulások, vitatkozások, csatajelenetek és végül a magyar fél menekülése határozta meg.

Az előadás – a rendelkezésre álló forrás tükrében – mint becsapott, török ravaszságtól megtévesztett felet mutatta be a magyarokat, akiket ámitással győztek le. A tartalmi elemek alapján és a szereplők minden bizonynyal fiatal kora (media grammatica) miatt ez az előadás egyszerűbb történeti mondanivalót közvetíthetett, mint a nyitrai darab.

A programban feltüntetett viszonylag kevés szerepből valószínűsíthető, hogy az actorok bemutatását a főbb szerepekre korlátozták. A magyar és a török fél szerepei részben „párokba” állíthatók: II. Lajos párja Szulejmán, és mindkét részről két-két hadvezért („belli duces”), valamint egy-egy centuriót jelez a színpad. Ugyanakkor az ámitó töröknek („transfuga ad Ungaros”) nincs magyar megfelelője, s a magyar szerepek száma meghaladja a törökökét. A szereposztás végén a „His accedunt Milites, Musici etc.” megjegyzés szerint ez az előadás is – a nyitraihoz hasonlóan – zenés játék volt, további, ma már ismeretlen további szerepekkel.

Összegezve elmondható, hogy a fennmaradt programok alapján eltérő igénnyel vitték színre a Mohácsról szóló két iskoladrámát. A török Magyarországról való teljes kiűzése előtti időszakból a mohácsi csata mint iskoladrámák témája valószínűleg az eljövendő kutatás által sem lesz számba vehető. Feltételezhető az is, hogy a magyar–török háborúk lezárása után (Habsburg–török háború, 1716–1718) még évtizedeknek kellett eltelnie a csata első színpadi megjelenítéséig. A téma ezt követően sem lehetett túlságosan népszerű vagy kedvelt. Egy történelmi, demográfiai és más következményeiben negatív, megmagyarázhatatlanul nagy véráldozatot követelő és a menekülő magyar király hősinek aligha nevezhető halálával végződő vesztes csatát nehéz lehetett iskolás diákokkal megértetni és színre vinni. A nyitrai előadásban ezt a negatív végkicsengést igyekeztek ellensúlyozni a Patrona Hungariae toposz és a hősi magyar múlt drámába emelésével. Kolozsváron ettől eltérően azt hangsúlyozták, hogy Mohácsnál a becsapott magyar fél veszített csatát, a török csellel és átitással győzött, így téve valamelyest elfogadhatóbbá a történelmi tárgy negatív végkicsengését.

A mohácsi csata, mint történelmi téma ritkán tűnik fel a 18–19. század fordulóján induló hivatásos magyar színjátszás repertoárján is. A Nemzeti Játékszín műsorán 1795-ben adatható egy Ihászi (Ihász) Imre (?–1842)⁵⁰ által írt, *Mohácsi veszedelem* című, négy felvonásos „szomorú játék”, melyet a jelzett évben mindössze egyszer, június 29-én adtak elő.⁵¹ Ez a darab minden valószínűség szerint azonos Mérey Sándor *A' Nemzeti Magyar Játékos Társaság számára ab A° 1790 usqu. 1796. készült és el-Jádzott Játék Daraboknak Lajstromában* eredeti kéziratként jelzett, nemzeti szomorújátékként feltüntetett, *A Mohácsi Veszedelem* című, öt felvonásos darabbal.⁵² Az ismeretlen helyen lappangó, zenekísérettel, mindössze egyetlen alkalommal előadott Ihászi-dráma „epikus forrása” Pintér Márta egy hivatkozása szerint Etédi Soós Márton *Magyar Gyász* (Pest, 1792, ²1813) című eposza lehetett.⁵³

50 Ihászi (Ihász) Imre a magyar nyelvű művelő társaság tagja volt, több vármegye táblabírája, aki amellet, hogy több színdarabot magyarra fordított, illetve átdolgozott, maga is írt drámákat. A darab nyomtatásban nem jelent meg, kézírata jelenleg nem ismert.

51 BAYER József, *A Nemzeti Játékszín története*, 2 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887), 2:378–379.

52 BAYER József, *A magyar drámairodalom története*, 2 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1897), 2:431. Ihászi Imre eredeti darabját, öt felvonásos szomorújátékként „zenével” vette lajstromba Lugosi Döme. LUGOSI Döme, „Az első Magyar Játékszínházi Társaság játékrendje 1790–1801”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 44, 2. sz. (1934): 165–179, 174.

53 PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Hazafiság és érzékenység. Magyar történelmi drámák az első hivatásos színtársulat repertoárján” in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, főszerk. LENGYEL Réka, 441–462 (Budapest: Reciti, 2015), 461–462. Egy későbbi munkájában Pintér azt írja, hogy Ihászi „mohácsi veszedelemről szóló darabjának forrása Mérey szerint 'A Magyar Történetek főképp a Magyar Gyász.'” PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány–L'Harmattan Kiadó, 2019), 354–355. ETÉDI Soós Márton *Magyar gyász* című munkájáról lásd: CSONKI Árpád, „Etédi Sós Márton műve Mohácsról: 1792”, in FODOR és VARGA, *Több mint egy csata...*, 259–277.

NAGY IMRE

Az „örökké futó óriás”

Katona József történelemszemléletéről

„Igy szakasztom fel hamvadt szemfedelőket azoknak, kiket szeretete vidékünk szült, és szint úgy vígak, szint úgy búsak voltak, mint kiket ezennel a’ koporsójok felé vezetnek.”¹

„...köteles a király, az Istentől reá bízott népet, minden veszélyek és viszontagságok megvetésével vezérteni, az ítéletet és igazságot úgy szolgáltatni, hogy az élők és holtak birájának igaz számot adhasson.”²

A’ *Kecskeméti Pusztákról* írt tanulmányának bevezető részében Katona József önmagát „a’ hírnek sereghajtó barátja” titulussal illeti, s ez a szerzőnek minden bizonynyal ironikus megjegyzése önmagáról, amely írói kudarcára utalhat 1823-ban, az írói pályája korai lezárásakor.³ Egyszer majd – a távoli jövőben – a sereghajtó is célhoz ér: „engem’ itt olvasni fognak akkor is, a’ midőn már ez a szobácska, melyben most ülök, porhanyó düledékké válik” – olvassuk Kecskemét történetéről írt munkájának *Elő-Beszéde*ben.⁴ Töprengésének háttérét az idő kérdése alkotja. A semmibe foszló időé.

Az a dicső idő
melly boldogítana
múlt – semmi! az soha
már vissza nem jövend. [...]
Nincs lódító erő
a múltat és jövőt
melly öszvehajtana
abroncsba – nincs Remény;
Nincs!⁵

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem emeritus professzora. A tanulmány az NKFI kutatási programja (K119580) keretében és támogatásával készült.

1 KATONA József, „Szabados Kecskemét Alsó Magyar Ország Első Mező Várossa’ Története”, in KATONA József, *Történelmi művei*, kiad., jegyz. OROSZ László (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 17.

2 Uo. 110.

3 KATONA József, „A’ Kecskeméti Pusztákról”, in KATONA, *Történelmi művei*, 9.

4 Uo., 18.

5 KATONA József, *Versek, tanulmányok, egyéb írások*, kiad., jegyz. OROSZ László (Budapest: Balassi Kiadó, 2001) 18–19.

Az *Idő* című vers lírai monológjának idézett sorai vallanak, hogy a valódi lét nélküli, mert semmivé vált múlt és a megfoghatatlan jövő tudatában a szubjektumnak nincs más lehetősége, mint „a jelenvaló tragikumába süllyedni”.⁶ A *Gyermek-kor* című vers szintén a múlt visszahozhatatlanságáról, vagyis lét nélküliségéről tanúskodik.

Itt azonban mintha elválna egymástól az egyén, a szubjektum és a csoport, a közösség múltjának megítélése. A személyes emlékek s tárgyi megfelelőik a semmibe foszlanak, de a históriává váló „elraboltatott vagyon” dokumentumai megmaradnak, olvashatóvá válnak a jövőben, azaz a későbbi jelenben. Ám arról tanúskodnak, hogy a népek éppen úgy meghalhatnak, mint az egyének. A személyes és közösségi sors ily módon mégiscsak összeér. Voltaképpen csupán a korábban élt népek pusztulásának tárgyi és nyelvi emlékei maradnak ránk. A múlt ezen a szinten – de csak itt – nem a semmivel ölelkezik, hanem tárgyakban rögzül, mint amilyenek a pusztai templomok romjai, s olyan szövegekben válik olvashatóvá, mint amely itt íródik a később porhanyó düledékké váló szobáscsúszban. S ezek mind a pusztulás tanújává válnak. Mint a halott arcát borító szemfedél. A holttetem maga a történelem.

A história iránti érdeklődés Katona gyermekkorára vezethető vissza. A pusztai templomokon meghúzódó fészekben tanyázó hollók károgása által inspirált kérdés („kik imádkozhattak itten elsőbben”) még a gyermekkorban fogalmazódott meg a lélekben. S ez arról is tanúskodik, hogy a múlt homályába tekintő érdeklődés inspirálója Kecskemét múltja, a Katona által *Partiscum*nak nevezett tág látóhatárú táj egykori lakóinak emléknyma. Ezt az élményt erősítette a história iránti érdeklődéssé Katona diákkorában Salamon József Vazul piarista tanár Szegeden, később pedig a pesti egyetem könyvtárában való búvárkodás, amiről Csányi János és Bártfay László tudósít, Horvát István hatása, amit a husziták históriájának, valamint Flavius Josephus művének (a *Jeruzsálem pusztulása* történeti forrásának) elmélyült tanulmányozása követett. Az írói figyelemnek ez a historikus iránya Katona „életének bizonyos szakaszaiban egészen mély érdeklődés volt”.⁷

A szöveggé vált múlt két alakzata Katona József két tanulmánya, *A' Kecskeméti Pusztákról*, amely 1823-ban megjelent a *Tudományos Gyűjtemény*ben, valamint a csonkán maradt várostörténet, a *Szabados Kecskemét Alsó Magyar Ország Első Mező Várossa' Történetei*, amelynek törzsanyaga id. Katona előszavával (és feltételezhetően a később megsemmisült autográf kéziratról készített másolata alapján) 1834-ban, a szerző halála után négy évvel jelent meg a Trattner–Károlyi kiadónál. Ennek a dolgozatnak van egy kolozsvári kézírata is, szintén id. Katonától. A mű fennmaradt töredékeit Miletz János adta ki 1886-ban.⁸ Mindkét munkának, tehát *A' Kecskeméti Pusztákról* című szövegnek és a Kecskemét-történetnek is létezik gondozott szövegkiadása⁹ és kritikai edíciója.¹⁰

6 ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdetei* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1975), 151.

7 BÍRÓ Ferenc, *Katona József Monográfia* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 18.

8 MILETZ János, *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1886), 228–314.

9 KATONA József, *Összes művei*, jegyz. SOLT Andor, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959), 2:437–614.

10 KATONA, *Történelmi művei*, 9–150.

Katona József történelemszemléletét, annak kialakulását vizsgálva elsősorban ezekre a primer szövegekre támaszkodunk. Ezek autentikusnak tekinthető művek, azal együtt, hogy a Kecskemét-történet kézírata második részének összeállításán az apa keze is érződik. Az ide tartozó írások az *Elő-Beszéd*ben közölt tervezet szerint a mű harmadik részét képezték volna, s a kritikai kiadásban így is kerültek közlésre. Rendelkezésünkre áll továbbá négy fontos tanulmány (szekunder szöveg) a történész Katonáról: Balanyi György,¹¹ Waldapfel József,¹² Orosz László¹³ és Bíró Ferenc¹⁴ munkája. A számunkra kiváltképpen fontos primer szövegek körét bővíti Katona három eredeti történelmi darabja, az *Aubigny Clementia*, a *Ziska* és a *Jeruzsálem pusztulása*. A két tanulmány és e három dráma tanulmányozása alapján kíséreljük meg kialakítani a szerző historiáról alkotott képét. A *Bánk bán* e téren külön tanulmányt érdemel, jelen tanulmányban csupán egy, bár igen fontos vonatkozása kerül szóba. A szerző két fordított színműve, az *István* és a *Jolánta* számunkra ezúttal kevésbé fontos.

A történelmi művek és a drámák azért is vizsgálhatók együtt, mert keletkezésük egy viszonylag szűk időkorben, az 1810-es években párhuzamosan történt. A Kecskemét-történet pesti keletkezése mellett szóló érveket Waldapfel József és Orosz László gondosan számba vette. A kecskeméti levéltár használata érdekében benyújtott (egyébként eredménytelen) kérelmében 1818. július 20-án az író oly módon hivatkozik munkájára, mint amin „[t]öbb esztendők óta fáradhatatlankodok”, s a város „[r]égisége, sorsasat. meg van nálam”.¹⁵ E témával kapcsolatos más szövegeinek néhány utalása is a pesti évekre vonatkozik: egyik jegyzetében az 1817-re szóló kalendáriumot például újnak minősíti.¹⁶ A várostörténet *Elő-Beszéd*ének utalásai szintén erre az időszakra engedek következtetni, így a Schwartner–Horvát vitára történő célzás.¹⁷ Mindebből az következik, hogy nemcsak műve koncepciójának kialakítását fejezte be Pesten, hanem a műránk maradt szövegének nagy részét is elkészítette. „Minden jel arra mutat, hogy Katona hazatérése idején, vagy röviddel utóbb, minden nagyobb irodalmi tervének vége, az nemcsak a drámaírás, hanem általában a messzebb néző ambíció terén is végleges lemondás.”¹⁸ Az *Aubigny Clementia* és a *Ziska* 1813-ban, a *Jeruzsálem pusztulása* 1814-ban keletkezett, tehát a drámák és a történelmi művek egy tágabb szövegkorpuszt alkotnak.

Először tematikus kapcsolatok, a szövegeket áthálózó konkordanciák tűnnek szemünkbe. A hős lelkű zsidónő, Bethuliai Judit alakjára a Kecskemét-történet két helyen

11 BALANYI György, „Katona József mint történetíró”, *Irodalomtörténet* 23, 3. sz. (1934): 113–125.

12 WALDAPFEL József, „Katona József mint történetíró”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 45, 3. sz. (1935): 273–277.

13 OROSZ László, „A történetíró Katona József”, *Irodalomtörténet* 47, 2. sz. (1959): 266–281.

14 BÍRÓ, *Katona József...*, 17–23, 53–90.

15 KATONA, *Versek, tanulmányok...*, 89–90.

16 A kalendáriumok megnevezésében még ekkor is szokásban van az „ó és új kalendárium” formula, mivel az ortodox felekezetek körében továbbra is a Julián-naptárat, az ún. ónaptárat használták. Ilyenformán az „új” jelző nem feltétlenül Katona véleményét tükrözi, lehet, hogy csak idézet a címlapról. (Szerk. megj.)

17 KATONA, *Történelmi művei*, 17; OROSZ, „A történetíró Katona József”, 269.

18 WALDAPFEL, „Katona József mint történetíró”, 274.

is utal,¹⁹ s Berenice lehetséges szerepmagatartásának példajaként a *Jeruzsálem pusztulásában* is fontos szerepet játszik. A *Ziska* tárgyát képező vallásháború, a „Huszsztitai zenebona” eseményeit a szerző mindkét történeti műben szóba hozza.²⁰ Szintén előkerül „Kúpa vezér párt ütése”, ami az *István* bonyodalmát okozza.²¹ A tájtörténeti inspiráció, a tág szemhatárú *partiscumi* vidék ihlete a *Monostori Veronka* cselekményének térvizsgálataiban is érvényesül, erre a helynevek is utalnak. A már említett *Elő-Beszéd*-ben éppen úgy bírálja a nemzeti elfogultságokat, mint nevezetes dramaturgiai tanulmányában. „A’ Magyar csak a’ jót szereti magyarul hallani”, írja, majd hozzáteszi: „a’ históriai igazságnak (ha izetlen is) kedvesnek kell lenni”.²² A történész nem közömbös, csupán értelme tiltakozik a túlzások és az elragadtatás ellen.

Figyelemre méltó összefüggés az is, hogy történeti műveiben a szakmai megalapozottságra törekvő szerző, aki 223 lábjegyzetében és 40 szövegbeli hivatkozásában mintegy másfélszáz szerző munkáját említi,²³ betartva a tudományos diskurzus szabályait és elvárásait, szövegét ugyanakkor szépirodalmi igényrel is formálja. Néhány helyen a jó dramaturg színpadi látását is érvényesíti. Ilyen részlet a Kecskemét-történetben a jászok külső megjelenésének leírása, amely olyan, mint egy rendezői instrukció.

A’ Férjfiak bugyogót viseltek; mellyet inkább Gatyának lehetne mondani, csak hogy alól a bokánál korcza volt: és így öszve kötöttet: mint a’ Vászony tarisznynának a’ szájja; lábok mesztelen, vagy legfeljebb egy szűr botos forma bakkancsba dugva; [...] felyűről mesztelenek voltak, ki vévén, hogy a’ nyakokba (tövisseel egyik vállon öszve foglalva) egy Lebernyeg függött, [...]. Fejekén vagy semmi, vagy olyan módu Csákó (mint ha egy magoskás tetejű kalapnak egészlen le mettenénk a’ párkánnyát) [...]. Hajok fénylő veres, szakállók leeresztve, termetek közlépszerű.²⁴

Ha a múlt idejű igéket áttesszük jelen időbe, egy tüzetes színi utasítást kapunk. Valentinianus halálának leírása eleven teátrumi jelenetet képez, s Attila meggyilkolását szintén hatásos színpadi eseményként képzelhetjük el. „Hildegunda, egy Német fejedelem leánya, éppen menyasszonyi ágyában ölte meg, szájába kést nyomván, orrávéreinek megindulását hírelték.”²⁵ Összbenyomásunk ugyancsak a színpadi terek váltakozását szemlélő nézőé, aki számára a honfoglalás előtti események szereplőinek sorsa átélhetővé válik azáltal, hogy a jászokat, hunokat és avarokat a vidék jelenbeli lakóival és az olvasó-nézővel azonosítva a szerző *mieinknek* nevezi a közös hazát képező tájélmény alapján. Ez a többes szám első személyű, birtokos személyraggal ellátott személyes névmás közösségformáló szerepű, s Katona történelemszemléletének egyik legfontosabb eleme. Ahogyan Bíró Ferenc megállapította: „a közös lakóterület az itt élőket

19 KATONA, *Történelmi művei*, 55, 174.

20 Uo., 11, 125.

21 Uo., 89.

22 Uo., 17.

23 Uo., 166–168.

24 Uo., 32–33.

25 Uo., 55.

egy közösségbe avatja”.²⁶ A lokális csoporttudat a nemzetinél ősbibb, időben tágabb, lakótérhez, szállásterülethez kötött *communitas* elvét emeli az érdeklődés homlokterébe. Ennek következtében a tájhoz kötött *partiscumi* élet állandó ugyan, de birtokosai változnak. A halottakat felváltják az élők, akiknek arcára szintén szemfedél borul majd. S ha azonosságot tételünk fel velük, mert ők is mi vagyunk, akkor pusztulásuk szintén közös tapasztalat. A történelem tragikus tapasztalata. Intő példa.

A történetíró és a színpadi szerző látószögének érintkezése, sőt egymásba metsződése alapvetően fontos szemléleti rokonságra utal, amely Katona József két írói énjét összeköti. Ennek az összekötő láncnak a mentén a problémák termékeny műfaji terepéhez jutunk: ez a lovagdráma vagy vitézi játék, amely a cselekményt – a hősi erények felmutatásának, de érvényvesztésük, kudarcuk látteleetének is hatásos színre vitelét biztosító – várostrom köré szervezi. Bíró Ferenc kiemelte azt aényt, hogy Katona 1813 után írt, történeti tárgyú darabjaiban egy-egy olyan uralkodó szerepel,²⁷ aki a valóságban is élt: (Istvánt most nem számítva) a francia IV. Henrik, a cseh Vencel, a magyar II. Endre és a római Titus, aki ugyan a dráma cselekményének jelenében még csak a keleti légio parancsnoka, de egyúttal a császári trón különleges jogokkal felruházott várományosa. S ezekben a színművekben rendre fellép a lázadó hős, aki valamely oknál fogva megbontja, illetve megbontani kénytelen a világ kialakult rendjét, mint De la Châtre és Ziska. A *Jeruzsálem pusztulása* e téren is sajátos karakterű dráma, mert Berenicét a szerző mind nemét, mind pedig karakterét és dramaturgiai funkcióját tekintve kimozdítja ebből a szerepkörből. Ahogyan a vitézi játékot is történelmi tragédiává formálja. Ez az átformálás majd a *Bánk bán*-ban lesz a legradikálisabb, habár a cselekmény mélyszerkezetében még felismerhető a lovagdráma struktúrája, s kisebb mértékben az érzékenyjáték és a végzetdráma alakzata is. E drámákat olvasva egy fokozatosan elsötétedő horizontot láthatunk. Az *Aubigny Clementiában* még feloldódik a konfliktus, a *Ziskában* ellenben a világszemlélet elégikus léttalánya az események tragikus abroncsába zárul, nem nélkülözve a feloldó elemeket, a Jeruzsálem-dráma pusztulásviziója viszont már-már a feloldás nélküli tragikum vigasztalan sötétjébe merül. (A *Bánk bán*, mint látni fogjuk, sajátos helyet foglal el ebben a folyamatban.)

Katona József történelemszemlélete az említett művekben mélységesen tragikus. *Partiscum* és Jeruzsálem egyaránt a népek haláltáncának színtere, amely ott a „mieinknek” nevezett elődök, itt pedig a zsidó népnek (a reformáció szerzői által a magyar história eseményeivel rokoni párhuzamba állított) balsorsában teljesül be. Ez utóbbinak centrális eseménye a Templom lerombolása, a históriai emlékezet végzetes fordulata és tanulsága.

Húsz-harmintzad-évi dolgokat még haljuk Apánk- vagy nagy-Apántól; de századokról ki szólhat? A' Történet egy örökké futó Óriás, minden nap más köntösben fut el előttünk, a' viszhang tart ugyan egy ideig dörömböléséből, de az újabbak elnyomják [...]

26 BÍRÓ, Katona József..., 21.

27 Uo., 50–53.

– írja Katona a Kecskemét-történet ismét idézendő *Elő-Beszédében*.²⁸ Ennek a dübörgésnek egyre vigasztalanabb lármáját halljuk Katona *Bánk bán* előtt írt történelmi drámáinak színpadáról.

A *Bánk bánt* megelőző szövegkorpusz két legjelentősebb drámájából, a *Ziskából* és a *Jeruzsálem pusztulásából* tárul fel előttünk leginkább a szerző színpadi esztétikummá formált tragikus történelemszemlélete. Mindkettő egy-egy nemzeti és vallási közösség sorsdöntő időszakából választja tárgyát. Ám a huszita háború, valamint Jeruzsálem ostroma i. sz. 70-ben e népek tragikumán túl az európai história egészére is ható következményekkel járt. A nemzethalál történelmi kockázata mindkét esetben a metafizikai létalány tapasztalatával függ össze, Bíró Ferenc feltételezése szerint a rejtőzködő Isten képzete jegyében.²⁹ Úgy is fogalmazhatunk, hogy kétségessé válik az isteni világrend értékeinek létezése, de legalábbis nincsenek meg ezen értékek feltárásának, feltárulásának feltételei. Az emberi indulatok, előítéletek, fanatizmusok megakadályozzák az evilági létforma és a felettes értékszint kontaktusát, miáltal kétségessé válik a magasabb értékdimenzió létezése is. E drámákban Katona a történelmi érdeklődésének centrumába a kérlelhetetlen mulandóságnak kiszolgáltatott népek sorsát helyezte. A *Ziska* tragikuma nemcsak abból fakad, hogy a válságos időkben fellépő, tépett lelkű, egyre inkább immoralissá váló rendbontónak nincs ellensúlya a legitimitás Vencellel kapcsolatos krízise következtében, ami a viszonyokat kaotikussá, kiismerhetetlenné teszi. Ezen túlmenően a létezés egésze látszattá, félrevezető reprezentációk zavaros halmazává válik. Az arcok helyére talányos maszkok kerülnek, s a szerepek csalóka játékában a lélek feneketlen kútként rejtőzik el, „Ki láthattya meg, mi vagyon a Kút fenekén, ki tekinthet be a Lélek belső Rejtekébe” – töpreng a huszita vezér, miközben e töprengések hátterében a szövegnek ebben a metafizikus rétegében a dialógusokat áthálózzák a *lárva*, a *kaméleon*, az *átlátszatlan üveg* és az *álarc* képei. A tragikus történelmi folyamatot a lelki és bölcséleti rejtélyek fagyos légköre veszi körül. Ebben a közegben az események önmagába záruló irracionális kört képeznek. Ez a drámai világkép összefügghet a Foucault által elemzett, a 18. század nyelvszemléletét is meghatározó episztéméváltás tapasztalatával, a létrejötté problémájának hátterében, a való és a látszat elkülönülésének krízise mögött pedig feltételezhető a posztkriticista eszmetörténeti szituáció.³⁰

A *Jeruzsálem pusztulásában* még sötétebb a kép. Az egyetemes katasztrófavízió mélységesen tragikus látomásában a zsidó nép haláltusájának vagyunk tanúi. Ez a fatális krízis fizikai és szellemi szinten egyaránt érvényesül. A város utcáit és tereit végül halottak ezrei borítják, s a Masszádába vonuló hősök is az önkéntes halált fogják választani. Nincs túlélő. A kitagadott Józsefre a keserű tanúságtétel feladata vár. Ebben a kataklizmában a választott nép szerepe is kétségessé válik. Egy világhódító hatalom és az útjában álló kis nép találkozásának végzetes szituációjában ugyanis lehetetlennek látszik a kiválasztottság szerepének megőrzése vagy átértelmezése, nem különben

28 KATONA, *Történelmi művei*, 55, 15.

29 BÍRÓ, *Katona József...*, 70–71.

30 NAGY Imre, „Katona József *Ziska* című drámájának befogadástörténete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116, 2. sz. (2012): 167–188.

az isteni terv további feltételezése, hiszen e terv megértésének feltétele a megpróbáltatások elfogadásának előzetes gesztusa lenne, s annak belátása, hogy az isteni akarat a megpróbáltatások sorában mutatkozik meg. A nép nem érti, nem is értheti Isten egyre nehezebben feltételezhető tervét, miként nem értette meg a prófétákat sem, ahogyan most is süket fülekre találnak az árulónak tekintett József kétségbeesett tanácsai. „Oh engedjete engemet meg örülni – örültnek lenni mégis jobb, mint kétségbe esettnek” – sóhajtja az elaggott, népe szenvedéseitől meggyötört egykori főpap, a haldokló Matathias.³¹ Jeruzsálem pusztulása a történelem általános érvényű krízise. A szöveg metaforikus szintjén az emberi létezés antik és keresztény interpretációja is kudarcot vall. Előbbi a római erények érvényességének kétségbe vonásából következik, Titus idealizmusának teljes kudarcából, utóbbi pedig Mária és „keresztre szánt” gyermeke szimbólumának totális kifosztása által mutatkozik meg. A fiú megölése a megváltás esélyének könyörtelen visszavétele. A Templom üres helye kozmikus fekete lyukként szívja be a pusztulásra ítélt népet, népeket.

Az „örökké futó Óriás” léptei a népek haláltáncának egy-egy ütemét képezik. Megállítható-e ez a haláltánc? Feloldható-e a Kecskemét-történet elkészített első részének, a *Ziskának* és a *Jeruzsálem pusztulásának* a tragikus látomása? Erre a Kecskemét-történet el nem készült, de tervezett részeinek töredékei és az *István* című dráma értelmezése alapján kaphatunk kedvező választ. Az *István, a magyarok első királya* mintha az említett történelmi tanulmány folytatása lenne. Ennek viszonylatában úgy interpretálható, hogy István király államalapításával olyan állandó kerete, stabil alapja jött létre a partusculi életnek, amely itt és az ország egész területén megállította a népek haláltáncát:

Ez a fordulat az ő [Katona] interpretációjában nem is elsősorban a magyar nemzet, hanem általában a Magyarország területén élő népek történetében következett be. A népek haláltáncra ezzel véget ér, innen kezdve stabilizálódik e sok vihart látott tájon élő emberek élete, immár, – hosszú évszázadok óta – egy nép él itt. Márpedig az életnek – egy nép életének – ezt a biztonságát István teremtette meg.³²

Ez a biztonság az egyéni sors alakulásának a korábbiaknál kedvezőbb lehetőségeket teremtett, ám egyszersmind új kihívásokat, veszélyforrásokat is jelentett. A megteremtett állandósággal kapcsolatosan mindenekelőtt két megtartó eszméről lehet beszélnünk, Katona két legfőbb ideájáról. Az egyik a tolerancia felvilágosult polgári elve, amely az *Aubigny Clementiában* határozottan ellenpontozza a felekezeti harcokból drámai konfliktust képező fanatizmust, s amelyet a dráma elvi centrumát képező, bár dramaturgiai szempontból itt még mellékszerepet betöltő főlovászmester, Sericour képvisel Châtre ellenében.

31 KATONA József, *Jerú'sálem' Pusztulása: Kritikai kiadás*, kiad., jegyz. NAGY Imre, Katona József Korai Drámái (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 203.

32 BÍRÓ, *Katona József...*, 58.

Hidd el nékem, Châtre, az embereknek véleménye, melyet isteni ítéletnek nevezünk, nem egyéb egy bálháznál, ahol is török, zsidó, indus, görög és római maskarák fordulnak elő, senki sem láthatja, hogy melyik lárva rejtheti el a nagyobb szépséget. A külső festéket tekintvén, egyiknek ez, másiknak amaz tetszik. Már most kardot vonjunk-e mi egy igazszívű ember ellen, mivel őbeléje az Öröktőlvaló ezt és nem amazt a vágyakodást alkotta, melyet mi mindnyájok között elsőnek találunk? Miért akarsz te másokat erővel is a te ízlésedre kényszeríteni, amelyetől mások undorodnak?

– kérdi Sericour a marsallt.³³ A fanatizmus elítélendő magatartása a Kecskemét történetben is bírálatot kap, éppen a keresztes hadjáratokkal kapcsolatosan.

Már most nem lehet senkit meg tartóztatni – a' haldoló atya haszontalan nyújtotta ki reszkető kezeit az útra fel készült fia felé, hogy ne hagyná el őtet! – haszontalan nyújtotta a' gyermek ágyban lévő Anya férje felé nálla lévő tsetsemőit! hijjába hitták segítségül az Istent! az árván maradók – mert Istent csak keleten mondták lenni 's uralkodni. – Az Atya, 's Anya, feleség, és Árva – 's úgy az el menő keservessen sirt: de héába, mert menni kellett: mert a' Pap a' Prédikáló székéből azt hirdette ki – hogy: az Isten ki nyitotta a' Mennyeknek kapuját annak: a' ki magát Nap keleten – agyon fogja ütetni.³⁴

A keresztes vitéz búcsújának jelenete (ennek ironikus változata Biberach visszaemlékezése a *Bánk bán* harmadik felvonásában) arra figyelmeztet, hogy a piaristák által nevelt Katona mélyen átélte vallásossága a felvilágosodás eszméin átszűrte lelki tartalom, felekezeti szempontokon túlemelkedő eszme.

Ehhez hasonlóan Katona József lokálpatriotizmussal átitatott hazafisága szintén polgári jellegű, urbánus érzület. Partiscum földrajzi, gazdasági és szellemi központja a város: Kecskemét. Orosz László szavaival:

Ahogy a kor nemességének a megye, ennek a Csokonai-, Fazekas-, Katona-típusú polgárságnak a város volt a természetes életkerete. S a városához ragaszkodó polgár hazafisága merőben új típusú volt, másfajta, mint a nemeseké. A debreceni vagy a kecskeméti paraszt-polgári közösségben iskolázott agy másként fogta fel az ország dolgait is, mint a falusi kúriákat lakó vagy a megyei életben forgolódó táblabíráké.³⁵

A megyei szellem érvényesülését Katonának pesti ügyvédként a saját bőrén kellett megtapasztalnia, amikor a „Dósa kontra Nyitra-megye” ügyben védencének képviselővel magára vonta a magát sértve érző megye haragját, amely az ő nyilvános megfeddéséhez vezetett.³⁶

33 KATONA, *Összes művei*, 1:40.

34 KATONA, *Történelmi művei*, 101.

35 OROSZ, „A történetíró Katona József”, 274.

36 A nyilvános feddésre 1818. június 9-én került sor. Az ügyről bővebben: RIGÓ Béla, *Így élt Katona József, Így élt...* (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1991), 46–49.

E polgári tartalmú hazafiság révén jutunk el – első pillantásra alighanem meglepő módon – a Katona-életmű egyik legfontosabb gondolati magvához, az említett két megtartó elvhez társuló harmadikhoz, a Szentkorona-eszméhez, illetve annak egy olyan változatához, amelyet a vizsgált művek alapján szintén polgári eszmének tartunk. Kulcsszerepet játszik a történelemszemlélet tragikumának feloldásában. A lehetséges katarzis záloga. Arról a koronáról beszélünk, amely a hagyomány szerint István király személyéhez kötődik. Ennek alapján még szorosabbra köthetjük a Kecskemét-történet és a dráma kapcsolatát. Erre nézve különleges fontosságú a Kecskemét-történet szövegtörzshöz készített jegyzet, amelynek (valószínűleg Miletztől származó) címe: *A Pannonia névnek eredete, Sylvester pápa levele és a magyar szent koronának ábrázolása*.³⁷ Ebben a szövegben Katona nemcsak az általa hitelesnek tartott Sylvester-bullát közli elejétől végig, valamint részletes leírását adja a koronának, de polemikus éllel kitér arra a kísérletre, amely a Mária Terézia által állami szintre emelt Szent István-kultusz protestáns átértelmezésére, sőt szekuláris roncsolására törekedett, ami ellen Katona József hivatkozott szövegében határozottan fellép. Őz Pál „senyvedt csont”-nak nevezte a királynő által Raguzából hazahozatott Szent Jobbot, az evangélikus Decsy Sámuel, a bécsi *Magyar Kurír* szerkesztője pedig ugyan nem vetette el a Szent Koronában megtestesülő tradíciót, de a maga (és felekezete) módján magyarázta a hagyományt. Szerinte szentnek azt nem azért nevezték hajdani őseink,

mintha magában a' koronának materiájában valamelly különös szentség vólna el rejtve. A' Szentség okos valóságoknak erköltsi tökéletessége, és a' szabad akaratnak minden jóra hajlandó meg határozódása, mellyeket ostoba és érzékenységek nélkül való dolgok magokban nem foglalhatnak. Szent nevet érdemel tehát ez a' korona

– írja, mégpedig a tárgyi valójában megtestesülő hagyományra, eredetére és funkciójára nézve.³⁸ Decsy a nemzetnek és a királynak a felvilágosult rendiség eszmekörén belül megfogalmazódó viszonya szempontjából világítja meg a korona szemantikáját, hogy „tudniillik az azzal fel ékesített személyek kötelesek a' természet és nemzetek szentséges törvényeinek meg tartatására és a' népnek boldogságára tétlő dolgoknak el követésére”.³⁹

Katona József nézőpontja más. Ezért határozottan szembeszáll a koronát a szakrális elemtől megfosztó értelmezéssel:

Legbővebben harczolt ezen szent korona ellen Détsi Sámuel; legbővebben, legbölcsebben védelmezi ezt Koller József pécsi kanonok: „*In commentario de sacra regni Hungariae*

37 Ezt a kritikai kiadás FÜGGELÉK I. Országos érdekű történelmi jegyzetek, kivonatok, másolatok főcímmel közli. Lásd: KATONA, *Történelmi művei*, 103–111.

38 DECSY Sámuel, *A' Magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak Históriája* (Bécs: Alberti Ignác műhelyében, 1792), 165.

39 Uo.

corona. Editio Quinque Ecclesiis 1800. Typis Catharinae Engel viduae.” – Ezt a könyvet olvas-
sa a ki a korona iránt kétségeskedik és ebben eligazodni akar.⁴⁰

Koller korona-interpretációja érzékelhetően érvényesül Katona művében. Éppen ezért tanulságos összevetni Decsy idézett szövegével Katonáét, amelyet a korona leírásához csatol:

Mindezekkel ékesült szent koronánkat megtekintvén, mindjárt láthatja kiki, hogy nem egyébre, hanem az igaz keresztény katolika hitnek ismeretére, védelmezésére ébresztetnek. Hogy ezen koronával megkoronáztatott király az apostoli buzgóságra és az egész magyar nemzet pedig, mely az által az apostoli hitre hozatott, ugyanennek teljes ismeretére, tiszteletére, sőt fegyverrel való oltalmazására is állandóul ébresztetik. A többi királyi ékességek is, az azokkal díszeskedő királyt az ő királyi kötelességének megtartására különösen vezérlik és intik.⁴¹

A szóhasználat alapján egyfelől világos, hogy ez olyan katolikus értelmezés, amely nem nélkülözi a szakrális dimenziót. De nem kevésbé fontos, hogy Katona ebben a szövegben következetesen „az egész magyar nemzet”-ről beszél, melyhez a korábbiakban bemutatott Partiscum-fogalom értelmében nemcsak nemesség, de a városi polgárság is beletartozik, mind a Szent Korona kiváltságaiban, mind az ezekből fakadó kötelezettségekben részesülve. Katona a koronatan polgári felfogását szólaltatja meg. Ez a jogki-
terjesztés filozófiája.

Ebben az eszmekörben válik fontossá az a polgári nyelvi öntudat, amelyet Katona képvisel.

Azt mondták: – írja várostörténete bevezetőjében – hogy *miért irtam Magyarúl – el nem kél* – de ezeknek tsak a’ könyv-titulussát mutatom. Ha másképp nem, elveszik ingyen, és én még is céloamat értem; mert megvallom, ha minden becs megtagadtatik munkámtól – én egész érdemét abban találok, – hogy magyarúl van írva.⁴²

A város lakóihoz, s tágabban, elvileg, az egész nyelvi közösséghez szólás szándéka felülírja a latinul írás szakmai hagyományát, valamint a piaci szempontokat. De milyen az a magyar nyelv, amelyen a történész Katona megszólal? Jellemzője – s ezt a koronáról szóló szöveg messzemenően igazolja –, hogy még a történetírás hagyományos terminológiáját is szívesen cseréli fel köznyelvi kifejezéssel, s a szokásos, kiegyensúlyozott körmondatok helyett szintén a beszélt nyelvhez alkalmazkodó darabosabb, egyszerűsített tömörebb, közbevetésekkel tagolt, dinamikus mondatstruktúrákat részesít

40 KATONA, *Történelmi művei*, 107.

41 Uo., 108.

42 Uo., 16.

előnyben, s a mozgalmas események előadása során rövid, erőteljes beszédformákat alkalmaz. A városi, polgári köznyelv alakzatait.⁴³

Katonának a jó királyról alkotott elképzelése összefügg koronaértelmezésével.

Semmi a királyi méltósághoz nem lehetett illendőbb, mint hogy ő az Istent, kinek képét viseli a földön, megismerje és tisztelje; a szent erkölcsöt, az isteni igazságot, tisztelettel együtt fedhetetlenül megtartsa és a keresztény hitet oltalmazván, kívánt győzelmet vehessen annak ellenségein; végre a jó tetteinek jutalmát nem a földön, hanem a mennyben várja.⁴⁴

Ez az uralkodói eszmény érvényesül az *Aubigny Clementia* IV. Henrik-portréjában, aki „emberséges és érzékeny szívű monarcha”. „Király és ember egyszersmind”, akinek „elegendő kegyességet és emberiséget” adott a Teremtő, s ezért a lázadó marsallnak nem megbocsát, nem is bünteti meg, hanem békét köt vele.⁴⁵

IV. Henrik Katona utolsó makulátlan királya. A vele kapcsolatos eszménykép a *Ziska Vencel*-alakja által szertefoszlik. Rehabilitálására a szerző – az *István* korábbi tapasztalatai alapján – a *Bánk bán*ban tesz kísérletet a korona-eszmény jegyében. Ez kap tömör megfogalmazást Petur bán szavaiban:

Görög, Gubás, Bojér, Olosz,
Német, Zsidó, nekem mihelyst fejét
a' Korona díszesíti, mind egy az;
mert szent előttem a' Királyom [...].⁴⁶

Az eszmény helyreállításának szándéka abban a kettősségben is nyomon követhető, ami a királlyal kapcsolatos névhasználatban megmutatkozik. A *Bánk bán* uralkodóját többször is kemény kritika éri, főként az imént idézett Petur, de Bánk részéről is, ám akkor minden esetben, kivétel nélkül Endrének nevezik.

Barátim! a' Szülők Polyák-
Ország felé néznek kisírtt szemekkel,
mert tán Fiuk Endrével ott veszett,
azért, hogy egy öt esztendő's gyer'ek
nyerhesse a' Galiczi tartományt. –
Légy boldog Endre! Ha te Királyi-pálczád'
kezébe adtad Aszszonyodnak [...].⁴⁷

43 OROSZ, „A történetíró Katona József”, 280.

44 KATONA, *Történelmi művei*, 110.

45 KATONA, *Összes művei*, 1:58–64.

46 KATONA József, *Bánk bán: Kritikai kiadás*, kiad., jegyz. OROSZ László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 204.

47 KATONA, *Bánk bán...*, 202–203.

Ezek is Petur szavai, amelyek nem sokkal az előbb idézettek előtt hangzanak el. Ám ha II. Endre Királyként megnevezve kerül szóba (az V. felvonásban a KIRÁLY név szerepel megnyilatkozásai előtt), akkor feltétlen tisztelettel beszélnek róla, Petur korábban idézett szavaiból az is kiderül, hogy azért, mert fejét a Korona díszesíti. Ezért mondja a Peturral szembe forduló Bánk a dráma egyik alapigazságaként: „az Isten nem segít soha / felkentt Királyok ellen!” Ennek az eszménynek a felépítése zajlik a dráma ötödik felvonásában, melynek jegyében a Király megteremti az udvar és az ország békéjét, s helyreállítja a történelmi folyamatot, amikor magát és a környezetét halott apjának, III. Bélának a tekintete elé helyezi:

Atyám! halálos ágyadon nyögéd
még gyermekid' fülökbe: „Legnagyobb
fájdalmatokban is Királyi széktek
előtt jelennyen meg tekintetem,
és intsen emberi-uralkodásra.”⁴⁸

Ezzel mintegy Isten látókörébe helyezi az eseményt, „jól értelek”, mondja a Király: „ki vetted kezemből / pálczámat”. Ebben a látómezőben hangzik el II. Endre emberi fájdalmán, gyászán felülemelkedő nyilatkozata: „Magyarok! előbb mintsem Magyar Hazánk – / előbb esett el méltán a' Királyné!”⁴⁹

Ennek a megnyilatkozásnak – a rend helyreállításának kinyilvánításán túl – kettős üzenete van. Megvalósult a jó király eszménye, de felbomlott az embernek és az uralkodónak az *Aubigny Clementiában* még egy személyben meglévő egysége. A *Bánk bán*-ban Endre és a Király egy személy, de két szerep. Az idézett mondat *méltán* szavát a Király mondja, mert mondania kell, de Endre lelkében ennek a szónak nincs, hogyan is lenne személyes érzelmi fedezete. Ennek a kettősségnek a jegyében hangzik el, s ne feledjük, Gertrudis nyitott koporsója előtt, a könnyeivel küszködő Endre szájából az a mondat, amely a dráma kulcsfontosságú gondolata. Endre az Udvornikhoz fordulva szólal meg, de a többi jelenlévő által is hallhatóan:

Egyj Királynak
kell látni minden könnyeket: magának
könnyezni nem szabad.⁵⁰

Ebben a pillanatban láthatóvá válik az eszmény, amely a felvonás eseményeinek dramaturgiai folyamatában átmenetileg megrendül ugyan, ám a kifejtetben, mint láttuk, annál tisztábban áll előttünk. Az elhangzott mondat Katona József talán legfontosabb történelmi tanúságtétele: a hivatalt viselő személynek – a rend megőrzése érdekében – korlátoznia, sőt elfojtania kell magánérzelmeit, el kell tekinteni személyes érdekeitől.

48 Uo., 301.

49 Uo., 302.

50 Uo., 280.

Ez az, amire Bánk nem képes – bár lelki tusájában erre kísérletet tesz –, de nem is lehet képes. (Különösen nem, mint drámai hős.) „Melinda helyett köszönni kell!” – mondja Gertrudisszal való szópárbajában, s a királynét „Kerítő”-nek nevezve öli meg. Tényszerűen tévesen, erkölcsileg vétkeesen, jogi szempontból pedig jogtalanul.

Ne feledjük, hogy e – most csupán egyetlen szempontból érintett – dráma címe szó-játék. A *bán* szó benne rejlik *Bánk* nevében, s ez a grammatikai összevonás szemantikai üzenetet képez a viselt hivatal és az azt viselő személy tragikusan problematikus találkozására nézve a dráma szituációjában, amely előrejelzést a Trattner-féle edíció a címlapon a két szó kötőjellel történő összekapcsolásával nyomatékosított: *Bánk-bán*. A Király-eszmény megvalósulása mögötti térben, Bánk személyes sorsában, ennek a két szónak, két fogalomnak tragikus elszakadása áll. Bánk kiveti lelkéből a bánt, Endrét viszont legyőzi a Király. Az eszmény általa valósul meg. De létrejöttének előzménye, egyszersmind ára Gertrudis, Melinda és Petur halála. Ám az egyéni sors elválík a közösség életének alakulásától. A helyreállított rend a nemzet jövőjének biztosítója. A Királyra vetülő fénynek azonban kétségkívül sötét árnyéka van. Az eszmény későn született meg, s a hivatali kötelesség győzelme a személyes érdek fölött rendkívüli esetenként, csak a hierarchia csúcsán, a trónon valósulhatott meg. Alkalmazkodva a jelenbeli helyzet követelményeihez, de szükségképpen eltávolodva a végzetesen alakuló történettől. Drámabeli múltja tragikus. A Király mellett ott látjuk a „vég-semmiség” ítéletével sújtott Bánkot. De a világrend fennmaradásának egyetlen esélye: a Király. Nem Endre, hanem a Király. Ez a drámaíró végső megoldása.

A költő felelete a történetírónak. Válasz „az örökké futó Óriás” látomására.

BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES

A gyónás magyar nyelvű szövegeimlékei

A prédikáláshoz kötődő magyar szövegeimlékek – a legkorábbi magyar nyelvemlékektől kezdve a kolostori reformokhoz kötődő olvasmányprédikációkig – alaposan feltárt és széles körben ismert forrásai a magyar írásbeliségnek. A gyónatásról azonban, amely a prédikálás mellett a másik legfontosabb lelkipásztori tevékenység, ritkán esik szó. A gyónás olyan liturgikus alkalom volt, mely során – a prédikációhoz hasonlóan – a latinul tudó klerikus réteg és a népnyelvet használó hívek között magyar nyelvű szövegek hangzottak el. Telegdi Miklós 1583-ban Nagyszombatban megjelentetett *Agendarius*a az első forrás, amely pontos leírást ad arról, miként nézhetett ki egy magyar nyelvű szövegrészeket is tartalmazó gyónás.¹ Ehhez hasonló részletességű, magyar részeket is tartalmazó szertartáskönyv nem áll rendelkezésünkre a Telegdi munkáját megelőző időkből, más műfajú szövegek segítségével azonban valamelyest rekonstruálható, hogy milyen szövegek hangozhattak el gyónás során a reformációt megelőzően. Az alábbiakban ezek bemutatása következik.

A gyónás menete és a Confiteor

A Confiteor bűnvalló ima, amely a latin liturgiában régóta létezik. A *Missale Romanum* 1570-es első kiadása előtt nem volt egységes szövege, középkori latin formáját különböző helyeken különféleképpen mondták.² Szövegének változatai megjelenhettek a zsolozsmában, a szentmisén és a gyónás során is. A Confiteor gyónásban való használatára Michael E. Cornett hívta fel a figyelmet a lelkítükrök korpuszát feltérképező munkájában.³ Az általa leírt lelkítükrök arról tanúskodnak, hogy a Confiteor mondanása általánosan elterjedt gyakorlat lehetett, eltérőek voltak azonban a szokások arra

* A szerző az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszékének munkatársa. A kutatás a *Pray-kódex: Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás* című (Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, K 119355) pályázat támogatásával készült.

1 *Agendarius: Liber continens ritus et caeremonias [...]*, ed. Nicolaus TELEGDINUS (Tirnaviae: Typ. Telegdi, 1583). RMNy 528, hozzáférés: 2020. 09.15, https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_204/?r=0&pg=9&layout=r. Tanulmányom írásához felhasználtam a Monumenta Ritualia Hungarica sorozat Varga Benjámin szerkesztésében készülő, *Agendarius Strigoniensis* című szövegkiadását.

2 Michael E. CORNETT, *The Form of Confession: A Later Medieval Genre for Examining Conscience: Doctoral Thesis* (Chapel Hill: University of North Carolina, Department of English and Comparative Literature, 2011), 82, hozzáférés: 2020. 09.15, <https://cdr.lib.unc.edu/concern/dissertations/ff365645x>.

3 Uo., 102.

nézvést, hogy pontosan milyen formában kellett az imának a gyónás során elhangzania. Van olyan lelkitükör, mely a tanultabb hívektől latin, a tanulatlanoktól népnyelvű Confiteor imádkozását kéri,⁴ ugyanakkor olyan lelkitükör is ismert, amely előírja, hogy a gyónás során mindkét nyelven hangozzon el a szöveg. Különbőféle gyakorlatok léteztek a Confiteor gyónáson belüli helyét illetően is, mind a szerzetesek, mind a világiak között: voltak, akik a gyónás elején mondták a Confiteort, azon belül is valaki csak az első mondatát, mások a teljes szöveget; ugyanakkor más gyakorlat szerint a teljes szövegnek a gyónás végén kellett elhangzania.⁵

A Confiteor gyónásban való használata ismert volt Magyarországon is, a szokás reformációt megelőző jelenlétéről két nyomtatott forrás is tájékoztat. Az egyik Laskai Osvát *Gemma fidei* című prédikációgyűjteményében olvasható. Laskai nagybőjti prédikációkat tartalmazó gyűjteménye – a többi nyomtatott művével ellentétben – csupán egyszer, 1507-ben jelent meg. Különlegességére Madas Edit hívta fel a figyelmet a mű előszavát elemző tanulmányában.⁶ Laskai nem az egyszerű hívek igényeihez alkalmazkodó, a nagybőjti bűnbánatra felkészítő prédikációgyűjteményt állított össze, hanem egy rendszeres teológiai művet. A nemzet sorsa iránti felelősség késztette írásra: prédikátor társait kívánta a határokon kívül és belül elharapódzó eretnokségek elleni harcra felvértezni, és rajtuk keresztül egész nemzetét hitében megerősíteni. Ezzel a különleges szerepvállalással függhet össze, hogy a gyűjtemény 53. beszédének végére egy, a prédikációtól idegen szövegrészt illesztett, melyben a gyónás helyes módját ismerteti (*Mel-léklet 1*). A gyónás módja eszerint a következő: a gyónó elkezd mondani a Confiteort („generalis confessio”) a *Mea culpáig*; amikor oda eljut, felsorolja a bűneit, majd befejezi a Confiteort ott, ahol az imént abbahagyta; ezután a gyóntató kikérdezi, ha szükséges, majd kirója rá a penitenciát, és feloldozza.⁷

A Confiteor gyónásbeli használatának másik latin nyelvű forrása Gyöngyösi Gergely *Directorium...* című munkájában olvasható, amely 1514–1520 körül jelent meg nyomtatásban Rómában.⁸ A mű prologusában Gyöngyösi azt írja, hogy a rend vezetői és az egyszerű testvérek kérték őt, hogy a rendi tisztségviselők feladatait ismertető könyvet adjon közre. Ezek a szabályok addig szóban hagyományozódtak: amit az idősebb rendtagok fiatalon megtanultak, azt átadták a következő nemzedéknek. A mostani fiatalok – a 16. század elején – azonban már nem tanulták meg e szabályokat, ezért volt szükség a mű megjelentetésére.⁹ Gyöngyösi a novíciusokra, presbiterekre és kle-

4 Uo., 103, 714.

5 Uo., 104, 593.

6 MADAS Edit, „A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében: Laskai Osvát *Gemma fidei* című prédikációskötetének előszava”, in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, 50–58 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004).

7 [OSUALDUS DE LASKO], *Quadragesimale Gemma fidei intitulum* (Hagenau: Johannes Rynmann, 1507), sermo 53 (Feria quarta Dominicae de passione).

8 GREGORIUS GYÖNGYÖSI [GYÖNGYÖSI Gergely] OSPPE, *Opera selecta: Epitoma, Directorium*, kiad. SARBAK Gábor, ford. BELLUS Ibolya és LORENZ WEINRICH (Budapest: Res Libraria Hungariae–Fragmenta Codicum Kutatócsoport, 2011).

9 SARBAK Gábor, „Gyöngyösi Gergely prologusai”, in *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, 81–99 (Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996).

rikusokra vonatkozó cikkelyben röviden ismerteti a gyónás menetét (*Melléklet 2*): a gyóntató atya elé érve fedetlen fővel meghajolva mondják el a Confiteort a *Mea culpa*ig, a gyónás végeztével pedig fejezzék be az imát („Ideo precor...”).¹⁰ Laskainál is és Gyöngyösinél is olvashatunk arról, hogy milyen bűncsoportosítások alapján érdemes gyónni, ezekről szöveghelyekről a későbbiekben lesz szó.

A gyónásban elhangzó magyar nyelvű imák

Mint említettük, először Telegdi *Agendarius*ában szerepel a gyóntatás magyar nyelvű részeket is tartalmazó leírása. E leírásban a bűnök felsorolását megelőző ima egy Confiteor-fordítás, melyet Telegdi – Laskaihoz hasonlóan – *confessio generalis*nak nevez. Telegdi előírja, hogy abban az esetben, ha azt a gyónó személy nem ismeri, a gyóntatópap mondja előre annak szövegét.¹¹ Telegdi ezen túl még másik két helyen is közli a Confiteor egy-egy szövegváltozatát: először az áldoztatásnál („Ritus Eucharistiæ sacramentum fideli populo distribuendi”), másodszer pedig a híveknek szóló hirdetések után („Modus denuntiandi populo fideli festa et ieunia”).¹²

A Confiteor a magyar nyelvű kódexirodalomban egyetlen helyen bukkan csak fel, ott is csak töredékesen: a *Vitkovics-kódex*ben található lelkítükörben, amely a Confiteor második mondatának kezdetére magyar nyelven utal („Azért kérem Uramistent etc.”, vagyis az „Ideo precor” kezdetű rész, *Melléklet 5*). Ez a rövid utalás a lelkítükör latin forrásában nem szerepel, a magyar szöveg összeállítója illesztette bele fordításába, így joggal feltételezhető, hogy a Confiteor „Ideo precor” kezdetű második fele használatos lehetett ebben a formában.

Annak ellenére, hogy a Confiteornak csak távolabbi rokona, biztosan gyónásban hangzott el az a magyar nyelvű ima, amely a Zichy család levéltárában maradt fent, és valamikor a 16. század második felében jegyezték le (*Melléklet 3*).¹³ Latin címfelirata a személyes feloldozás kérésének formulájaként jelöli meg funkcióját: „Formula petendae absolutionis privatae”. Első ismertetője, Jakubovich Emil „a magyar liturgiái nyelv keretébe tartozó érdekes kis emlék”-ként írta le. Feltételezésem szerint e formula a bűnök felsorolása után hangozhatott el, hiszen a benne megszólaló gyónó összefoglalóan utal vétkeire („Mindezeket, hogy műveltem [...]”), amelyekért a pap feloldozását kéri.

10 GyöNGYÖSI, *Opera...*, 50.

11 „Postea iubeat, ut confessionem generalem recitet, quam si pœnitens ignoraret, sacerdos eum præeat, dicendo”. TELEDGINUS, *Agendarius...*, 76.

12 Telegdi három szövegváltozatát Szelestei Nagy László is vizsgálta, és szövegüket is közölte: SZELESTEI NAGY László, „A középkori magyar nyelvű bűnvallóimáról”, in *Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31.*, szerk. BÁRDOS István és BEKE Margit, 293–299 (Esztergom: Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, József Attila Megyei Könyvtár–Egyházak a változó világban c. konferencia Szervezőbizottsága, 1991), 299.

13 JAKUBOVICH Emil, „Nyelvtörténeti adatok: Két régi magyar esküforma”, *Magyar Nyelv* 29, 3–4. sz. (1933): 118–121. Jakubovich a gróf Zichy család zselői szeniorátusi levéltárában találta az emléket, amely levéltár 1939-ben az Országos Levéltárba került.

Ezek a gyónó által mondandó szövegek maradtak tehát fent a 16. század végéig tartó időszakból. Rajtuk kívül ismert még néhány emlék, amelyek alapján következtethetünk további ilyen jellegű, többé-kevésbé rögzített szövegek létezésére. Ezek egy része a lelkítükör, másik része pedig a közgyónás műfajába tartozik.

A lelkítükör

A lelkítükör a gyónásra való magányos, önálló előkészületet szolgálta.¹⁴ Nem liturgikus szöveg, de ismert paraliturgikus használata. A műfaj legjellemzőbb jegye, hogy egyes szám első személyben szólaltatja meg a gyónó személyt, olyan formán, mintha az egy elhangzott gyónás szövege lenne. A gyónási tükör keretét a Confiteor adja: legtöbbször a Confiteor első mondatával kezdődik, melyben a megszólaló beismeri bűnösségét, és a Confiteor második mondatával fejeződik be, amelyben a bűnös Isten kegyelmét és bocsánatát, illetve az egyház közbenjárását kéri; gyakori jellemzője, hogy megszólítja a gyónást meghallgató papot is. A tipikus lelkítükör esetében a Confiteor két mondata között található a bevallott bűnök katalógusszerű felsorolása. Cornett kutatásai szerint a lelkítükörök eleje általában egyezik a Confiteor első felével, míg a befejezésüknél előfordul, hogy a Confiteor második felének csak a tartalmát adják vissza. Arra vonatkozó következtetést nem olvashatunk nála, hogy vajon hasonlóképpen lehetett-e ez a ténylegesen elhangzó gyónásokban is.¹⁵ A lelkítükörökben olvasható szövegfordulatokat érdemes óvatosan kezelni, hiszen nem bizonyos, hogy a gyónási gyakorlat tekintetében is forrásértékkel bírnak. A lelkítükör önálló irodalmi műfaj, amelyet nem a gyónásban való elmondásra szántak.

Három olyan szöveg hely van a magyar nyelvű kódexirodalomban, amely megfelel a lelkítükör fenti meghatározásának. Az egyik a domonkos eredetű *Virginia-kódex*ben szerepel, a benne felsorolt bűnök alapján egyértelműen szerzetesek számára készült (*Melléklet 4*).¹⁶ Szövegének forrását nem ismerjük. A gyónási tükör felszólító módban írt prologussal kezdődik, vagyis egy előírásszerű bevezetés előzi meg a gyónás leírását.¹⁷ Az előírás szerint a gyóntató elé járulva a kereszttetés után el kell mondani a Confiteort (feltehetően latinul), melyet egy gyónási szándékot kijelentő, gyóntató paphoz intézett bevezető rész követ. Ez után található a lelkítükör lényegi része, egy hosszú, tizennégyféle bűncsoportosítást tartalmazó felsorolás. A bűntipológia után záradék olvasható, amelyben a gyónó ismét a gyóntatóhoz szól.

¹⁴ CORNETT, *The Form of Confession*..., 62–109.

¹⁵ Uo., 85, 109.

¹⁶ *Virginia-kódex*, 1–13. Kiadva: *Virginia-kódex: XVI. század eleje: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*, kiad. Kovács Zsuzsa, Régi magyar kódexek 11 (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE, 1990).

¹⁷ A lelkítükörök prologusaihoz lásd: CORNETT, *The Form of Confession*..., 62.

A *Virginia-kódex*ben található gyónási tükörhöz hasonló szövegrészletre talált Lázs Sándor a ferences *Vitkovics-kódex*ben lévő életszabály-gyűjteményben (*Melléklet 5*).¹⁸ A Szent Bonaventurának tulajdonított *Regula novitiorum* fordítója egy ponton elszakadt latin forrásától, s egy gyónási tükörhöz hasonló szövegrészt illesztett az életszabályok közé. Míg a latin nyelvű forrás a jól ismert gyónási gyakorlatot kéri a szerzetestől („dicas Confiteor usque Ideo precor”), addig a magyar szöveg egy ismeretlen forrású formulába kezd, amely tartalmi tekintetben rokona a *Virginia-kódex*ben található bevezetőnek.¹⁹ Ezt követően visszatér a latin forráshoz, és az ott olvasható, bűnök felsorolása után mondandó záradékot fordítja: „Mindezekben, mind egyéb bűneimben is, halálosokban, bocsánandókban, meggyóntakban, elfeledtekben, kikben megbántottam teremő Istenemet, látásomban, hallásomban, illatozásomban, kóstolásomba és illetésemben, bűnomet mondom Uramistennek.”²⁰ Ezután – forrásától ismét eltérő módon – a népnyelvű Confiteor második mondatának elmondását írja elő: „Azért kérem Uramistent etc.” Ez tehát a korábban már említett Confiteor-fordítástöredék.

A fentiekből kitűnik, hogy a két kódex formulái nem a Confiteor helyett szerepelnek: a *Virginia-kódex* a magyar nyelvű rész előtt előírja a teljes latin nyelvű Confiteor elmondását, míg a *Vitkovics-kódex* a végén a Confiteor második mondatának népnyelvű változatát kéri. A bűncsoportosítást bevezető mondatok csak távoli rokonai a Confiteornak, lényegében csak a „bűnomet mondom” és az „én bűneimet meg akarom vádolni” kifejezésekben kapcsolódnak a latin imához. Ha gyónási formulának tekintjük e részeket, akkor azt feltételezzük, hogy – az általános szokástól eltérően – a Confiteortól különböző tartalmú, többé-kevésbé rögzített szövegű gyónási imák is használatban lehettek. Ez a feltételezés nem zárható ki, ugyanakkor az is elképzelhető, hogy inkább csak mintaként állították őket a lelkitükröt használók elé, amelyekből szószerkezeteket és fordulatokat kölcsönözhetek gyónásaikhoz. A bennük olvasható hosszú felsorolások inkább talán magánáhitatosságnál, gyónásra való felkészülésnél lehetnek hasznosak, hosszúságuk miatt kívülről való megtanulásra kevésbé alkalmasak.

A harmadik gyónási tükör a *Gyöngyösi kódex*ben olvasható. Tökéletesen illeszkedik a műfaji hagyományba: a beszélő egyes szám első személyben szólal meg, és a gyónta-

18 Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvi irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 160–164; *Vitkovics-kódex*, 24–36. Kiadva: *Vitkovics-kódex és Miskolci töredék: 1525: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Magyar Nyelvemlék 10. jelzetű kódexéről és a miskolci Lévy József Tudományos Könyvtár 10988-as leltári számú kódextöredékéről készült*, kiad. PAPP Zsuzsanna és Kovács Zsuzsa, Régi magyar kódexek 12–13 (Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 1991).

19 A *Vitkovics-kódex*ben található rész latin forrással való egybevetéséhez lásd: KORONDI Ágnes, *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban: Misztikarepció avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben*, Monográfiák 3 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2016), 330–333, továbbá: 141–142, 164–165.

20 Szent Bonaventura *Regula novitiorum*át idézi Korondi Ágnes (uo., 333.): „Quibus dictis, subiungas ultimo dicens: et de istis, et de omnibus aliis peccatis meis mortalibus et venialibus confessis et ommissis, quibus offendi Creatorem meum visu, auditu, gustu, odoratu et tactu, dico meam culpam.”

tót szólítja meg a bűnök felsorolását keretező szövegben (*Melléklet 6*).²¹ A gyónásra készülő személy ennek segítségével a hét halálos bűn és a Tízparancsolat szempontsora alapján készülhetett fel gyónására, amely rövid, egyszerű szempontrendszernek mondható. A gyónási tükör a felsorolt bűnöket ugyanakkor latinul nevezi meg, ami erősíti Lázs Sándor azon feltételezését, miszerint a kézirat deákos műveltségű világi férfiak könyve lehetett.²² A bűncsoportosítások után egy *Oracio pulcra* feliratú záradék következik, amelyben a gyónó megemlékezik esetlegesen elfelejtett bűneiről, illetve feloldozást és penitenciát kér gyónatójától. E záró ima rokona a *Virginia-kódex* és a *Vitkovics-kódex* lelkítükeiret lezáró mondatoknak, amelyek szintén említést tesznek a kifelejtett bűnökről.²³

A közgyónás

A közgyónás a Confiteor egy szövegváltozata, amelyet a szentmisén mondanak nemzeti nyelven.²⁴ A népnyelvi közgyónás magyarországi gyakorlatáról tanúskodik a 14. század első felében keletkezett *Veszprémi pontifikále*. A pontifikále előírja, hogy a templomszentelés szertartásában a püspök „vulgariter”, vagyis népnyelven mondja a jelenlevő hívekkel a Confiteort, sőt tetszése szerint népnyelven végezheti a feloldozást (*Absolutio* és *Indulgentia*) is.²⁵ Szigeti Kilián hívta fel rá a figyelmet, hogy a *Pray-kódex* magyar szövegeitől eltekintve itt történik először utasítás szertartási részek magyar nyelven való végzésére.²⁶

21 *Gyöngyösi kódex*, 61–64. Kiadva: *Gyöngyösi Kódex: Az 1500-as évek elejéről*, kiad. DÖMÖTÖR Adrienne, Régi magyar kódexek 27 (Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 2001). Szelestei Nagy megállapítása szerint kevés hasonlóságot mutat a szokásos közgyónásszövegekkel: SZELESTEI NAGY, „A középkori magyar...”, 294.

22 LÁZS, *Apácaműveltség...*, 156. LÁZS Sándor, „A Gyöngyösi kódex írói és műveltségük”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111, 4–5. sz. (2007): 421–457.

23 *Gyöngyösi kódex*: „Én bűneim igen sokak volnának, kiket elmémnek rövidségének miatta mind meg nem mondhatom [...]”. *Virginia-kódex*: „Azért mindezekben, kiket megmondtam és kiket meg nem tudtam mondanom [...]”. *Vitkovics-kódex*: „Uram Istennek bűnössé hagyom magamat mindazokban is, kik énnekem eszembe nem jutnának [...]. Mind ezekben, mind egyéb bűneimben is [...]”.

24 CORNETT, *The Form of Confession...*, 91–92, 102; SZELESTEI NAGY, „A középkori magyar...”, 293; Joseph A. JUNGSMANN, *The Mass of the Roman Rite: Its Origins and Development (Missarum Sollemnia)*, trans. Francis A. BRUNNER (New York: Benziger, 1955), 490–494.

25 „Post tertium vero circuitum duo sacerdotes ferentes feretrum stent in ostio ecclesiae, ita, quod unus ab una parte et alius ab altera, episcopus autem ascendat ad locum eminenciozem, et proponat plebi verbum Domini, et faciat confessionem communem vulgariter, et post hæc faciat absolutionem, et faciat indulgentiam, sicut sibi videtur.” SZASZOVSZKY Ágnes, *Pontificale Vespreniense sæculi XVI: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmæ 317, Monumenta Ritualia Hungarica 5* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2014), 74, hozzáférés: 2020.09.15, http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/kiadvanyok/VP/VP_PONTIFCALE_VESPREMIENSE.pdf.

26 SZIGETI Kilián, „Mesko veszprémi püspök (1334–44) Pontificaléja”, *Magyar Könyvszemle* 88, 1–2. sz. (1972): 5–14, 5.

A *Veszprémi pontifikále* nem őrzött meg magyar nyelvű közgyónásszöveget, későbbi évszázadokból azonban négy kéziratos változata is ismert. Az egyik egy Németújváron őrzött, 1493-ban nyomtatott *Missale Strigoniense* utolsó levelén olvasható.²⁷ A szöveg fölött az „ad communicantes” címfelirat szerepel. Ugyanez a kéz egy áldozási imát és egy elevatio alatti imát is lejegyzett a közgyónás után; az áldozási ima címfelirata („Conclusio”) a közgyónás lezárásaként értelmezhető, a benne található visszautalás („ennek emlékezetire veszem énhozzám”) pedig a közgyónásban elmondottakra vonatkozhat. Mindezek fényében úgy gondolom, hogy a szöveg az áldozásra készülők bűnbánati imája lehetett. Az emlék ismertetője, Szelestei Nagy László véleménye szerint olyan liturgikus szöveg került elő, amely közvetlenül vagy előzményként bizonyítéka annak, hogy a liturgia bizonyos elemeit Magyarországon is nemzeti nyelven végezték a középkorban. Szelestei Nagy szerint felmerül az a lehetőség is, hogy a Magyarországon megjelenő reformáció lutheri ágának korai emlékével állunk szemben, amely akkor keletkezett, amikor még nem különült el egymástól a római katolikus és az evangélikus liturgiai gyakorlat.²⁸ Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a katolikus felfogásnak ellentmondó tétel sem szerepel a szövegben.

Szelestei Nagy adott hírt arról a közgyónásról is, amelyet a krakkói Jagelló Egyetem Könyvtárában őriznek (*Melléklet 7*).²⁹ Az emlék különlegessége, hogy míg a többi kéziratos közgyónás mind csak a hívek által mondandó közgyónásszöveget örökítette meg, a Krakkóban őrzött kézirat a pap által mondandó részeket is rögzíti: az elején tartalmazza a következő hét ünnepeinek kihirdetését, a végén a feloldozást („És én megoldlak az bűntökből, kiket szokott anyaszentegyház kebelében közgyónat miatt megoldnia”), és a bűcsúrról való tájékoztatást. Az 1500 körüli, különálló papírtöredékre lejegyzett szöveg tehát egy pap saját maga számára rögzített, misén elmondandó szövege lehet. A *Krakkói közgyónás* közeli rokona a Telegdi-féle változatoknak, tehát – ahogyan azt Szelestei Nagy is megállapítja – Telegdi nyomtatott változata középkori formát őriz.³⁰

A közgyónás harmadik és negyedik szövegváltozata egy Guillermus Parisiensis-kötetben található, egymás után bejegyezve.³¹ Közülük az egyik nagy hasonlóságot mutat Bornemisza Péter 1577-ben megjelent közgyónásával: Szelestei Nagy következ-

27 SZELESTEI NAGY László, „Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről”, *Magyar Nyelv* 72, 4. sz. (1976): 502–503.

28 A közgyónás zárógondolata például a saját érdemből való bűnbocsánat kérdését említi: „Hiszem, Uramisten, hogy nem csak az én jócselekedetemért, és az én érdememért bocsájtod meg az én bűneimet, hanem csak az te szent fiadnak, Krisztus Jézusnak általa, az te szent irgalmasságodból.”

29 SZELESTEI NAGY, „A középkori magyar...”, 293–299.

30 Uo., 294. A két szöveg nem teljesen egyezik, Telegdi például az „Ideo precor” kezdetű részt – a *Vitkovics-kódex* hasonlóan – „kérem Uramistent” szavakkal fordítja, míg a *Krakkói közgyónás* a „kérem Istent” fordítást adja.

31 [SZILÁDY Áron], „Vegyes följegyzések”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 3, 1. sz. (1893): 122–125. A közgyónás kifejezést először Szelestei Nagy használta a két szöveggel kapcsolatban. Lásd: SZELESTEI NAGY, „A középkori magyar...”, 296–297. Tarnai Andor Istenhez intézett, lelkiatyát nem említő gyónásformulaként említi őket. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.), 297.

tetése szerint Bornemisza úrvacsorai liturgiájához tehát nem megalkotott, hanem átvett egy már használatban lévő közgyónást. Első ismertetője, Szilády Áron szerint a lejegyző már a reformáció híve volt, a szövegben ugyanis a következő szerepel: „bűnös vagyok régi nagy sok bálványimádásomban”. Meg kell jegyezni azonban, hogy maga a hordozókötet, Guillelmus Parisiensis posztilláskötete tipikus középkori prédikációs segédkönyv, ráolvasásokat is jegyeztek bele, ráadásul a kötet a szentlőrinci pálosok tulajdonában volt. Ha mindezek ellenére mégis protestáns személy használta, akkor az általa bejegyzett szövegek a *Németújvári közgyónáshoz* hasonlóan nagyon korai protestáns emlékek. Protestánsok az első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű közgyónások is: közgyónás olvasható az 1559-es Heltai-agendában (RMNy 154), Bornemisza Péter 1577-es (RMNy 396), és Beythe István 1582-es (RMNy 517) kiadványaiban is. Ezek után jelent csak meg az első római katolikus közgyónás, Telegdi 1583-ban kiadott *Agendarius*ában.³²

Feloldozási formula

Némileg meglepő módon pap által mondandó feloldozási formula is maradt fent magyar nyelven. Az emlék egy 16. század közepi, obszerváns ferencesek által összeállított kéziratban található, ma Münchenben őrzik.³³ Magyar nyelvűsége különösen annak fényében figyelemre méltó, hogy a magyar nyelvű mondatokban egyébként bővelkedő Telegdi-féle *Agendarius*ban a teljes feloldozási rész latin nyelven szerepel.³⁴ A müncheni szöveg latin és magyar nyelvű részeket is tartalmaz, a gyóntatónak szóló megjegyzésekkel. Feloldozás tényét rögzítő mondat („Én feloldozlak téged...”) nem szerepel a lejegyzésben, a pap Istentől kéri a feloldozást: „Az kegyelmes, felséges Úristen bocsássa meg minden bűnödöt és fogyatkozásodat [...]”.³⁵ A feloldozó mondatnak feltehetően e formula szerint is latin nyelven kellett elhangzania.³⁶ A szöveg végén az elégtételre vo-

32 SZELESTEI NAGY, „Magyar nyelvű...”, 502–503.

33 ZOLNAI Gyula, „Müncheni töredékek: Két kisebb nyelvemlék a müncheni udvari könyvtárban”, *Magyar Nyelvőr* 24, 10. sz. (1895): 415–420; ZOLNAI Gyula, „Müncheni Glosszák és Töredékek”, *Magyar Nyelvőr* 41, 4. sz. (1912): 166–168; KERTÉSZ Balázs, „Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban”, *Magyar Könyvszemle* 128, 2. sz. (2012): 212–233. A formula modernizált szövegű átírásához lásd: BARTÓK Zsófia Ágnes, „Anyanyelvűség a középkori liturgiában: A Halotti beszéd és Könyörgés műfaji kérdéseihez”, in *Írások a Pray-kódexről*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes és HORVÁTH Balázs (Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019), 9–17, hozzáférés: 2020.09.15, <http://real.mtak.hu/94241/?fbclid=IwAR00aD490ScPl4W-JVYHka93RtmTNPmKFLSeAMeXHY5Z6L9vb4qQS8-LmZE>.

34 Az „Et tunc ipsum absolvat hoc modo” kezdetű résztől a „Et sic absolutum dimittat in pace” kezdetű részig. TELEGDINUS, *Agendarius...*, 110–112.

35 A feloldozási formula változataihoz és teológiai jelentőségéhez lásd: Thomas N. TENTLER, *Sin and Confession on the Eve of the Reformation* (Princeton: Princeton University Press, 2015), 284–298.

36 A feloldozás a legtöbb gyóntatási segédkönyv szerint a penitencia kiosztása után történik – ahogyan láttuk, ezt javasolja Laskai is –, de ritkán a fordított sorrend is előfordul, lásd: TENTLER, *Sin and Confession...*, 86. Eszerint valószínűsíthető, hogy a latin nyelvű feloldozás majd csak a fennmaradt magyar nyelvű szöveg után következett, annak ellenére, hogy nem találunk erre utaló nyomot a lejegy-

natkozó felszólítások következnek: „mondd meg az búcsús imádságot [...], mondj egy Pater noster, Ave Mariát etc.” A búcsús imádságra való hivatkozás miatt elképzelhető, hogy a lejegyzett szöveget búcsú során mondott gyónás alkalmával használták.

A müncheni ferences emlék olyan feloldozási gyakorlatról tanúskodik, amelyben a pap által mondott, a bűnök feloldozását kérő ima magyar nyelven hangzik el, a dogmatikai szempontból nagy jelentőségű „ego te absolvo” kifejezés azonban nem. Más a helyzet a közgyónások esetében. A *Veszprémi pontifikále* kapcsán említettük, hogy már 14. századi adatunk is van arról, hogy a közgyónás feloldozása népnyelven is történhetett. Ez a szokás a későbbiekben is megmaradt: népnyelven szerepel mind a krakkói, mind hirdetések után mondandó Telegdi-féle közgyónásnál is.³⁷ Látható tehát, hogy Telegdi magyarítási törekvése a feloldozás esetében a közgyónásnál érvényesült, a gyónásnál azonban már nem.

„Interrogationes”: gyóntatási kérdések

Abban az esetben, ha a gyónó nem készült fel a gyónásra, és nem gyűjtötte össze a vétkeket, a gyóntató kérdésekkel segíthette bűnvallását. Megtaníthatta, hogyan gyónjon a Tízparancsolat, a hét halálos bűn, vagy valamilyen más bűncsoportosítás szerint. Telegdi agendája is számol ezzel a lehetőséggel: amennyiben a gyónó műveletlen, és bűneit nem tudja felsorolni, a pap kérdéseket tehet fel neki, amelyek alapján megvallhatja azokat.³⁸ Segítségképpen magyar nyelvű kérdéseket közöl szertartáskönyvében, amelyek a Tízparancsolatot, a hét halálos bűnt és a kilenc idegen bűnt veszik sorra.

A gyóntatási kérdések kedvelt témái a gyóntatási segédkönyveknek, latin nyelven az *interrogationes* névvel utalnak rájuk.³⁹ Írott változataik a lelkítükrök közeli műfaji rokonai: a különbség köztük annyi, hogy míg a lelkítükrökben a bűnös egyes szám első személyben vallja meg a különböző szempontsorok alapján felsorolt bűnöket, addig itt a pap kérdések formájában sorolja fel őket. A Telegdinél olvasható kérdéssorokhoz hasonló szöveg korábbi időkből nem maradt fent magyar nyelven. Figyelemre méltó rokonságot mutat azonban vele a *Peer-kódex töredékeként* ismert nyelvemlék bűnkatalógusa.⁴⁰ A katalógusban latin nyelven olvasható a Tízparancsolat, az öt érzék, a hét halálos bűn, a nyolc boldogság, a kilenc idegen bűn és a négy égbekiáltó bűn, amelyek

zésben. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a latin nyelvű betoldás helyén hangzott el: „Deinde Exhortatio sequitur etc. Postea”.

37 *Krakkói közgyónás*: „És én megoldlak az bűntökből, kiket szokott anyaszentegyház kebelében közgyónat miatt megoldnia.” TELEGDI, *Modus denuntiandi populo fideli festa et ieiunia*: „Én is megoldozlak titeket azokból a bűnökből, melyeket az Anyaszentegyház közgyónás után meg szokott bocsátani.”

38 TELEGDINUS, *Agendarius...*, 80: „Quod si pœnitens ita rudis fuerit, ut per se peccata confiteri aut enumerare nesciat, sacerdos eum diligenter interroget et examinet, atque ad singulos interrogationis articulos respondere faciat.”

39 Az angol szakirodalom *confessional interrogatory* megnevezéssel említi. A műfajhoz lásd: CORNETT, *The Form of Confession...*, 5–6, 65–66.

40 *Peer-kódex* töredéke csízióval és imádságokkal (OSZK MNy 13., 16. század első negyede), hozzáférés: 2020.09.15, <http://mek.oszk.hu/15900/15954/>. Kiadva: *Peer-Codex*, kiad. VOLF György, Nyelvemléktár 2

mellet kisebb, kurzív betűkkel szerepel azok magyar megnevezése is. A bűnkatalógus utolsó tételénél, a természet ellen való bűnnél olvasható egy latin nyelvű megjegyzés: „Peccatum sodomiticum aut stuprum vel mollitiis vel peccatum contra naturam multis modis intelligitur et tu caute procede in interrogationibus”; vagyis a szodomain bűn, vagy fajtalanság, vagy elpuhultság, vagy természet elleni bűn sokféle módon érthető, haladj óvatosan a kérdésekben! A kikérdezés („interrogationes”) kifejezés a pap gyóntatási kérdéseire vonatkozik, ezért feltehető, hogy a katalógus gyóntatási segédlet lehetett. A gyóntatási kézikönyvek éppen a testi bűnök kikérdezése kapcsán intik óvatosságra a gyóntatókat. Tudatlanságból vagy szégyenből a gyónó homályosan fogalmazhat az ilyen típusú bűnök esetében, ezért kérdések segítségével pontosítani kell, hogy miről is van szó. A részletekről és körülményekről azonban nem kell kikérdezni a bűnöst, nehogy ötleketek kapjon újabb vétkek elkövetéséhez.⁴¹ További kutatást igényel, hogy hogyan kerülhetett olyan bejegyzés a *Peer-kódex*be, amelynek csak gyóntató pap vehette hasznát.⁴²

A hívek hitoktatása

A gyónás alkalmat nyújthatott arra, hogy a gyóntató pap személyre szabott lelki gondozást és alapvető hitoktatást is végezzen. Az ilyen jellegű gyóntatás azonban nagy terhet jelentett a plébánosok számára, és nem is feltétlenül tudtak ennek az elvárásnak megfelelni. Időigényes lehetett az is, ha sok hívő nem készült fel gyónására, és a gyóntatónak kellett kikérdezni őket. Ezért – ahogyan az *Oculus sacerdotis* című népszerű papi kézikönyv is javasolja – amennyiben túl kevés idő áll a pap rendelkezésére, vagy túl sok hívet kell gyóntatnia, érdemes volt nagybőjt elején olyan prédikációt tartania, amellyel felkészíthette híveit a gyónásra.⁴³ A hívek bűnökkel kapcsolatos oktatása a gyónás és a (nagybőjti) prédikáció alkalmain túl történhetett a prédikációk utáni katekétikus tanításban is. Szokás volt ugyanis a prédikáció után a Miatyánk és a Hiszekegy magyarázása, vagy legalábbis a hívekkel együtt történő elmondása. A katekétikai rész a 13. századtól az Üdvözléggel, a Tízparancsolattal és évente legalább néhány alkalommal egyéb listákkal is kiegészülhetett.⁴⁴ Elképzelhető, hogy ilyen jellegű felhasználáshoz kötődik az a Tízparancsolat-töredék, amelyet egy 1508-ban nyomtatott *Missale Strigoniense*be jegyeztek be, és ma az ELTE Egyetemi Könyvtárban található.⁴⁵ A szöveg töredékes, a bevezető kérdés után („Melyik az Istennek tíz paran-

(Budapest: MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1874), VIII–IX, hozzáférés: 2020.09.15, https://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt06010401/2_0_1_pg_viii.html. Említi: LÁZS, *Apácaműveltség...*, 156.

41 TENTLER, *Sin and Confession...*, 88–95.

42 A kódexszel kapcsolatos egyéb bizonytalanságokhoz lásd legutóbb: LÁZS SÁNDOR és BOLONYAI GÁBOR, „Antik varázslás elemei a Peer-kódex amulett-szövegeiben”, *Vallástudományi Szemle* 4, 2. sz. (2008): 129–148.

43 CORNETT, *The Form of Confession...*, 118.

44 JUNGSMANN, *The Mass...*, 490–494.; SZELESTEI NAGY, „A középkori magyar...”, 293.

45 Egyetemi Könyvtár: *Missale Strigoniense*, RMK III 149 = Hubay 15 (Bécs: Joannes Winterburger, 1508). Az emlék ismertetéséhez lásd: BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES, „A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai: Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt,” in *Irodalomtörténet, tudománytör-*

csolatja?) csupán három parancsolat olvasható („Az első: egy Istent higgy. Istennek nevét hiába ne említsed. Ünnepet szentelj.”). Az a tény, hogy misekönyvbé jegyezték be, mindenképpen valamiféle pápi használatra utal.

A gyónásra érkezők felkészültsége

A gyóntatási segédkönyvek tíz-tizenötféle csoportosítást ajánlanak, amelyek segítségével a gyóntató kikérdezheti a gyónót, illetve amely szerint a gyónó felkészülhet a gyónására. Ugyanakkor az igen népszerű Johannes Gerson azt írja, hogy már a hét halálos bűn szerinti lelkiismeret vizsgálat is elegendő lehet a jó gyónáshoz.⁴⁶ A fennmaradt magyar emlékek alapján nagyon vegyes kép rajzolódik ki abban a tekintetben, hogy milyen bűncsoportosítások ismeretét várták el a hívektől. Laskai a fent említett beszédében azt javasolja, hogy a bűnök felsorolását kezdjék a Tízparancsolattal, majd ezt kövesse a hét halálos bűn, az öt érzék, a négy égbe kiáltó bűn, a Szentlélek elleni bűnök, végül pedig a kilenc idegen bűn, és minden egyéb, ami még szükséges (*Melléklet 1*). Gyöngyösinél a laikus-novíciusokról szóló cikkelyben a következőket olvashatjuk: tanulják meg a Tízparancsolatot, az öt érzéket, a hét halálos bűnt, a négy égbekiáltó bűnt, a kilenc idegen bűnt, az irgalmasság hét cselekedetét (testieket és lelkieket), hogy ezeket megfelelően és helyesen meg tudják gyónni (*Melléklet 2*).⁴⁷ A gyóntatók feladatai között pedig arról ír, hogy ha olyan gyónók érkeznek hozzájuk, akik semmit nem tudnak, vagy nem akarnak mondani, akkor kérdezzék meg tőlük, hogy ismerik-e a Tízparancsolatot, a hét halálos bűnt és az öt érzéket. Ha ismerik, nem kétséges, hogy tudnának gyónni, ha akarnának. Ha azonban nem ismerik ezeket, akkor sorolják fel nekik, és így az alapján gyónjanak.⁴⁸

A lelkítükrök közül a szerzeteseknek készült *Virginia-kódex* kínálja a legtöbb csoportosítást: segítségével tizennégy szempont szerint végezhető el a lelkiismeret-vizsgálat; ezzel szemben a világi használatra szánt *Gyöngyösi kódex* megelégszik a Tízparancsolat, a hét halálos bűn és az öt érzék felsorolásával.⁴⁹ Hasonló ehhez a Telegdi által kért szempontsor (Tízparancsolatot, hét halálos bűnt, kilenc idegen bűn), ugyanakkor a határ mégsem a világi hívek és a szerzetesek között húzódik: a szintén világiaknak

ténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára, szerk. PAPP Ingrid, Reciti konferenciakötetek 7, 45–58 (Budapest: Reciti, 2020).

46 TENTLER, *Sin and Confession...*, 135–140.

47 Gregorius GYÖNGYÖSI, *Opera...*, 52.

48 Uo., 55. Érdemes megjegyezni, hogy a XII. cikkelyben a kiközösítések esetében mondandó feloldozási formulát és gyakorlatot is közli: uo., 57.

49 A *Virginia-kódex*ben található bűncsoportosítások a következők: 1. keresztség feletti fogadalom megszegése; 2. hálátlanság Isten felé; 3. öt érzék; 4. Tízparancsolat; 5. hét halálos bűn és ágazatai; 6. irgalmasság elleni testi bűnök; 7. irgalmasság elleni lelki bűnök; 8. kilenc idegen bűn; 9. Szentlélek ellen való bűnök; 10. Négy égbekiáltó bűn; 11. Hét szentség; 12. Szentlélek hét ajándéka; 13. Nyolc boldogság; 14. Hit tizenkét ágazata. Lásd még: LÁZS, *Apácaműveltség...*, 160.

szóló Laskai – és feltehetően a *Peer-kódex töredéke* – alapos vizsgálatot írnak elő.⁵⁰ Feltűnő, hogy e viszonylag gazdag forráscsoportban milyen kevés egyezés található. A hívek eszerint igen eltérő hittani ismeretekkel rendelkezettek, illetve nagyon különböző ismereteket vártak el tőlük.

Telegdi az *Agendarius* szerint azt feltételezte, hogy olyan hívek is érkeznek majd gyónni, akik sem a népnyelvű Confiteort, sem az alapvető bűncsoportosításokat nem ismerik. A hívek egy része nem igazán készült fel gyónására, gyakori lehetett, hogy a gyónni érkező személy csak a pap kérdéseinek segítségével teljesíthette kötelező gyónását. Ugyanakkor a *Gyöngyösi kódex*ben található lelkitükörnek köszönhetően az is tudható, hogy világi környezetben is létezett az a gyakorlat, hogy írásban rögzített, magyar nyelvű lelkitükör alapján alaposan felkészültek a bűnvallásra.

Külföldi példák

A gyónásra érkező hívek felkészültsége nagyon változatos volt Európa-szerte. Egy ben-cés prédikációgyűjtemény hamvazószerdára írt beszédének szerkesztője például arról panaszkodott, hogy néhányan úgy érkeznek a gyónásra, hogy semmi mondandójuk nincsen gyóntatójuknak, csupán ennyi: „Kérdezzen ki, Atyám!” („Ask me, sir!”).⁵¹

Nemcsak a gyónást megelőző lelkiismeret vizsgálattal kapcsolatban merülhettek fel hiányosságok, hanem az alapvető hittani ismeretek terén is. Bizonyos gyóntatási kézikönyvek azt javasolják a gyóntatóknak, hogy a rövid bevezető kérdések után (pl. az illető házas-e vagy hajadon; melyik plébániához tartozik stb.), derítsék ki, hogy a gyónó tudja-e a Miatyánkot, az Üdvözlégyet és a Hiszekegyet. Antonius de Butrio hozzáteszi, hogy talán túl nagy kérés a Hiszekegy ismerete, Andreas de Escobar viszont még a három alapvető imánál is többet követelne: a gyónónak tudnia kellene a Tízparancsolatot és a hit tizenkét ágazatát is.⁵²

Eltérő szintű műveltség figyelhető meg a gyóntatók részéről is. Akadtak olyan plébánosok, akiknek alapvető katekétikai szövegekre volt szükségük. Antonius de Butrio *Speculum de confessione* című népszerű művében (első kiadása: 1476) írja, hogy minden papnak tudnia kell és másoknak is meg kell tanítania a Tízparancsolatot, a hit ágazatait, a hét szentséget, a hét testi és lelki bűnt, és az öt érzék által elkövetett bűnöket; mi-

50 Laskai Osvát javaslata: Tízparancsolat, hét halálos bűn, öt érzék, négy égbe kiáltó bűn, Szentlélek elleni bűnök, kilenc idegen bűn. *Peer-kódex töredéke*: Tízparancsolat, öt érzék, hét halálos bűn, nyolc boldogság, kilenc idegen bűn, négy égbekiáltó bűn. A közgyónásokban is szerepelhetnek bűncsoportosítások, a *Krakkói közgyónásban* például a Tízparancsolat, a hét főbűn, az öt érzék, az irgalmasság hét cselekedete, a nyolc boldogság, és a kilenc idegen bűn jelenik meg, a hirdetések utáni Telegdi-féle közgyónásban pedig a Tízparancsolat, a hét főbűn, a kilenc idegen bűn, az öt érzék, és nyolc boldogság szerepel.

51 Idézi: CORNETT, *The Form of Confession...*, 117–118.

52 TENTLER, *Sin and Confession...*, 84.

vel tudatában van annak, hogy sok pap nem ismeri ezeket, ezért közli őket művében.⁵³ Ezt a sokszínűséget a magyar anyag kapcsán is figyelembe kell vennünk.

Nagy változás történt e téren a nyomtatásnak köszönhetően: Európa különböző pontjain egyre több laikus jutott hozzá olyan szövegekhez, amelyek segíthették őket a gyónásra való felkészülésben. Már a 15. század végétől nyomtatásban jelennek meg olasz nyelvű lelkítükrök laikus hívek számára; a kis terjedelmű és olcsó nyomtatványok nagyon elterjedtek voltak Itália-szerte.⁵⁴ A lelkítükrő német nyelvterületen is népszerű volt, ismert például olyan német nyelvű egyleveles nyomtatvány, amelyet használnak otthonuk vagy a templom falára akasztottak ki.⁵⁵ De nemcsak lelkítükrök álltak a hívek rendelkezésére: 1510-ben jelent meg a *Peycht Spigel der sünder* címet viselő, német nyelvű gyónásról szóló kézikönyv, melyet ismeretlen szerzője kifejezetten laikusok számára írt. Arra vonatkozó adatok is fennmaradtak, hogy a prédikáló papok számára összeállított, nyomtatott formában terjesztett nagybőjti prédikációgyűjteményeket devóciós céllal világi személyek is olvasták.⁵⁶

Következtetések

A Confiteor szövegéhez, egyúttal feltehetően a gyónásban elhangzó magyar nyelvű imákhoz is a *Krakkói közgyónás*, illetve ennek közeli rokonai, a Telegdi-féle szövegváltozatok állnak a legközelebb. Ezekben – a többi vizsgált közgyónással és lelkítükrökkel ellentétben – a bűnök megvallása a szentek felé is történik,⁵⁷ illetve a gyónó az ima végén a szentek közbenjárását is kéri.⁵⁸ Ezen felül a lelkítükrökben olvasható bevezetők és záradékok általános ismertsége is feltehető, de valószínűbb, hogy inkább csak a bennük talál-

53 Uo., 89.

54 FABRIZIO CONTI, *Preachers and Confessors against "Superstitions": The Rosarium Sermonum by Bernardino Busti and its Milanese Context (Late Fifteenth Century)*, Doctoral Thesis (Budapest: CEU, Department of Medieval Studies, 2011), 50–51, hozzáférés: 2020.09.15, <http://www.etd.ceu.hu/2011/mphc0f01.pdf>.

55 TENTLER, *Sin and Confession...*, 40.

56 Uo., 42, 46.

57 *Krakkói közgyónás*: „Gyónom Istennek, boldog anya Máriának, Szent Péternek, Szent Pálnak, Istennek mind szerető szentinek.” TELEGDI, *Modus audiendæ confessionis pœnitentium*: „Gyónom Uram Istennek, Boldogasszonynak, Szent Péter apostolnak, Szent Pál apostolnak és mind a több szenteknek.” TELEGDI, *Ritus eucharistiae sacramentum*: „Gyónom Uramistennek, Bódogasszonynak, Szent Péter apostolnak, Szent Pál apostolnak, és mind a többi szenteknek.” TELEGDI, *Modus denunciandi populo fideli festa et ieiunia*: „Gyónom Uramistennek, Boldogasszonynak, Szent Péter apostolnak, Szent Pál apostolnak, Szent István királynak, Szent László királynak, szűz Szent Imrénnek, Istennek mind sok szentinek.”

58 *Krakkói közgyónás*: „kérem boldog anya Máriát, támadjon mellettem, kérem Szent Pétert, Szent Pált, Istennek mind sok szerető szentit, imádjának Istent érettem”. TELEGDI, *Modus audiendæ confessionis pœnitentium*: „kérem Asszonyomat, Szűz Máriát, Szent Péter apostolt, Szent Pál apostolt és mind a több szenteket, támadjanak mellettem, imádjának Istent érettem”. TELEGDI, *Ritus eucharistiae sacramentum*: „kérem asszonyomat, Szűz Máriát, Szent Péter apostolt, Szent Pál apostolt és mind az többi szenteket, támadjanak mellettem, imádjának Istent érettem”. TELEGDI, *Modus denunciandi populo fideli festa et ieiunia*: „Kérem Asszonyom Szűz Máriát, Szent Péter apostolt, Szent Pál apostolt, Szent István királyt, Szent László királyt, szűz Szent Imrét, Istennek mind sok szentit, támadjanak mellettem, imádjának Istent érettem.”

ható szófordulatok lehettek elterjedtek, mintsem a teljes szövegegységek. A lelkítükrök és a közgyónások nem alkotnak egységes korpuszt: a szövegek között találunk ugyan hasonlóságokat – így például a *Németújvári közgyónás* bevezető része közel áll a *Vitkovics-kódex* lelkítükrének bevezetéséhez –,⁵⁹ ám az egyezések nem rendszerszerűek. Feltűnő például, hogy míg az összes közgyónás a „gyónom” kifejezést használja a szöveg elején, addig ez a ma is közismert alak egyetlen lelkítükrőben sem található meg.⁶⁰

A vizsgált szövegek alapján következtetések vonhatók le a gyónási ima gyónásbeli helyével kapcsolatban is. A lelkítükrök, különösen pedig a *Gyöngyösi kódex* lelkítükrének *Oracio pulcra* című része, arra engednek következtetni, hogy a bűnök felsorolása után is szokás lehetett magyar nyelvű imát mondani. Feltételezésem szerint talán ilyen lehetett a Zichy-levéltár formulája is. Ezzel szemben Telegdinél a Confiteorhoz közel álló szövegű *confessio generalis* a gyónás elején hangzik el, teljes terjedelmében, gyónás végi imát pedig nem közöl a szerkönyv. Mindez azért különösen meglepő, mert a latin források – mind Laskai, mind Gyöngyösi – az Európa-szerte elterjedt, két részletben elmondott Confiteort tekintették evidenciának. Úgy tűnik tehát, hogy a Cornett által említett példához hasonlóan Magyarországon is szórt lehetett e tekintetben a gyakorlat: gyónási ima elhangozhatott a bűnök felsorolása előtt, azt követően, vagy mindkét alkalommal.

A gyónáshoz kötődő szöveghelyek számbavételének köszönhetően egy olyan forráscsoport áll előttünk, melyet a kutatás korábban nem ismert. A szakirodalom eddig egy-egy szöveghellyel foglalkozott csupán, és nem tűzte ki céljául a magyar nyelvű szövegeket tartalmazó gyónás szertartásának megismerését. Tarnai Andor – a nyelvemlékkódexek lelkítükreinek vizsgálatán túl – a Zichy-levéltárban fennmaradt formulára hívta fel a figyelmet, amely véleménye szerint általánosan elterjedt gyónásformula lehetett. Feltételezése szerint évszázadokon át használhatták, csak leírására nem volt különösebb szükség.⁶¹ Hasonló szemléletet tükröz Lázs Sándor megfigyelése is, aki a *Virginia*- és a *Vitkovics-kódex* lelkítükreit vizsgálva arra következtetett, hogy a korszakban a magyar nyelvű gyónási formula még nem alakult ki, vagy pontosabban nem volt kolostori használatban, a nővérek a latin Confiteort mondhatták.⁶² Korondi Ág-

59 *Németújvári közgyónás*: „nyilván és tudván vagynak az te szent istenségednek előtte ez óráig, egy szempillantásig, mit én vétettem volna te szent istenségednek ellene gyermekségemtől fogva”. *Vitkovics-kódex*: „mindennemű bűneimben, kikben vétkeztem gyermekségemtől fogván ez óráiglan, halálusképpen, bocsánandóképpen, éjjel, nappal, akaratom szerint és akaratomnak kívüle, miképpen Uramistennek előtte nyilván vannak az én bűneim”.

60 Ehelyett a „bűnössé hagyom/vallom magamat”, és a „bűneimet meg akarom vádolni” kifejezéseket használják, illetve a *Vitkovics-kódex*ben szerepel a „bűnömet mondom” alak is, amely a bűnök felsorolásakor mondandó „Mea culpa!” kifejezésre vonatkozhat (Vö. az olasz lelkítükrök a „dico mia colpa” formulával kezdődnek. CONTI, *Preachers...*, 51.). *Virginia-kódex*: „bűneimet meg akarom vádolni [...], először vádolom énmagamat [...], hagyom Istennek bűnössé magamat.”; *Vitkovics kódex*: „bűnömet mondom [forrásában a „dico meam culpam” szerkezet szerepel, amelyet „mea culpát mondok” formában kellene talán fordítani], [...] hagyom bűnössé magamat [...], bűnössé hagyom magamat azokban is”. *Gyöngyösi-kódex*: „Istennek és te atyaságodnak megvádolom, az melyek eszembe jutnak bennük, és mindenből bűnössé hagyom magamat. [...] én bűnössé vallom magamat.”

61 TARNAI, „A magyar nyelvét...”, 243–244, 297. Ugyanígy vélekedik a házasságkötés alkalmával mondott eskü szövegéről is, amely szintén csak egy lejegyzésből ismert.

62 LÁZS, *Apácaműveltség...*, 161. Lázs elemzésében a gyónási záradékokkal nem foglalkozott.

nes is foglalkozott a *Vitkovics-kódex*be illesztett részlettel: véleménye szerint bevezető mondata olyan kicsiszolt fordulatokat tartalmaz, amelyek mögött hosszas szóbeli hagyományozódást sejtethetünk; olyan, a szóbeliség során rögzült formulának tartja, mint amelyek a Miatyánk vagy az Apostoli hitvallás esetében alakultak ki.⁶³ A fent bemutatott emlékek alapján a szakirodalom korábbi észrevételei kiegészítendők azzal, hogy a Zichy-féle formula és a lelkitükrokből fellelhető formula típusú részek egy sokszínű hagyomány részei, így csak bizonyos fenntartásokkal tekinthetők általánosan ismert szövegeknek. Az emlékek alapján világossá vált, hogy a továbbiakban számolnunk kell a *Krakkói közgyónáshoz* hasonló, a Confiteor latin szövegéhez közelebb álló magyar nyelvű gyónási ima létezésével is, illetve azzal a ténnyel, hogy a korszakban gyakori volt az olyan gyónó, aki semmilyen imát nem mondott bűnei felsorolása előtt vagy után, és még bűnvallásában is gyóntatója segítségére szorult.

Melléklet⁶⁴

1. Laskai Osvát, *Quadragesimale Gemma fidei intitulum*, sermo 53.

Modus vero confessionis est iste communiter, ut confitens genuflexo coram confessore incipiat generalem confessionem dicendo: 'Confiteor Deo omnipotenti et beatae Mariae Virgini', usque ad illud verbum 'Mea culpa'. Et tunc incipiat pronunciare sua peccata in speciali incipiendo de decem praeceptis, deinde de septem peccatis mortalibus, postea de quinque sensibus, tandem de quattuor peccatis in caelum clamantibus, demum de peccatis in Spiritum Sanctum, ultimo de novem peccatis alienis, et de aliis, quae occurrunt. Post haec iterum resumat generalem confessionem, ubi dimiserat dicendo 'Mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa. Ideo precor beatissimam et gloriosam etc.' Ultimo confessor interroget ipsum de quibus oportebit, et iniungendo paenitentiam absolvat illum. O quam beatus ille. O quam felix, quia sic absolutus ibit ad vitam aeternam. Ad quam nos ducat etc.

2. Gyöngyösi Gergely, *Directorium*, capitulum VIII/5.; capitulum IX; capitulum XII/1.

Venientes coram confessore nudo capite flectentes dicant: 'Confiteor', usque ad 'Mea culpa' exclusive, peracta confessione dicant: 'Mea culpa', 'Ideo precor' etc., et iniunctam penitentiam flexis genibus perficiant in oratione. (19r)

Diebus solemnitatibus dent operam ad discendum, addiscenda scilicet numerare decem precepta, quinque sensus, septem peccata mortalia, quattuor peccata clamantia in celum, novem aliena peccata, septem opera misericordie corporalia et spiritualia, ac scilicet ea recte et debite confiteri. (20v)

63 KORONDI, *Misztika...*, 164–165.

64 A mellékletben a magyar nyelvű szövegeket saját modernizált átírásomban közlöm. Az eredeti lelőhelyekhez lásd a tanulmányt.

Quod si nihil sciunt vel volunt loqui, querantur, si sciant decem precepta, septem peccata mortalia et quinque sensus. Que quidem, si sciunt, non dubium, quoniam possent confiteri, si vellent. Si autem illa nesciunt, ex tunc confessores enumerent illa coram eis, ut si peccaverint, vel si in aliquo viderint se peccasse, confiteantur secluso timore et rubore. (24v)

3. A Zichy család levéltárának gyónásformulája

Formula petendae absolutionis privatae

Én, szegény bűnös ember, vallom az Úristen előtt énmagamat bűnösnek, mert ő istenségében, azmiképpen kellett volna, nem bíztam. Az ő parancsolati szerént nem éltem. Az ő szent igéjében nem hittem, felebarátimat külön-különb képpen megbántottam.

Mindezeket, hogy műveltem, szívem szerint bánom. És kérem az Úristent, hogy énnekem megbocsássa, hiszem is, hogy megbocsájtja, én is ennek utána nem akarom művelnem. Kérlek azért tégedet, hogy vigasztalj és oktass engemet az Istennek igéjéből, és oldozz meg engemet Krisztusnak képében.

4. *Virginia-kódex*, 1–13.

Ezeknek utána bízván Istennek irgalmasságában, járulj te confessorodnak eleibe, és jegyezd meg tegmagadat szent keresztnak jegyével [...]. Mondd el az Confitteort és annak utána mondj eképpen: Én tisztelendő atyám! Azért jöttem ez mai napon te tisztelendő atyáságnak eleibe, hogy én bűneimet meg akarom vádolni neked, lelki atyám, Úristennek képében, minden bűneimet, kiket tettem gyermekségmentől fogva, minekutána bűnt kezdtem ismerni és vétket tenni Istennek ellene, regulámnak, szerzetemnek, és atyámfiának ellene. Először vádoló én magamat én Istenemnek az én fogadásomnak megszegéséről [...].

Azért mindezekben, kiket megmondtam, és kiket meg nem tudtam mondanom, valamiképpen vétkeztem az mindenható Istennek ellene, bölcsességes Fiúnak ellene, kegyességes Szentléleknek ellene, Istennek mind szentinek ellene, lelkemnek és regulámnak és atyámfiainak ellenük, szívem szerint, beszédemnek és téteményemnek miatta, akaratommal és akaratom nélkül, tudván, tudatlan, értvén, értetlen, időkbén és napokban és órákban, miképpen és mennyiszer és minemű helyen, álmattam, émettem, tunyaságomnak miatta, mindenekben, mind halálos bűnökben, mind bocsánandókban, azonképpen miképpen Istennek előtte tudván és nyilván vagynak szám szerint, mindenekben hagyom Istennek bűnössé magamat, és neked, atyám, Isten képében valónak, várok Istentől irgalmasságot, és atyáságotól üdvösséges penitenciát. Én bűnöm, atyám.

5. *Vitkovics-kódex*, 24–36.

Tisztelendő atyám! Bűnömet mondom Uramistennek atyáságnak előtte mindenemű bűneimben, kikben vétkeztem gyermekségmentől fogván ez óráiglan, halálosképpen, bocsánandóképpen, éjjel, nappal, akaratom szerint és akaratomnak kívüle, miképpen

Uramistennek előtte nyilván vannak az én bűneim, azon szerint hagyom bűnössé magamat. Jelesen [...].

Uramistennek bűnössé hagyom magamat mindazokban is, kik énnekem eszembe nem jutnának, avagy kiket az pokolbeli ördög énelem elfelejtetett volna, és kiket bűnnek nem alítanék. Miképpen Uramistennek előtte nyilván tudván vannak aszerint hagyom bűnössé magamat [...].

Mindezekben, mind egyéb bűneimben is, halálosokban, bocsánandókban, meggyón-
takban, elfeledtekben, kikben megbántottam teremő Istenemet, látásomban, hallásom-
ban, illatozásomban, kóstolásomba és illetésemben, bűnomet mondom Uramistennek.
Azért kérem Uramistent etc.

6. Gyöngyösi kódex, 61–64.

Én szerető lelkiatyám! Ez napon jöttem atyaságodnak eleibe gyermekségemtől fogván ez óráiglan valamit vétkeztem volna, tudván avagy tudatlan, értvén avagy értetlen, akaratommal avagy történet szerint, mezőn avagy faluban avagy szent helyen mind ez országban, mindenható Űristennél tudván vagyon, testem szerint avagy lelkem szerint, gondolatomban avagy szólásomban, avagy egyébennemű művelkedetemben. Miképpen tudván vagyon mindenható Űristennél én bűnös voltom, Istennek és te atyaságodnak megvádolom az melyek eszembe jutnak bennük, és mindenből bűnössé hagyom magamat. [...] Először vétkeztem [...]. [a hét halálos bűn után:] Ezeknek fejeiben avagy ágazatiban valamiképpen vétkeztem volna tudván avagy tudatlan Istennek és te atyaságodnak bűnössé hagyom magamat [...]. [a Tízparancsolat után:] Ezeknek fejeiben avagy, ut supra. Oracio pulcra. Én jó lelki atyám! Én bűneim igen sokak volnának, kiket elmémnek rövidségének miatta mind meg nem mondhatom, de miképpen tudván vagyon Istennél, én bűnössé vallom magamat. Azért várom atyaságodnak oldozatját, és Istennek irgalmasságát, kiből énnekem méltó legyen hagynod üdvösséges penitenciát!

7. Krakkói közgyónás

Gyónom Istennek, boldog anya Máriának, Szent Péternek, Szent Pálnak, Istennek mind szerető szentinek, vagyok bűnös Istennek – gonosz szómban, szándékomban, látatomban, hallásomban, Istennek tíz parancsolatit nem tartásomban, hét halálos bűnökben részes voltomban, őt érteimeimet jóra nem birtomban, hét irgalmasságba nem lelettembe, nyolc boldogságot nem áhítatomba, kilenc idegen bűnökben lelettemben. Mindennemű vét-
kemben hagyom Istennek bűnössé magamat, kérem Istent, bocsássa meg bűnomet, kérem boldog anya Máriát, támadjon mellettem, kérem Szent Pétert, Szent Pált, Istennek mind sok szerető szentit, imádjanak Istent érettem. Kérlek téged, imádj Istent érettem, oldj meg közgyónt bűnőmből Isten adta hatalmaddal, Szent Péternek képében [...].

KELEMEN ZOLTÁN

Tücsök és bogár

Krúdy Gyula Charles Dickens-olvasása és -írása

„Tudnád-e a tücsköt utánozni?”¹

Az olvasó Krúdy Gyulával kapcsolatos kutatások egyetértének abban, hogy az angol realista próza jelentős hatással volt írásművészetére. Főképp William Makepeace Thackeray és Charles Dickens műveiről lehet szó, bár nyilvánvalóan olyan szerzők is szóba kerülhetnek, mint Walter Scott. Habár Dickens és Thackeray több Krúdy-műben is a szereplők olvasmányaiként említetnek, némely esetben magát a művet is befolyásolhatják, s ez lehet pusztán reflexió, de szövegszervező utalásrendszer is. Az 1920-as *N. N. – Egy szerelem-gyermek* című regény esetében Dickens *The Cricket on the Hearth* című kisregényének² ez a szerepe nem egyértelműen eldönthető,³ legalábbis az eddigi Krúdy-recepciót tekintve. Az alábbi elemzés az említett regényt a Dickens-hatás kapcsán vizsgálja.⁴

Az *N. N. – Egy szerelem-gyermek* kapcsolatban már legalább három elemző említette a lehetséges Dickens-hatást. Bori Imre *Krúdy Gyula „nagy évtizede”* című tanulmányában rámutat, hogy a „tücsökképzet” a regényben dickensi, visszatérő mozzanat, mely a szerelemmel, illetve a boldog házassággal lehetne kapcsolatos, akárcsak az angol szerző kisregényében. A magyar szerzőnél azonban a helyzet bonyolultabb: Bori az alakmás lehetőségét is belelátja a tücsök jelentésébe, bár megjegyzi, hogy Krúdynál szerepe igen széles körű. Végezetül a *Sóvágó tücske* fejezet kapcsán az értelmezést a „boldogság keresése olthatatlan vágya kifejezésé”-től az „elveszett illúziók” ábrázolása felé mozdítja el.⁵ Varannai Aurél Kemény Gábor *Krúdy tücsökzenéje* című cikkéhez írt válaszában felhívja a figyelmet a tücsök szimbólumnak az irodalomban Dickens óta általában megfigyelhető jelentésváltozására, valamint arra, hogy Dickens műve, a *The Cricket on the Hearth* milyen hatást gyakorolt Krúdy művészetére.⁶ Fried István mindezekelőtt az orosz irodalom hatását mutatja ki az *N. N.*-ben, főként Turgenyev korai va-

* A szerző a SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén dolgozik.

1 KRÚDY Gyula, „N. N.: Egy szerelem-gyermek regénye”, in KRÚDY Gyula, *Regények és nagyobb elbeszélések*, kiadta BEZECZKY Gábor és KELECSÉNYI László, 13. köt., Krúdy Gyula összegyűjtött művei 15 (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2009), 8:287.

2 A mű besorolása nem egyértelmű. Charles DICKENS, *A Christmas Carol, The Chimes, The Cricket on the Hearth*, edited by Katharine Kroeber WILEY (New York: Barnes & Noble Classics, 2004), 21.

3 Uo., 175–241.

4 Dickens művének első magyarországi kiadása: Charles DICKENS, *Copperfield Dávid, Mikor a tücsök megszólal*, fordította HEVESI Sándor, 3 köt. Klasszikus regénytár (Budapest: Révai testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1905), 269–368. A továbbiakban: HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*.

5 BORI Imre, *Fridolin és testvérei: Tanulmányok* (Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1976), 290–291.

6 VARANNAI Aurél, „Tücsök és szimbólum”, *Magyar Nemzet*, 1980. okt. 7., 9.

dászelbeszéléseit,⁷ amelyek bizonyíthatóan ihlették Krúdyn kívül például Lovik Károly bizonyos műveit is.⁸ Az elbeszélő lírai tájleírásai, melyek az erdőt-mezőt járó vadász ismert rekvizitumaival egészülnek ki, kétségtelenül a Turgenyev-olvasmányoknak köszönhetőek a regénykében,⁹ s a főhős a romos szélmalom mellett egy malomkövön Turgenyevtől *A vadász iratait* olvassa.¹⁰ Dickens hatását Fried nem látja bizonyíthatónak, legalábbis a *Szép remények* ködös mocsárvidékére való tekintettel; a *The Cricket on the Hearth* című elbeszélést nem említi.¹¹

Krúdy minden bizonnyal Hevesi Sándor 1905-ös, *Mikor a tücsök megszólal* című fordításában ismerhette meg Dickens művét.¹² A Benedek Marcell által tolmácsolt változat 1921-ben jelent meg először, így kevésbé valószínű, hogy az egy évvel korábban kiadott *N. N.*-re hatással lehetett volna.¹³ Hevesi Sándort személyesen is ismerte a szerző; a *Színházi Élet* közlése szerint közösen írták volna *A vörös postakocsi* című színdarabot az 1920-as évek derekán.¹⁴ Ezt az értesülést Kelecsényi László nem erősíti meg a Krúdy drámához írott *Jegyzeteiben*.¹⁵ Tóbiás Áron *Krúdy világa* című gyűjteményének adatai pedig cáfolják, mivel Ambrus Zoltán 1920. május 20-án kelt levelében értesíti a szerzőt arról, hogy a Nemzeti Színház nem adhatja elő a darabot.¹⁶

Dickens művére visszatérve, a Lord Jeffreynek¹⁷ szóló dedikáció Hevesi fordításából hiányzik, ahogy néhány angol kiadásból is, Benedek Marcell viszont beemeli a szövegbe. Az *N. N.* szerzője saját ifjúságának ajánlja „emlékül” művét.¹⁸ Nyelvileg érdekes lehet, hogy itt az ifjúság a személyiségről levált, önálló szubjektumként értelmezhető, amely számára emlék lehet a kisregény, ezzel tovább bonyolítva Fried István dolgoza-

7 „[...] az *N. N.* sokrétegű előszövegre alapozódik, megnevezve-átpoetizálva a magyar Turgenyev-szemléletet ülteti át a maga kialakította kontextusba. Az a típusú megszemélyesítés, amely Krúdy több regényében a történelmi korból a természetibe ülteti át a 'jelentéseket', mind a Turgenyevről írtakból, mind az *N. N.* elbeszéléséből kibukik.” FRIED István, „Ki beszél a »regényké«-ben?: Krúdy Gyula: *N. N.*-jének elbeszélői helyzetei”, in FRIED István, *Szomjas Gusztáv hagyatéka: Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben*, 116–139 (Budapest: Új Palatinus Könyvesház Kft, 2006), 119.

8 Lásd ezzel kapcsolatban: KELEMEN Zoltán, *A ködlovagok tegnapija* (Szeged: Design Kiadó, 2012), 100, 109, 114.

9 Talán az egyik legszebb ilyen részlet KRÚDY, *N. N.*, 231–232.

10 Uo., 276.

11 FRIED, *Ki beszél...*, 119–120.

12 HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 269–368.

13 CHARLES DICKENS, *Akinek tücsök szól a tűzhelyén...*, ford. BENEDEK Marcell (Budapest: Dante Könyvkiadó, 1921).

14 „Hevesi Sándor és Krúdy Gyula színdarabot írnak »A vörös postakocsi« címmel”, *Színházi Élet* 17, 42. sz. (1926): 23.

15 KRÚDY Gyula, *Drámai művek: Színművek, jelenetek, töredékek*, kiad. BEZECZKY GÁBOR és KELECSÉNYI László, Krúdy Gyula összegyűjtött művei 2 (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2005), 326–337.

16 *Krúdy világa*, szerkesztette TÓBIÁS ÁRON (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 201–202. A mű bemutatója 1968. szeptember 15-én volt a Vigszínházban. Lásd: KRÚDY, *Drámai művek*, 330.

17 Lord Francis Jeffrey (1773–1850.) skót bíró és kritikus, Dickens ismerőse, levelezőpartnere, az *Edinburgh Review* alapító szerkesztője.

18 Az ajánlással kapcsolatban lásd: PETHŐ József, „»az emlékezet, amely váratlanul valahonnan ide tévedt«: Emlékezés és halmozás Krúdy N. N. című kisregényében”, in PETHŐ József, *Krúdy-tanulmányok*, 74–87 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2005), 76–77.

tának az elbeszélői szerkezettel kapcsolatban tett megállapítását. Fried szerint ugyan-
is ha van mindent tudó elbeszélője a regénykének, akkor az nem az, aki életének törté-
netét elmondja, hanem aki meghallgatja és lejegyzí, még akkor is, ha kettejüknek igen
sok közös tulajdonsága látszik többértelműsíteni az elbeszélői „én” jelentését.¹⁹ Mind-
ezzel együtt Krúdy ajánlása a familiaritásnak azokat a jegyeit is hordozhatja, melyek
Dickens dedikációját jellemzik, tekintve Lord Jeffreynek és Dickens családjának viszo-
nyát.²⁰ Dickens kisregényének hazai befogadásával kapcsolatban meg kell még jegyez-
ni, hogy Goldmark Károly 1895-ben *A házi tücsök* címmel vígoperát írt a mű alapján, a
librettót A. W. Willner készítette.²¹ A darab ősbemutatója 1896-ban volt Bécsben, az év
október 4-én a magyarországi bemutatóra is sor került. Jelenlegi kutatásaim alapján
nincs utalás arra, hogy Krúdy valaha látta vagy ismertette volna ezt az alkotást, mely
főbb vonalaiban követi az angol művet, sőt prologusában a tündérek kórusának „tü-
csök ciripelés” válaszol, majd a színre lépő Dot a tücsköt utánozza.

Zilahy Lajos lehetett a Krúdy-regény első recenzense, a *Nyugat* 1922. évi 5. számá-
nak *Figyelő* rovatában (*Krúdy Gyula: N. N.*). Lírai ismertetőjében az orosz és francia re-
gényekkel, valamint a Jókai írásművészetével való párhuzamokra hívja fel a figyelmet,
de úgy gondolja, hogy a kisregény mégis a lírikus Krúdy remekműve, akit Balassitól
Csokonain keresztül Lavottához (!) hasonlít. A magyar vidék, különösen a tanyaházak
bemutatásában úgy véli, hogy a magyarság létének egésze jelenik meg, s itt Justh Zsig-
mond műveihez hasonlítja az *N. N.*-t, melyet éppen magyarsága miatt sikerültebbnek
tart, mint a korábbi *Napraforgót*. Jelen elemzés szempontjából legfontosabb talán a kö-
vetkező néhány sora lehet:

A regényt egyetlen lírai hangulat köti át: a férfiszív heves nosztalgiaja a gyermekkor és
az ifjúkor után. A nyírségi táj után, ahol a gyermekkori őszök és ifjúkori tavaszok elre-
pültek, és amely telve volt magányos tücskökkel. És a fáradt férfilelekben megszólal a tü-
csök. Ciripelni kezd és felcirpeli a gyermekkor emlékeit [...].

Ugyanez a nosztalgikus meghittség, valójában valamely éppen meglévő emlékebe ágya-
zása, a „fáradt férfilelekben” megszólaló tücsökkel Dickens regényének is fontos részét
képezi, de míg ott az emlék egy rövidebb, de annál fontosabb megszakítottság után a je-
len része marad, addig Krúdy hőse önként és nehezen értelmezhető módon, hirtelenül
mond le a tücsök jelenlétével szimbolizálható családi boldogságról.

Az *Est* Hírvonatában, 1922. június 22-én jelent meg t. á. aláírással Tóth Árpád
Zilahyével azonos című rövid ismertetése, mely „a magyar Nyírvidék tündérregéje”-
ként címkézi a regényt.²² Megjegyzésre érdemes, hogy mind Hevesi, mind Benedek

19 FRIED, *Ki beszél...*, 123–124, 130.

20 Dickens egyik gyermekét róla nevezte el. Az *N. N.* ajánlásával és az első kiadás könyvészeti adataival
kapcsolatban lásd: uo., 126–127.

21 Heinz Alfred BROCKHAUS és Hugo RIEMANN, *Zenei lexikon*, szerk. Carl DAHLHAUS és Hans Heinrich
EGGEBRECHT, a magyar kiadást szerk. BORONKAY Antal (Budapest: Zeneműkiadó Kiadó, 1984), 49.

22 TÓTH ÁRPÁD, *Prózai művek: Tanulmányok, bírálatok, hírlapi cikkek 1914–1928: Zsengék*, szerk. KARDOS
László, Tóth Árpád összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 201.

fordításában a Dickens-művet az alcím „tündérmese”-ként kategorizálja, akárcsak az eredeti mű esetében (*A Fairy Tale of Home*). A Krúdy-regényke alcíme (*Egy szerelemgyermek*) zárójelben áll, s Fried meglátása szerint inkább elbizonytalanít a besorolást illetően, mint megerősít, nagyrészt a határozatlan névelő miatt.²³ Kétségtelen, hogy Benedek későbbi fordítása terjedt el a magyar olvasóközönség körében. Már a két világháború között több kiadást ért meg (legalább két kiadónál, a Danténál és a Sylvesternél), s – tekintve az internetes fórumokat – eladási listákat – sikere azóta is töretlen, legutóbb 2012-ben adta ki a Szent István Társulat.

Benedek tolmácsolása, ha nyelvileg nem is ragaszkodik olyan szorosan az eredeti szöveghez, mint Hevesié, stílusosan következetesebb, bár látni kell, hogy az 1921-es kiadást később átdolgozta. Néhány jelentős, illetve érdeklődésre igényt tartó részlet idézésével megfigyelhetők a két fordító munkájának különbségei és Benedek utólagos javításai is. A regény elején Dickens *kettle*-jét, mely a tücsökkel versengve dalol, Hevesi vassfazéknak fordítja, Benedek 1921-es fordításában „fazék” szerepel, míg a későbbi kiadásokban a kevésbé pontos, de a magyar olvasó számára elfogadhatóbb „teáskanálna”.²⁴ Mrs. Peerybingle-t férje kedveskedve Pöttynek hívja. Dickens eredeti Dotját Hevesi nem fordítja le, ahogy Benedek 1921-es munkája is változatlanul hagyja, később viszont az említett megfelelőbb magyar formát választja.²⁵ A dajka nevét (Tilly Slowboy) viszont megmagyarította Hevesi, kevésbé érthető módon Tuskó Tilly lett belőle, míg Benedek már az első kiadásban is meghagyta az angol eredeti alakot.²⁶ Végül a regényben motívumszerű mellékszerepet játszó esküvői torta nyelvi alakja is változáson ment keresztül. Hevesinél a *wedding-cake*-ből, illetve a *pastry-cook*-ból következetesen menyasszonyi pászka lesz, melynek jelentése nem tisztázott. Benedek 1921-es változatában még menyasszonyi kalácsként szerepel, későbbi kiadásokban azonban kijavítja esküvői tortára.²⁷ A Krúdy által olvasott Dickens-fordítás tehát néhány lényeges és több jelentéktelen ponton eltér mind a jelenlegi magyar olvasó által megszokott nyelvi-kifejezési formáktól, mind az angol eredeti lehetséges értelmezésétől.

A tücsök zenéjét az élet végső talányának nevezi Czére Béla *Krúdy Gyula* című könyvében.²⁸ Csakhogy ezt a talányt nemcsak ő, de a narrátor (illetve a narrátorok)²⁹

23 FRIED, *Ki beszél...*, 126.

24 Ehhez hasonló módon változott a vassfazékre vonatkozó „idiot” fordítása is. Hevesi és Benedek első változatában még a „hülye” és változata olvasható, Benedek később finomított a hangzáson. Lásd: DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 178; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 272; BENEDEK, *Akinek tücsök szól a tűzhelyén...*, 5; Charles DICKENS, *Tücsök szól a tűzhelyen: Az otthon tündérmeséje*, ford. BENEDEK Marcell, in *Tájfün: Klasszikus angol kisregények* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1968), 146. A továbbiakban: BENEDEK, *Tücsök szól a tűzhelyen*.

25 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 182; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 276; BENEDEK, *Akinek tücsök szól a tűzhelyén...*, 15; BENEDEK, *Tücsök szól a tűzhelyen*, 150.

26 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 182; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 279; BENEDEK, *Akinek tücsök szól a tűzhelyén...*, 20; BENEDEK, *Tücsök szól a tűzhelyen*, 152.

27 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 185; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 283; BENEDEK, *Akinek tücsök szól a tűzhelyén...*, 27; BENEDEK, *Tücsök szól a tűzhelyen*, 155.

28 CZÉRE Béla, *Krúdy Gyula* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987), 146.

29 Lásd ezzel kapcsolatban: FRIED, *Ki beszél...*, 122–136.

sem képesek értelmezni, még csak nagyjából meghatározni sem. Az élet értelmének megfejtése helyett indokolatlan vagy annak tűnő feladás, elválás, elbeszélői szempontból pedig hirtelen és megindokolatlan lezárás következik a regénykében. Persze Czére számára nem a konkrét értelem keresése a fontos e helyütt, hanem a szimbólumoknak az a gazdagsága, melyeket a Krúdy-kisregényben kimutat. Véleménye szerint „a lét immanens titkait fürkésző ember életútja” bontakozik ki a regényben, s ennek a személyiségnek a szimbóluma a tücsök, mely individuális és egyetemes jelentéssel egyszerre bír, ahogy ezt Czére hosszas lírai regényrészletek kapcsán bemutatja.³⁰ Végül rámutat arra a változásra, mely a tücsökHzene megértésével történik a regényben, és amely a Krúdy egyéb műveiből³¹ oly jól ismert személyiség- vagy sorsváltást, cserét is jelentheti.³²

Pethő József „Az emlékezet, amely váratlanul valahonnan ide tévedt” – emlékezés és halmazás Krúdy N. N. című kisregényében című tanulmányában amellett, hogy az emlékezést mint a mentális reprezentáció aspektusát járja körül,³³ a tücsök szimbolikával kapcsolatban is tesz megjegyzéseket. Pethő Orosz Sándort idézve úgy látja, hogy Krúdy elbeszélői technikájának múltélményben gyökerező lényegét ragadja meg a tücsök szimbólum, Kemény Gáborra hivatkozva pedig azt emeli ki, hogy a tücsök a művészlétet idézi meg, ő az, pontosabban az általa szimbolizált művész, aki az eltűnt idő nyomába ered.³⁴

Az önéletrajz irányában tájékozódik Bori említett munkája, habár megjegyzi, hogy az író nem merete vállalni a maradéktalan azonosulást a „korunk hőse” életrajzzal, ugyanakkor az egyéb (melyik? Az útítárs? a Napraforgó? a Mit látott Vak Béla Szerelemben és Bánatban?) Krúdy művekben esetleges mozzanatok, utalások az N. N.-ben fontossá váltak, „megszűnt esetlegességük”.³⁵ Egyenetlen könyvnek tartja a regénykét, mely az első öt fejezetben Krúdy kamarazenéjét nyújtja az olvasónak, de a lírai részt szociografikus váltja fel, bár jómagam nem fedeztem fel a szociografikus leírást sem A szerelmes tücsök, sem A tücsök szomorkodik, sem a Tücsök és az anyja, de a Sóvágó tücske fejezetekben sem.

Ez utóbbi Az ezeregyéjszaka meséinek kínaidoboz-technikáját is felidézheti, s így újabb elemzések felé nyithat utat. Annál is inkább, mivel a történet végén Sehrezádhoz hasonlóan Juliska, a mesélő foglalja össze a tanulságot, melynek (akárcsak az arab mesék legtöbbjében) az elbeszélői szint világában is érvényre kell jutnia, nemcsak metaszinten. Később a Juliskához visszatérő férfi válik mesélővé, férfi-Sehrezáddá, amikor szerelmi kalandjairól számol be Juliskának. Jellemzően mindkét mesemondásra éjszaka kerül sor, s a férfi bevallja magának, hogy meséi nem igazak.³⁶ Bori szerint

30 CZÉRE, *Krúdy Gyula*, 146–148.

31 Lásd az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*, valamint a *Mit látott Vak Béla Szerelemben és Bánatban?* című műveket.

32 CZÉRE, *Krúdy Gyula*, 152.

33 PETHŐ, „Az emlékezet, amely...”, 75, 18. jegyzet.

34 Uo., 77.

35 BORI, *Fridolin és testvérei*, 286.

36 KRÚDY, *N. N.*, 215–219, 235–238.

életrajzi fejezetek zárják a művet, melynek végén nem a főszereplő, hanem újjászülett fiatalkori másává váló fia folytatja a vidéki életet.³⁷ A Czére Béla által említett alak más és személyiség-sorscsere motívuma kevésbé dezilluzionál, inkább az én, álca, alak más és valós-vélt szubjektum, valamint a változás-felcserélhetőség kérdéskörét járja be Krúdy több fontos művében. Bori tanulmányában felidézi mindazt a mikrovilágot, mely a tücsökhöz, illetve a házhoz, a házi tűzhelyhez, illetve annak őrzőjéhez, a nőhöz, asszonyhoz és anyához a tárgykultúra aprólékos leírásával kapcsolódik; tulajdonképpen ezeket a részleteket tartja szociografikus részleteknek.³⁸

Megjegyzésre érdemes, hogy Dickens műve hasonló részeinek szintén lehetne ilyen értelmezése, a brit alsó középosztály családi idillje is olvasható szociografikusan, éppen a tárgykultúrán keresztül. Fontos szerepet kapnak ilyenformán az enteriőrök, habár társadalmilag és nemzetkarakterológiai eltérő a két regényvilág. *The Cricket on the Hearth*-ben rögtön a mű kezdete a szobabelső leírása a hollandi órával és a kandalló elmaradhatatlan képével, míg az *N. N.*-ből a nagymama „szalonjának” bemutatása említhető,³⁹ ahol a festmények kapcsán ekphrasziszról is beszélhetünk.⁴⁰ A kandalló mellett üldögélő, dolgozó Pötty képe párhuzamos a kemence mellett tengerit morzsoló Juliskáéval,⁴¹ mindketten a tűzhelyhez tartoznak. Életmódjuk miatt ez a fő helyük, de a család összetartóiként azonosulnak is vele, s egyáltalán nem véletlen, hogy a tücsök is itt muzsikál, aki Dickens művének bizonyos részeiben egyenesen családtagként szerepel.⁴² A tárgyak átlelkesítése már legalább Vergilius *Aeneide* óta ismert a nyugati irodalomban,⁴³ de Krúdy Hans Christian Andersen műveiben is találhatott példát rá. Dickens kisregényében Caleb játékkészítő otthonában a bábuk bemutatása kapcsán beszélhetünk hasonló jelenségről.⁴⁴ A „csendéletek”, apró belső képek festésében Dickens éppúgy használja ezt az eszközt, mint például a falusi konyhát vagy a tanyaház belsőt bemutató Krúdy.⁴⁵

37 BORI, *Fridolin és testvérei*, 287–288.

38 Uo., 289–290.

39 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 178–179; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 271–275; KRÚDY, *N. N.*, 203–204.

40 Ugyanitt a halott kislány képe kapcsán a történet hőse az emlékezet folyamata miatt olyan értelemben vett médiummá válik, amelyről Hans Belting értekezik kép és médium különbsége kapcsán. Lásd: HANS BELTING, *Kép-antropológia: Képtudományi vázlatok*, fordította KELEMEN Pál (Budapest: Kijárat Kiadó, 2007), 32–33. „A képek helye természetesen az ember.” Uo., 67., az eredetivel (magyar fordítás) megegyező kiemelés.

41 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 193–194; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 298–300; KRÚDY, *N. N.*, 206.

42 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 184; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 280–281.

43 VERGILIUS, *Aeneis*, I. ének, 462. sor, in *Vergilius összes művei*, ford. LAKATOS István (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 122.

44 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 199; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 302–304. Vö. DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 218; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 333–334.

45 „[...] csendesség van a konyhában a fazekak, lábasok, gyúródesszkák között, nem pöröl az ibrik a levestállal, nem veszekedik a só a paprikával.” KRÚDY, *N. N.*, 265.

Olasz Sándor lehetséges megoldást kínált az önéletrajziség kérdésére⁴⁶ *Vallomásosság és metaforikusság Krúdy Gyula N. N. című regényében* című tanulmányával. Felhívta a figyelmet a *nomen nescio* jelentésére, s kellő fontosságot tulajdonított az ajánlásnak:

Az alkatból következő szubjektív epikusi hangoltság és médiumkereső beállítottság Krúdy valamennyi művére jellemző. Az ő írói világában minden csak ürügy önmaga kifejezésére, a személyesség és a lírai alkatú öntükrözés egybeesik. Az *N. N.*-ben a névadás, pontosabban annak hiánya is jelzi, hogy az író az egyéni sorsképleten túl az általánosítható vonásokat akarja kiemelni. Senkire sem és mindenkire (de legalábbis nagyon sok emberre) érvényes, amit mond. Az *N. N.* a rejtőző vallomásosság regénye.⁴⁷

Olasz rámutat, hogy amiként a Krúdy Gyula nevű szerző ismerete is térben, időben és személyiségben különböző (olvasási) tapasztalatok összegződésével alakul ki, azonképpen az *N. N.*-t olvasva sem támaszkodhatunk kizárólag a valósággal megfeleltethető életrajzi vagy szociografikus elemek meglátására, értelmezésére.⁴⁸ S még nem esett szó az *N. N.* főszereplőjének olvasási szokásairól, melyek többértelmű módon megfogalmazott utalásokban bukkannak fel a regénykében, s amelyekből kitűnik, hogy a regény főhőse maga is arra vágyik, hogy egy elbeszélés részévé váljon, nemritkán egy már létező elbeszélésé.⁴⁹ Olasz szerint Krúdy ezúttal teljesen háttérbe akarja szorítani a mindentudó elbeszélőt, ezért is használ több narrátort, illetve többretegű elbeszélői technikát, sőt ezeket az elbeszélőket fikcionalizálja. Így eseményelbeszélés helyett beszédelbeszélést kap az olvasó a regénykében, egy lehetséges dialógus egyik felét, mely monológoknak tűnhet. Az életkorokban rejlő közvetítés-sorshelyettesítés is új értelmet kaphat ebből a látószögből: Krúdy nem életkorokat szembeeset a hagyományos értelemben, hanem alkalmat teremt arra, hogy a mű különböző személyiségei önmagukat is kívülről szemléljék, reflektálhassanak szubjektumukra.⁵⁰ Ahogy véleményem szerint az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* című novellában akkor teljeseedik be a sorsátvállalás, amikor az ezredes kifizeti a hírlapíró számláját,⁵¹ Fried István hasonló értelemben ír a generációváltásról, amikor a főhős fia a tücsök hangját utánózva egyszerre válik tücsökké és folytatja apjának sorsát, valamennyire túl is lépve azon.⁵² Elgondolkodtató,

46 Nehezen tekinthet el az olvasó az ilyen mondatok jelentésétől: „Én októberben születtem.” Uo., 190.

47 OLASZ Sándor, *A regény metamorfózisa a 20. század első felének magyar irodalmában* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997), 33.

48 „Krúdy ironikus világában nincsenek rögzített pontok, mindig minden elmozdul.” Uo., 35.

49 Ilyen az *N. N.*-ben például a Jókai, vagy a Csokonai, Arany, Bessenyei, Madách, Dumas, illetve Petőfi olvasás. Uo., 247, 262, 267, 277–279. Vö. FRIED István, *Ki beszél...*, 116–118. Dickens művében is megjelenik például Defoe *Robinson Crusoe*-ja, de ezúttal nem vonható párhuzam a két mű utaláshálója között, mivel utóbbi említés esetleges. Lásd: DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 206; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 313.

50 OLASZ, *A regény metamorfózisa...*, 34.

51 KRÚDY Gyula, *Delikátesz* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 286–287.

52 FRIED, *Ki beszél...*, 137. Talán érdemes megjegyezni, hogy egy helyütt a regényben Juliska elárulja fia valódi nevét: György, ebből sejthető, bár biztosan nem tudható, hogy a titokzatos főhős, N. N. keresztnéve is György lehet, amint Juliskáék falujában a tücsök Szent György napján kezd énekelni. Elejtett utalás történik Szent György lovag pécsi oltárképi ábrázolására is. KRÚDY, *N. N.*, 239, 244, 259. A sorsátvállalás

hogy apa és fia viszonya, melyben a sorsfolytonosság, az újjászületés, a személyes megújulás lehetetlensége ellentmondásoktól nem mentesen keverednek, a tücsök szimbolikáján keresztül Tithónosz furcsa öröklétét is idézheti, aki kegyelemből (?) válik tücsökké.⁵³ Az önéletrajziság kérdésében Fried István Schöpflin Aladárral egyező véleményét formálva kizárja a 20. századi magyar önéletrajzi regények sorából Krúdy művét (Kassákot, Márait, Verest és Móriczot említi ellenpéldaként). Sokkal fontosabbnak tartja a tücsök által szimbolizált, önmagát képviselő, l'art pour l'art módon tükröző művészet megjelenését, valamint az én elbeszélését egyre inkább kiszélesítő, abba potenciális olvasóinak személyiségét is beemelő alkotó módszerét.⁵⁴ Így lesz a tücsök zenéje az egyszerűség sokféleségének, illetve a sokféleségében bonyolultan rétegzett szerkezetű műalkotásnak a metaforája. A főszereplő és Juliska szerelemgyermek is többször azonosul a tücsökkel, ahogy a főszereplő is (főleg gyermekkorában).⁵⁵

Én voltam a tücsök.

És mindenki tücsök volt körülöttem, mert mindenki magának élt.⁵⁶

Később a szerelmes kamaszhős kérésére Juliska is tücsök lesz, az ő tücske,⁵⁷ tehát valóban, szinte mindenki tücsökké válik az *N. N.*-ben. De csak a Nyírségben, azon a tájon, amely az emlékek és az emlékké váló események vidéke. Juliska kérésére a hazatérő főhős elmondja, milyen neveken szólították a nők szerelmi kalandjai során, s kiderül, hogy Tücsöknek senki sem nevezte.⁵⁸ A tücsök jel vagy metafora éppen úgy helyhez kötött a Krúdy regényben, mint a tücsökkel szimbolizált polgári idill Dickens művében, ahol egy fontos helyen, ismét a házi boldogság és az egyszerű örömök kapcsán John Peerybingle is rádöbben, hogy felesége is tücsök, sőt „fő-tücsök”.⁵⁹ Másrészt a „tücsök” jelszó is olyan sokféleképpen, szinte improvizatívan értelmezhető az *N. N.*-ben, mint például a „lyuk” a *Milyen a lyuk?* című fejezetben. A lyuk egyszerre vonatkozhat a világra, a kocsmára, a kocsmavilágra, de legfőképpen a kocsmában időző vándorlók szívére, illetve az annak helyén lévő hiányra.⁶⁰

A *tücsök és az anyja* című fejezet kezdésével kapcsolatban Fried István újból felhívja a figyelmet az elbeszélő azonosíthatóságának problematikusságára:

pillanata Kemény Gábor szerint az, amikor apa és fiú Szomjas úr lányának ablaka alatt találkoznak. KEMÉNY GÁBOR, „Krúdy tücsökzenéje”, *Magyar Nemzet*, 1980. szept. 14., 13.

53 Szimbólumtár: *Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József és UJVÁRI Edit (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 471.

54 FRIED, *Ki beszél...*, 128–129.

55 Az egyik legfontosabb ilyen részlethez lásd uo. 135–136.

56 KRÚDY, *N. N.*, 195.

57 Uo., 219.

58 Uo., 237.

59 „she was his Cricket in chief”: DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 184; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 281.

60 KRÚDY, *N. N.*, 253–254.

Ki mondja el a fejezet első mondatát? Lehetséges-e, hogy az elbeszélő saját életéről az egyes szám első személyt mellőzve (egy mondat erejéig) egyes szám harmadik személyben szóljon, hogy aztán saját magát elbeszélőként megszólaltassa, majd gyanútlanul térjen vissza az egyes szám első személyhez?⁶¹

Mindezeket a kérdéseket nem magyarázza a regényke keretes elbeszélői szerkezete, a hirtelen lezárás miatt sem, amennyiben azonban Dickens kisregényének keretes elbeszélői szerkezetével vetjük össze akkor nemcsak párhuzamokat fedezhetünk fel a két szöveg között, de észre kell vennünk, hogy bár *The Cricket on the Hearth* kerete inkább lezártnak tekinthető, mint az *N. N.*-é a hirtelen-váratlan és rövid bejelentéssel,⁶² melyben Kemény Gábor a gide-i *action gratuite*-et látja.⁶³ A cselekmény szempontjából Dickens művének befejezése, az elbeszélő újabb megjelenése sem kevésbé meglepő, mivel egyrészt egy dinamikus cselekménysort zár le előkészítés nélkül, másrészt az egész eddigi fiktív elbeszélői világ káprázat jellegét erősíti, s bizonyos értelemben azt sugallja, hogy szereplőink csupán játékfigurák voltak, sőt talán épp olyan színházi bábok, mint W. M. Thackeray *Vanity Fair*jének szereplői.⁶⁴ Egy más nézőpontból viszont az *N. N.* esetében előre sejthető, hogy a nyughatatlan főhős újra útra kel, mivel, ahogy maga vallja be: „én már nem tudtam, hogy mit énekel a tücsök és a fiú”.⁶⁵ Számára tehát nem vezet út többé a családi idill felé, míg John Peerybingle, aki még élete legválságosabb éjszakáján is jól értette a tücsök énekét, újra megleli a rövid időre elveszett egyszerű boldogságot Dickens művében.

A tücsök jelentése kapcsán igen széles irodalmi szivárványkört vázol fel Olasz Sándor. Abból indul ki, hogy az *N. N.* kontemplatív regény. Elsőként La Fontaine meséjére utalva az életélvezet szimbólumaként említi a tücsköt, de rámutat, hogy a családi béke és boldogság, az élet harmonikus oldalának metaforája is lehet a tücsökszó Krúdynál. Megjegyzésre érdemes, hogy Tackleton játékkereskedő Dickens regényében kiírta házából a tücsköket, a regény végén nem is lesz része a házasság örömeiben,⁶⁶ míg Peerybingle-ék boldogsága helyreáll. Olasz Sándor Arany János *Családi körére* és Sza-

61 FRIED, *Ki beszél...*, 131. Kemény Gábor úgy gondolja, hogy a tücsökHzene melankóliája fogja össze a „cselekménytelen cselekményt”. KEMÉNY, *Krúdy tücsökzenéje*, 13.

62 „Aztán nemsokára elutaztam, s búcsút vettem életem ezen évszakától is, mint annyi mindent elhagytam és elfelejtettem, ami az életben történt velem.” KRÚDY, *N. N.*, 287.

63 KEMÉNY, *Krúdy tücsökzenéje*, 13.

64 „But what is this! Even as I listen to them, blithely, and turn towards Dot, for one last glimpse of a little figure very pleasant to me, she and the rest have vanished into air, and I am left alone. A Cricket sings upon the Hearth; a broken child's-toy lies upon the ground; and nothing else remains.” DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 241. „De mi ez? Éppen a mikor jókedvűen odafigyelek s Dot felé fordulok, hogy még egy pillantást vessek erre a kis teremtsére, a kit annyira szeretek, ő is, meg a többiek is mind széjjeloszlottak a levegőben és én magamra maradok. Egy tücsök czirpel a tűzhely körül; egy törött játékszer hever a padlón; semmi egyéb nem maradt.” HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 368.

65 KRÚDY, *N. N.*, 246.

66 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 238–239; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 366.

bó Lőrinc *Tücsökzenéjére* utal elemzésében.⁶⁷ Párhuzamot teremt a tücsökzene biológiai jelentése (a hím tücsök szerelmi dala) és a regény szerelmi szála(i) között, s felhívja a figyelmet, hogy a mű fejezetcímeiben kettő kivételével szerepel a tücsök, aki nem mellel a szöveg fiktív világában „a realitás metaforájaként is értelmezhető”.⁶⁸ Sőt a tücsökzene a valóságalapú eredetiségalkotás jelképe is lehet ezúttal, amely a lét egészének megértésére törekszik. Végezetül Olasz számára a tücsök antropomorf megjelenésében, a nyírségi emberek konkrét példáin keresztül az introvertált, pszichésen érzékeny emberek metaforája lesz.⁶⁹

Kemény Gábor *Krúdy tücsökzenéje* című cikkében a tücsök és a tücsökzene jelentését és a regényke elbeszéléstechnikai kérdéseit mintha egyszerre értelmezné és feloldaná, így írván:

Az N. N.-ben egyazon szimbólum egyetlen művön belül is sokféle funkciót tölt be. Ez alighanem a szimbólumregény műfajának ellentmondásosságából, a műfaj *epikai* és a költői eszköz *lírai* jellegéből fakad. Ám ez a polivalencia (többértékűség, többértelműség) nem veszélyezteti a tücsök-szimbólum vezérmotívumára épített kisregény művészi egyenmőségét, mert a különböző 'jelentések' összefüggnek egymással: egymást magyarázzák és egymásból következnek.⁷⁰

Az N. N. expozíciójából tudható, hogy farsang idejében járunk, mikor a történet „ismeretlen hőse” a Fehér Farkasról nevezett kocsmában üldögél, de az nem derül ki a bevezető mondatokból, hogy ekkor mondta volna el élete egy fejezetét, mindössze az valószínűsíthető, hogy ekkor találkozott hallgatójával, története későbbi lejegyzőjével. A tücsök az első fejezetben tűnik fel, annak címében is szerepel, s ebből a szempontból helyzete megegyezik a Dickens regényben olvashatóval.⁷¹ Ahogy a regényke legtöbb fejezetének címében szerepel valamilyen módon a tücsök, úgy Dickens műve nem fejezetekre, hanem „cirpegésekre” oszlik, tehát kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a tücsök Dickens elbeszélője (bár ezt az említett keretes elbeszélői szerkezet valójában cáfolja). A Krúdy-műben *A tücsök volt a dajkám* fejezet utolsó mondatát olvasva úgy tűnhet, mintha az érzelmes hangoltságú első szövegegység a tücsök dalaként is értelmezhető lenne.⁷² Dickens regénye a teásfazék és a tücsök „hangversenyével” kezdő-

67 További irodalmi párhuzam lehet James Joyce *Finnegans Wake* című művének egy részlete, valamint Hajnóczy Péter *A hangya és a tücsök* című novellája. Újvári Edit tücsök szócikke a *Szimbólumtárban* az anakreóni dalgyűjteményből is hoz példát, Szabó Lőrinc verse mellett Babits Mihály *Az őszi tücsökhöz* és Kányádi Sándor *Fabulatémákra, A tücsök és a hangya* című szonettjére is utal. *Szimbólumtár*, 471; James JOYCE, *Finnegans Wake* (London: Penguin Books, 1992), 414-421; HAJNÓCZY Péter, *Elbeszélések*, Hajnóczy Péter összegyűjtött munkái (Budapest: Századvég Kiadó, 1992), 83-84.

68 OLASZ, *A regény metamorfózisa...*, 36.

69 Uo., 37.

70 KEMÉNY, *Krúdy tücsökzenéje*, 13.

71 KRÚDY, N. N., 184. DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 178; HEVESI, Mikor *a tücsök megszólal*, 271; BENEDEK, *Akinek tücsök szól a tűzhelyén...*, 145.

72 KRÚDY Gyula, N. N., 186.

dik,⁷³ s ez alkalmat biztosít az elbeszélőnek, hogy a versenymű és a sportverseny között humoros párhuzamot vonjon.⁷⁴ Míg az angol tücsök dala vidám és hangos, legalábbis eleinte, addig a nyírségi tücsökszó inkább melankolikus. *The Cricket on the Hearth*ben Mrs. Peerybingle ki is mondja: „A kinek Tücsök van a tűzhelye mellett, az a legszerencsésebb ember a világon!”⁷⁵ az *N. N.* narrátora viszont így fejezi be a *Hol lakott a tücsök?* című fejezetet:

A tücsök tehát mindenkinek a szívében lakott, aki nem volt az élet kiválasztottja, boldog ember... Talán nincs is boldog ember a világon. És így a tücsöknek igen sok házikója volt Magyarországon.⁷⁶

A tücsök mindkét regényben a házhoz, az emberi magánszféra legbelsőbb köréhez tartozóként jelenik meg, szerepe a háztartás szükséges és pártatlanul semleges részétől a tündéri-családi csodák véghezvivőjéig rendkívül sokrétű és gazdagon árnyalt, tagolt. Dickens kisregényében először új otthonában hall tücsökzenét az ifjú Mrs. Peerybingle, amikor házasságkötésük után férje hazaviszi, így szó szerint a házaselethez, az új élet kezdéséhez köthető a tücsökszó. Bertának, a játékkészítő vak lányának a tücsök ad jó tanácsot élete nehéz pillanatában.⁷⁷ Az *N. N.*-ben zenéje gyakorta, minden búra-bajra orvosság.⁷⁸ A hosszadalmas, lírai részletek, melyek a tücsökzenéről szólnak Krúdy művében, vagy gyakorta a tücsök zenéjét próbálják érzékeltetni (s e kettő általában nehezen elválasztható), elbeszélői szerkezetükben hasonlóságot mutatnak Dickens kisregényének hasonló részleteivel, elsősorban a bevezetővel, mely ironikus-humoros utalásokban is gazdag,⁷⁹ és Peerybingle fuvaros éjszakai tépelődésével. A tücsök mint a ház tündére egész éjszaka „muzsikál” neki, így végül nemeslelkű elhatározásra jut.⁸⁰ Kemény Gábor hasonlóan ehhez úgy látja, hogy „a 'regényke' hőst a lelkében megszólaló tücsökhang hozza vissza Juliskához, első szerelméhez”.⁸¹ A tücsök kapcsán mindkét műben titokzatos, „elvarázsolt” tündér énekel, avagy van jelen a látomásokban.⁸² Ez tulajdonképpen az *N. N.* első három fejezetéről megállapítható. Ez a tündéri hang, a tücsök Kemény Gábor értelmezésében „maga a szerelem, az ember jobbik énje, lelkiismerete”.⁸³

A Fried István elemzésében Turgenyev vadászelszólásai kapcsolatba hozott ködszimbólika a regényidő szempontjából valóban inkább kötődik az orosz elbeszélő

73 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 179–182; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 273–276.

74 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 180; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 275.

75 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 184; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 281.

76 KRÚDY, *N. N.*, 188.

77 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 231; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 353.

78 KRÚDY, *N. N.*, 188.

79 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 179; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 274.

80 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 228; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 281.

81 KEMÉNY, *Krúdy tücsökzenéje*, 13.

82 KRÚDY, *N. N.*, 189; DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 195, de különösen: 223–224, 228; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 336–341.

83 KEMÉNY, *Krúdy tücsökzenéje*, 13.

munkáihoz, lévén legtöbbször őszi ködökről szó Krúdynál, s csak egyetlen alkalommal találkozhat az olvasó téli köddel.⁸⁴ Ez azért fontos, mivel a köd fontos mellékszerepet játszik Dickens kisregényében is egy jelenet erejéig, de ott egyértelműen januári ködről van szó.⁸⁵ Ugyanakkor a köd – s ez Hevesi fordításából szépen látszik – Dickens és Krúdy művében egyaránt a lírai-sejtető leírás eszköze, s ezáltal nem csupán tájleírásról van szó. A ködben elő-előbukkanó táj látványa indítja el mindkét mű elbeszélőjének emlékeztetését: gyermeki, vidám játékok idéződnek fel, mulatságos időtöltésre csábít a tél ígérete, ugyanakkor a köd által megváltozott érzékelés mindkét műben előhívja régi nyarak és tavaszok emlékeztetését, sőt megelőlegezi-ígéri az eljövendő szép idők által kínált önfeledt szórakozás lehetőségét is. Dickens elbeszélője, akárcsak Krúdyé, a jövőbe éppúgy tekint, mint a múltba, mindkét műben megvalósul az idősíkoknak az egymásra vonatkozása, melyről általában Krúdy kapcsán szoktak írni az elemzések. A ködnek köszönhető ez az irodalmi jelenség a kisregényekben, s mintha az elbeszélés szintjén is a köd lenne a szervezője mindennek. Némely alkalommal az *N. N.* elbeszélője, olvasmányélményeire is utalva olyan szövegkörnyezetben említi a ködöt, hogy az mind az angol, mind az orosz író említett műveire vonatkozhat:

Még mindig jobban kedveltem a fagyos, őszi fákat, mint a nőket. A mezőket, amelyeken úgy közelgett a köd, mint egy északi regényben a melankólia.⁸⁶

A köd egyébként a századforduló magyar irodalmában gyakran előforduló szimbólum, elegendő talán Gozdsu Elek azonos című regényére gondolni.

A már említett *Az ezeregyéjszaka meséi* is összekötheti Dickens és Krúdy regényeit, mégpedig keretelbeszélése által. Az arab mesegyűjtemény kezdetén a konfliktust (mely végül a gyűjtemény létrejöttéhez vezet) az okozza, hogy Sahriár király nem tud megbízni az asszonyi hűségben. Hasonló oknak köszönhető a bonyodalom *The Cricket on the Hearth*ben, míg Krúdy főhőse így ábrándozik az *N. N.*-ben:

[...] csak olyan nőhöz leszek hűséges, akire én magam zárom az ajtót. Valahol, valamerre keresek egy régi házat, ahol kedvemre elboronghatok estenden a tűz előtt.⁸⁷

Nem lehet véletlen, hogy a beszélő a tűz előtti esti borongással kapcsolatos vágyainak is hangot ad, hiszen ez a Dickens-mű hétköznapi idilljéhez is szorosan hozzátartozik. Az angol szerző kisregényében meg is elevenedik a jelenet a kandalló mellett pipázgatva ábrándozó férfival, aki mellett kisebb széken hitvese üldögél, és együtt hallgatják

84 KRÚDY, *N. N.*, 229.

85 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 208; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 317–318. A cselekmény pontos ideje tudható, január 28. és 31. között játszódik, ahogy ez a szereplők beszélgetéseiből kiderül. Ráadásul 31. abban az évben csütörtökre esett. Figyelembe véve, hogy Dickens a művét 1845. október 17. és december 1. között írta, a szóba jöhető év 1839.

86 KRÚDY, *N. N.*, 205.

87 Uo., 268.

a fazék és a tücsök közös muzsikáját,⁸⁸ mely a mű végén beleolvad a vidám mulatság hangjaiba, mintegy belső keretet adva az elbeszélésnek.⁸⁹

A kemence, a kandalló, tehát a házi tűzhely már az antik mitológiából ismert szimbolikájába illeszkedik a tücsök alakja, illetve zenéje Dickens és Krúdy két kisregényében. Meleagrosz két epigrammájában a tücsök mint a „vágyak csillapítója” szerepel, a lírai alany lelke soha nyugtot nem lelő kínjának időleges elalvását, pihenését várja az egyszerű daltól, nagyon hasonlóan Mr. Peerybingle hosszú éjszakájához az angol regényben, és a magyar „regényke” expozíciójának lírai hangoltságú felsorolásában szereplő megfáradt lelkekhez. A tücsökhöz intézett második versében a görög költő a szerelemtől napközbeni könnyű álmom útján szabadulni kívánván hívja a rétek dalnokát.⁹⁰ Mindez összhangba állítható azzal, ahogy az N. N. természeti képei a tücsök zenéjén keresztül az elbeszélés szubjektumának hangulatváltozásait, kedélyét tükrözik. Ilyen szempontból nem, vagy kevéssé hozható kapcsolatba a tücsökszimbolika a világirodalomban Aiszóposz óta ismert, a hangya és a tücsök története körül megképződő individualista művész-alkotó képével,⁹¹ ahogy arra például La Fontaine kapcsán Kemény Gábor is utal.⁹² A családi boldogságot megéneklő dalból, mely az érzelmek egyszerűsége és ismétlődő életritmusa folytán párhuzamba kerül a tücsök egyszerű, ritmikusan ismétlődő dalával, a *The Cricket on the Hearth*-ben a helyreállt rend és béke érzelmes története kerekedik ki. Az N. N.-ben viszont nem annyira az elszalasztott életlehetőségek szimbóluma lesz, mint inkább az irodalmivá, saját olvasmányaiává váló személyes lét alkotássá, elbeszéléssé válásáé.

88 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 195; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 299.

89 DICKENS, *The Cricket on the Hearth*, 241; HEVESI, *Mikor a tücsök megszólal*, 368.

90 *Görög költők antológiája*, kiad. SZEPESY Tibor, jegyz. BÁNK Judit (Budapest: Typotex Kiadó, 2000), 530–531.

91 Vö. ezzel KEMÉNY, *Krúdy tücsökzenéje*, 13.

92 Uo.

MERCUS ISTVÁN

„Mindig – ha látják”

A rejtőzködő epikus Czóbel Minka *Hafia* című művében*János István tanár úr emlékére*

I. Elöljáróban

Czóbel Minka 1891-es *Hafia* című kisregényét megemlíti minden rövid életrajzi áttekintés és az életmű egészét tárgyaló hosszabb lélegzetvételű munka.¹ A cím említésén túl azonban csupán néhány olyan írásról tudunk, amely egy-két lényegi információt is fűz a kisregényhez. Leszámítva a könyv megjelenését szorosán követő, egy-két bekezdésnyi, értékelő mondatokat is tartalmazó hírlapi ajánlásokat,² illetve egy kritikai megjegyzéseket bővebben tartalmazó ismertetőt,³ nincs tudomásom olyan feldolgozásról, amely e mű tárgyalását tűzte volna ki feladatának. Korábban a Czóbel Minka-recepció politikai és egyéb okok miatti hiányosságai akadályozták a mélyebb vizsgálatot. Azért sem kerülhetett az érdeklődés horizontjára, hiszen a történetnek az arisztokrata társaság életviszonyait megrajzoló szála egy avíttnak, a II. világháború után pedig évtizedekig rendszeridegennek tartott világot ábrázol. Ha maga a kisregény röviden szóba is került, a kutatók gyakran megelégedtek 1906-os *Pókhálók* című kötetben szereplő *Miter mennyasszonya* című átdolgozással,⁴ nem feltétlenül nyúltak vissza az eredetihez. A *Hafia* visszhangtalanságát mutatja, hogy a Czóbel Minka-életmű máig legteljesebb áttekintésében, Kis Margit erősen pozitivistá megközelítésű, de megkerülhetetlen monográfiájában⁵ is alig van jelen, pedig ebben Kis minden jelentősebbnek ítélt művet külön fejezetben tárgyalta.

Az elbeszélés és kisregény határán mozgó történetnek két, egymással érintkező síkon bontakozik ki a cselekménye. Az egyik egy nemesi társaság képét rajzolja meg, központban a máramarosi hegyek között, Dolha közelében zajló vadászattal. A másik szál az itt élő – a műben régies szóhasználattal oroszoként aposztrofált – ruszin lánynak,

* A szerző irodalomtörténész, Ph.D. A nyíregyházi Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület elnöke, középiskolai tanár.

1 CZÓBEL Minka, *Hafia* (Budapest: Grill Károly Könyvkereskedése, 1891). Az első kiadás óta nyomtatott formában nem jelent meg. Örvendetes viszont, hogy 2018-tól digitális formában elérhető: CZÓBEL Minka, *Hafia*, 2018–2020, hozzáférés: 2020.09.15, <https://mek.oszk.hu/17700/17770/pdf/17770ocr.pdf>.

2 Lásd például: *Pesti Hírlap*, 1891. április 25., 4; *Budapesti Hírlap*, 1891. május 17., 25–26; *Vasárnapi Ujság*, 1891. ápr. 26., 276.

3 P. M., „Czóbel Minka: Hafia”, *Pesti Napló*, 1891. április 12., 3.

4 Újabb kiadása: CZÓBEL Minka, *Pókhálók*, utószó MÁRTON László, Millenniumi Könyvtár (Pécs, Jelenkor Kiadó, 2000).

5 Dr. Kis Margit, *Czóbel Minka* (Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 1980).

Hafiának és jegyesének, Miternek balladai hangvételő, tragédiába torkolló románcát mondja el.

A *Hafiát* megemlítő gyér számú szakirodalomban gyakran két tény hangzik el különböző variánsokban. Az egyik, hogy a regényben szereplő úri alakok mintáit az anarcsi író saját környezetéből merítette. A másik, hogy Ágnes, a kisregény fontos szereplője Czóbel Minka alteregója. A lehetséges megközelítések közül valóságra vonatkoztatás tűnik a legkézenfekvőbb kiindulási pontnak. Az életrajzi tények és az alteregó kérdésén túl vizsgálatom során egy harmadik, mindezidáig nem hangoztatott értelmezési síkot is figyelembe kívánok venni.

II. Az értelmezés külső köre: az úri társaság

„Kulcsregény abból a szempontból, hogy írói kialakulását és a Forgáchokhoz való viszonyát is beleírja, változtatott nevekké” – írja Margócsy József a *Hafia* rövid ismertetéseként.⁶ A kulcs birtokában lévő kortársaknak megkerülhetetlen evidencia és kényszer volt a valóságra vonatkoztatáson alapuló olvasat. A beavatottság számukra kizárta a fikcionalitást feltételező megközelítést,⁷ nekik a kisregény nem klasszikus értelemben vett irodalmi alkotásként vált hozzáférhetővé, hanem óhatatlanul a valós társadalmi és társasági élethelyzetek alkotói szubjektivitáson átszűrt leképeződésekként. Ezt az olvasási módot figyelhetjük meg a Podmaniczky családnál Kiskartalon tartózkodó Büttner Helén 1891. április 27-én keltezett beszámolójában. „Podmaniczky Berta⁸ grófnőnek akkoriban még nem olvasta mindhárom lánytestvére a *Hafiát*, a Bertának azonban nagyon tetszik, de azt állítja, hogy nem tud objektív kritikát és véleményt mondani, mivel minden ábrázolt személyt ismer, és ezek felkeltették érdeklődését.”⁹ Ám a részleges kulcs birtokában lévő, magát az elbeszélést valószínűleg csak hírből ismerő, azt erősen leegyszerűsítő hírlapíró is a referencialitás felől közelített az alkotáshoz, amikor a *Hafia* megjelenést közvetlen követő dolhai vadászikényről számolt be.¹⁰

6 MARGÓCSY József, *Egy régi udvarház utolsó gazdája: Szöveggyűjtemény az anarcsi Czóbel család levéltári hagyatékából* (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, 1988), 335. A kulcsregény műfaji jegyeinek áttekintésére lásd: TÖRÖK Zsuzsa, „Az *Aranyfűst* és a kulcsregény műfaja a modernizmus magyar irodalmában”, *Irodalomtörténet* 94, 3. sz. (2013): 350–374, 363–366.

7 Az értelmezői horizontokba kódolt kettősség a műfaj legkarakterisztikusabb jegyei közé tartozik. Vö. uo., 365.

8 Podmaniczky Gézáné, született Degenfeld Berta (1843–1928). A mai Baktalórántházán birtokos Degenfeld család tagjaként Czóbel Minka rokona, a költőnő közeli ifjúkori barátja.

9 Idézi: TÁLAS Anikó, „Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága”, in *Szabolcs-Szatmár-Bereg levéltári évkönyv*, szerk. GALAMBOS Sándor, KUJBUSNÉ MECSEI Éva és JÁNOSI Zoltán, 247–260 (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 1999), 257.

10 Az *Ország-Világ*, illetve a *Fővárosi Lapok* sportrovatában közzétett híradás az irodalmi alkotást mintegy az előző évi vadászat leírásaként, beszámolójaként említette: „A vadászatra férjeiket gr. Teleki Gyuláné és gr. Forgách Lászlóné kísérték el s az egész időt a vadászlakokban töltötték. Forgách grófné társaságában volt az ismert írónő: Czóbel Minka k. a. is, ki már a múlt évben is itt volt s a múlt évi máramarosi vadászatot a »Háfia« című, a könyvpiacra nem rég megjelent regényében megörökítette.” *Fővárosi Lapok*, 1891. október, 21., 13.

A *Hafiát* szóba hozó munkák a valóságra vonatkoztathatóság való szálát göngyölítették fel leginkább. Kis Margit adatcentrikus művének és Margócsy József forrásközléseinek köszönhetően a kisregény úri szereplőit azonosítani tudjuk. Az író nő nem is rejtegette különösebben, hogy a regénybeli nemesi szereplők közül kinek ki a mintája. A kulcsot ő adja kezünkbe: Ágnes és bátyja Czóbel Minka és Czóbel István. Erre regénybeli családnevük egyértelműen utal, hisz az ott szereplő Balogfalvi név a Czóbel család nemesi előneve. Ugyanígy járt el a regénybeli Gimesy grófok esetében, ez az Anarcstól nem messze lévő Mándokon birtokos Forgách család nemesi nevének része. A műben szereplő László és Loránd alakja mögött Forgách László és István személyisége áll. A regénybeli Erna pedig az a Semsey Elza, aki az író nő közeli barátnője, s aki Czóbel Minka életének beteljesületlen szerelmi lehetőségét jelentő férfinak, a már említett Forgách Lászlónak lett a felesége. A mű elején a következő ajánlás szerepel: „Gróf Forgách Lászlónak / barátságom jeléül / a Szerző”.

A megfélemltetések sorát még ki is egészíthetjük. A kisregényben Bodóczy Ágoston mintája az egykori '48-as huszártiszt, Bodiczky Ágoston,¹¹ aki mind az életben, mind pedig a műben a gróf uradalmi felügyelője. A dolhai vadászatok résztvevőjeként említi őt a *Vadász és versenylap*.¹² Még az életkor is közel megfelel, Czóbel Minka 65 évesnek mondja őt 1890–91-ben keletkezett alkotásában. A *Nyírvidék* gyászjelentése szerint pedig a gazdatiszt 15 évvel később, 1905-ben halt meg, 80 éves korában.¹³

Ha jobban megkapargatnánk a témát, talán még a regénybeli Don Quijote-i lovag, Gerési Béla személye is beazonosítható lenne – bár nem kizárt, hogy ő a 19. századi közélet irodalmilag is gyakran ábrázolt „ködlovagja”. De a további alteregók azonosítása helyett az irodalmi megközelítéssel érintkező társadalom-, életmód- és mentalitás-történeti aspektusból teszünk néhány megállapítást.

A 19. század végének, a nagy háború kitörését megelőző évtizedeknek nemesi világát a visszatekintő, épp ezért a változások irányával tisztában lévő vizsgáló hajlamos hanyatló korszakként szemlélni. Ha a *Hafia* nemesi vadásztársaságát vagy Czóbel-kúria korabeli hangulatát megidéző fotóra tekintünk,¹⁴ illetve a kisregény úri világát megelevenítő leírásait olvassuk, akkor – retrospektív prizmán keresztül – egy letűnőben lévő világ hangulata idéződik fel. E képek nem ok nélkül asszociálják az olvasóban a százados tradíciókban gyökerező nemesi életmód életképtelenségét felmutató, Justh Zsigmond-féle *Fuimus*-világot, vagy az ugyanezt vitriolos ironiával feltáró Csehov műveit. Czóbel Minka regényében ennek a miliőnek a tipikus karakterfigurái szerepelnek.

11 Élete főbb adataira lásd: BONA Gábor, „garamszegi Bodiczky Ágoston”, in BONA Gábor, *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*, hozzáférés: 2020.04.13, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/b-F8/garamszegi-bodiczky-agoston-184849-bodiczki-gusztav-378>.

12 *Vadász és versenylap* 32, 68. sz. (1888): 526., hozzáférés: 2020.04.13, https://library.hungaricana.hu/hu/view/VadaszEsVersenylap_1888/?pg=533&layout=s.

13 A gyászjelentést lásd: *Nyírvidék*, 1905. dec. 31., 6, hozzáférés: 2020.04.13, https://library.hungaricana.hu/en/view/Nyirvidek_1905_07-12/?pg=251&layout=s.

14 A fotót lásd: „Képtár”, in „*Jövő emléke, múltamnak árnya*”: In memoriam Czóbel Minka, szerk. MERCS István, 189–204 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2008), 192.

Ágnes személyében megjelenik az erdő sűrűjében sétáló, meg nem értett, ezért végső soron a társaságban is magányosságra ítélt dekadens költőnő alakja. A művész, aki miközben a hétköznapi világban csak ott van, dolgaira rácsodálkozik, de a lelki-szellemi szférában otthonosan mozog. Ő az, kinek az életről mondott ítéletértékű jóslatai – mintha egy korántsem esetlen, de hasonlóan kívülálló női Trofimov lenne – az események menete által teljeseznek be. Erna megtestesíti a mindentől komikusan megrettenő, gyámoltalan, de félnék elesettségével és naiv jóindulatával rokonszenvet ébreszténi képes nőt. Az a nemesi asszonytípus, aki egy határozott és aktív férfi oldalán találja meg helyét és életcélját. S a regényben életre kelnek a tájékozott, művelt, de nem túl elmélyült, épp ezért a művészetben titokzatos, érthetlen területet látó, pragmatikus gondolkodású figurák, akik e műben jellemzően férfiak.

Mindezen párhuzamok azonban retrospektív és spekulatív utánérzések, amelyeket az a fölénytudat éltet, hogy mi száz-jónéhány év távlatából már tudjuk, hogy merre futott a világ szekere.

Igaz, Czóbel Minka művét átítatja a századvég dekadens világérzése. Ám ez a világ a sajátja. Hozzáállását nem a kívülálló távolságtartása hatja át, hanem az érintett szimpátia. Ebben az ábrázolásmódban nem vitriolos, hanem szelíd és szeretetteljes írónia uralkodik. Persze ezt minden bizonnyal befolyásolta, hogy az azonosítható alakok egy nyilvánosság számára keletkezett alkotásban szerepelnek. A gróf alakjának megformálásában mindez könnyen tetten érhető. A regénytől eltérően Justh Zsigmondhoz írt magánlevelében – ha nem is vitriolos, de – érezhetően csipkelődő megjegyzéseket tesz az életbeli mintáról.

Forgách Lászlóval ugyan jól értjük egymást, az ő magyar, egyszerű esze mindent helyesen, egyenesen fog fel. De ő kissé sportsman-lenézését affektálja a szellemi értékek iránt. Keresztet vet, ha Zolát említik, – bár soha egy sort sem olvasott tőle; ugyanígy: ha Wagneret említik, – bár kitűnő hallása van, s talán jobban érti a zenét, mint sok, azzal foglalkozó etc, etc. Nincs ugyan szárnyam, fájdalom, de ha volna, itt bizton elégetnének, mint boszorkányokat.¹⁵

A kisregény úri környezetében mindenkinek kétségtelen értékei vannak. Már önmagában a vadászat angol mintát követő, sportként való definiálása és a természethez való vonzalom ezt jelzi. Emellett a társaság nyitott az újra: a kastélyban az uradalom réseit távbeszélő köti össze, a gróf öccsét a villamosság foglalkoztatja, a fogadóban az ismeretlen felfedező Stanley utazásairól beszélnek. A gróf gondos gazdálkodóként jelenik meg, aki a hozzáértő szemével nézi a hazatérő csordát, s aki a vadászathoz külön falkát tenyészített.

Az életbeli személyiségek és a regénybeli alak szoros megfeleltetése egyértelmű. Elég ehhez, ha a Borovszky-féle monográfiából felidézzük a Mándokot ismertető részét.

15 Czóbel Minka levele Justh Zsigmondnak, Mándok, 1891. november 8. Lásd: MARGÓCSY, *Egy régi udvarház utolsó gazdája...*, 132.

Forgách család, melynek itt ma is nagy kiterjedésű és mintaszerű uradalma, ló- és állattenyésztése van, melyről más helyen írunk bővebben. A községben van gróf Forgách Lászlónak nagyszabású, díszes kastélya és remek parkja. A kastély kitűnő ízléssel és kényelemmel van berendezve és számos értékes műtárgyat és festményt rejt magában. Gróf Forgách József építtette a XVIII. század végén. Itt van a gróf híres magánkopó-falkája is, mely jelenleg 63 angol nyúlkopóból áll. A községben lévő, a legújabb kor igényeinek megfelelő „Erzsébet-gözmalom”, szintén az uradalomhoz tartozik. A lakosok a gróf támogatásával fogyasztási és hitelszövetkezetet tartanak fenn.¹⁶

A *Magyarország monográfia* gazdasági részénél részletekbe bocsátkozóan értesülhetünk a gróf sokrétű tevékenységéről.¹⁷ A *Vadász és versenylap* című újságból pedig megtudhatjuk azt is, hogy Forgách László Angliából hozott kopókat a tenyésztéshez,¹⁸ s rendszeres híradás jelenik meg ménese állapotáról és a vadászatairól is.

Mint a mű többi nemesi szereplője, a Forgách Lászlóról mintázott Gimesy László sem egy letűnő félben lévő életforma embereként áll előttünk, hanem egy átalakuló magatartásforma megtestesítője. Az arisztokrata alakok egyéni színezetű karakterek, akiknek minden utólagos anakronizmusuk a társadalmi változatlanúságba vetett hitük-ből származik. Nem a dzsentrí megtestesítői ők, hanem a modern szellemű, nyugati-as gondolkodású, angol mintára konzervatív, társadalmilag erősen szegregált nemesi elit képviselői. Ezt a társadalmi réteget nevezte Czóbel Minka a fentebb idézett Forgách Lászlót karikírozó levelében *sportsman*nek. E tekintetben az elbeszélés vadásztársaságot megelevenítő szólama olyan, mint egy intrikát nélkülöző, természetes nagyvárosi környezetéből kiragadott szalonregény. Ennek az olvasatnak a körvonalai jelennek meg a *Pesti Napló* kritikájában, amikor a bíráló azt mondja, hogy „Czóbel Minka nem is a Hafia, hanem az Ágnes környezetét, milieujét rajzolja az egész novella folyamán”.¹⁹ Az írónőt érzékenyen érintették a megjegyzések, s talán túl is reagálta. Ingerültségének Büttner Helénhez írt levelében adott hangot.

Megjelent az első kritika a *Hafi*ról a *Pesti Napló*ban. Olyan buta, amilyen csak lehet. Tulajdonképpen sok dicséretet kap a könyv, de benne van az egész kasztgyűlölet a *Hafi*ában ábrázolt körökkel, a sportemberek világával szemben.²⁰

16 VENDE Aladár, „Szabolcs vármegye községei”, in *Magyarország vármegyéi és városai: Szabolcs vármegye*, szerk. BOROVSKY Samu, 10–76 (Budapest, Apolló Irodalmi Társaság, 1900), 41.

17 SIMITSKA Endre, „Szabolcs vármegye mezőgazdasága és állattenyésztése”, in *uo.*, 259–279, 277.

18 Vö. például „A mándoki falkavadászatok”, *Vadász- és Versenylap* 25, 49. sz. (1881): 460–461; „Falkavadászatok: A mándoki vadász-idény”, *Vadász- és Versenylap* 26, 50. sz. (1882): 451–452.

19 P. M., „Czóbel Minka”, 3.

20 Czóbel Minka levele Büttner Helénnek, 1891. ápr. 15., Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, XIII.2.6.: az anarcsi Czóbel-család iratai. A „sportemberekkel” ellenszenvet leginkább a kritika következő részletből érezhette ki: „Ágnes abban a magasabb légkörben él, a hol az emberek mindent csak sportból űznek, sportból esznek, sportból isznak, sportból gondolkoznak, sportból foglalkoznak még tudományokkal és művészetekkel is, sőt, úgy látszik, hogy egyáltalán csak sportból léteznek. Még szívük is volna, ha a szív sport tárgya lehetne.” Lásd: Uo.

A költői sikerek után az első epikai alkotás fogadtatása, ha nem is elutasító, de mindenképp távolságtartó. Ezt az óvatos elmarasztalást sejteti Justh Zsigmond diszkrét levele. Justh magánleveleiben nem fukarkodik a dicséretekkel az anarcsi alkotónő művészetéről, elsősorban költészetéről.²¹ Az 1891. április 24-én keltezett üzenetében viszont visszafogottan reagál a *Hafiára*. „Kedves Kollégám! Csak pár szót igen sietve. Könyvét megkaptam, köszönöm! Majd előszóval mondom el véleményemet.”²² Aztán más témába kezd.

Míg az úri körökben a belső viszonyok kibeszélése, addig az arisztokrata világtól távolabb élők esetében a nemesi étellel szembeni idegenkedés nehezítette a kortársi befogadást. S ezen felül – tegyük hozzá: utólag is – a kisregény művésziileg is egyenetlen. Egy nyugodtan csordogáló, enyhén melankolikus és szentimentális jellegű kerettörténetbe lett illesztve egy népies hangvételű, helyenként sodró lendületű, véres leszámolásba forduló szerelmi tragédia.

III. Az értelmezés középső köre: Ágnes

Én hoztam neki²³ „Nóra”-t Márkus Emma számára. Mert én csak a színházat láttam, soha barátot, vagy ellenséget. Mikor Justh Zsiga megismertette velem Ibsent, rohantam Paulayhoz a „Nóra”-val és „Borkmann”-nal. Megkértem, hogy „Nóra”-t elküldhessem Reviczkynek Arcóba, hogy ő fordítsa le. Így is történt. Ez volt Reviczky utolsó munkája.²⁴

Jászai Mari visszaemlékezéséből kitűnik, hogy milyen fontos szerepe volt Ibsen hazai elfogadtatásában a színésznő és Czóbel Minka közös barátjának, Justh Zsigmondnak.

A kisregény bővelkedik olyan jellemzésekben, amelyekben Ágnes magát nézi az irodalom tükrében. Mesél arról, hogy német dajkája miként indította el a művészet iránt, majd arról, hogy az évek múlásával miként tért el, s aztán újból vissza ehhez. Egy alkalommal Ágnes és beszélgetőtársa, Loránd között irodalomra terelődik a szó.²⁵ A férfi azt a kérdést teszi fel az írónőnek, hogy miért nem bontja ki pontosabban karakterei jellemét. Ágnes ekkor hosszas fejtegetésben a művészetfelfogását tárja partnere elé. Kiindulópontként Ibsenre hivatkozik. „Nem mesterem, nem is utánzom, sőt magam is csak egy év óta ösmerem az elérhetlen nagy norvéget.” Az 1890 őszen a máramarosi erdő sűrűjében kószáló regényszereplő közlése egy újabb valóságra vonatkoztatható utalás. A kisregény szerzője, Czóbel Minka 1889 nyarán lépett kapcsolatba Justh Zsigmond-

21 Csak egy példa erre: „Heuréka! hisz az nagyszerű! második kiadás! méghozzá verskötetből nálunk! Azt hiszem, még elő sem fordult eddig, a klasszikusokat és – Kiss Józsefet kivéve.” Justh Zsigmond levele Czóbel Minkához, 1891. június 1. előtt. A levél a *Hafia* kiadása után keletkezett. JUSTH Zsigmond, *Naplója és levelei*, kiad. KOZOCSA Sándor (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 562.

22 JUSTH, *Naplója és levelei*, 558.

23 Ti. Paulay Edének, aki ekkor a Nemzeti Színház igazgatója és főrendezője volt egy személyben.

24 JÁSZAI Mari, *Emlékiratai*, kiad. LEHEL István (Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1927), 50.

25 Ágnes és Loránd regénybeli beszélgetését lásd: CZÓBEL, *Hafia*, 31–34.

dal, s az ő közvetítésével ekkoriban ismerhette meg az északi drámaíró.²⁶ Ez az apró egybeesés, s mű számos más részlete igazolja az anarcsi művésznővel foglalkozó irodalom sokat koptatott megállapítását, hogy a *Hafia* Ágnes az írónő alteregója. Tehát Ágnes Lorándhoz intézett hitvalló fejtegetése a rejtőzködő epikus, Czóbel Minka olvasók elé tárt művészi öndefiniálása.

Az alteregó Ibsent nem a kifejezési forma, hanem látás- és ábrázolásmód tekintetében érzi közel magához. Arról beszél, hogy korának emberei már nem a „régiclasszikus emberek, kiktől következetességet, egyszerűséget lehetett várni”. A 19. század legvége előtt az irodalmi ábrázolás gyakran egy-egy fő jellemtulajdonságból bontja ki a karaktert, ami lehetővé tette a jellemfejllesztést. Ez inkább a szerzővel, s nem a teremtettszereplővel szemben támasztott drámaelméleti követelmény. A meghatározó karakterjegyet eldönti, hogy a szereplő mely csoportba tartozik: a jók fokozatosan elindulnak a jobbá válás, a kiteljesedés irányába, míg a rosszakban egyre inkább elhatalmasodik a negatív személyiségjegyet. A drámai és epikai alkotásokról írva neves kritikusok még a 19. század második felében is elvárásként fogalmazták meg ezt a kívánalmat. A jellemfejllesztést a drámai feszültség teremtoerejeként, a cselekmény mozgatórugójaként értékelte pl. Salamon Ferenc.²⁷ Gyulai Pál a jellemfejllesztés hiányát Victor Hugo 1862-ben publikált, s hamarosan világirodalmi klasszikussá vált *Nyomorultak* című műve kapcsán hánytorgatta fel. Az apropót a regény magyarországi színpadi adaptációja jelentette, mely eredeti megjelenés után 2 évvel (!) történt. Megítélése szerint

az úgynevezett modern regény, egyes drámai jelenetei mellett is, a legdrámaiatlanabb valami. Rendesen alapeszméjét nemigen használhatni drámában, de különösen jellemfejllesztése oly nemű, hogy drámába áttéve nagyrészt elveszti mindazt, mi főszemélyei élő egyénékké tette.²⁸

Czóbel Minka regényszereplője nem tagadja a korábbi felfogás létjogosultságát, „mely helyes is – volt, régen”. De a jellemfejllesztés követelményét saját korára már nem tartja megkerülhetetlen kritériumnak. Alteregója, Ágnes tehát magát Ibsenhez hasonló-

26 Czóbel Minka és Henrik Ibsen kapcsolatának későbbi alakulásában izgalmas a kettejük között zajlott üzenetváltás 1894 körül. Az anarcsi költőnő egy Mednyánszky László-festményt küldött Norvégiába, amit a drámaíró levélben köszönt meg. Vö. VELÁCSKI László Imre, „Czóbel Minka és Henrik Ibsen üzenetváltása: A Czóbel Minka levelezés feltáratlan forrásaiból”, in *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”...*, 43–58. A Mednyánszky-kép: uo., 195–197.

27 Lásd például Salamon Ferenc 1857-es dolgozatában: „Mihelyt csak azt tartja szem előtt a költő, hogy a situatiók a jellemfejllesztés kedvéért legyenek elrendelve, mihelyt a cselekvény egészen e jellem kifejllesztése és szavak s tettek általi nyilatkoztatása, többé nem kénytelen az író egy második munkában fáradozni a motiválásra. Acél és a motívum egy és ugyanaz. Az indít meg, a mi egyszersmind motivál.” SALAMON Ferenc, „A drámai motívumokról”, in SALAMON Ferenc, *Irodalmi írásai*, szerk. ZABÁN Márta, 2 kötet. (Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018), 1:619.

28 GYULAI Pál, „A gályarab: Színmű 5 felvonásban, Hugó Victor Nyomorultak című regénye után színre alkalmazta Németh György: Eladatott a Nemzeti Színházban 1864 márczius 13-án”, in GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, 2 kötet. (Budapest: Franklin Társulat, 1908), 2:67.

an – ha újabb terminológiát kívánunk kölcsönözni – a paradigmaváltoztatók egyikeként értékeli.

Ezután a regénybeli íróról kezd beszélni, hogy az emberek ma is következetesek, emberi jellem nem változott, viszont a körülmények, az élet, a gondolkozásmód átalakult.

Ma forrongásban van a világ, benne kavargó számtalan nemzedék letűnt civilisatiója, az újkor lázas életébe beleolvastva. Hogy lehessen ma egy emberre mondani: „Ez jó”, „ez rossz”, „ez féltékeny”, „ez dicsvágyó”. Mindezen tulajdonok meglehetnek benne, de soha módosítás nélkül.

A „módosítás nélkül” kitétellel arra utal, ezek a fő karakterjegyek nem vegytisztán fordulnak elő. Utal arra is, hogy egy jellemben egymással ellentétes erők, akaratok, szándékok munkálkodhatnak. Az író tovább folytatva gondolatvezetését a környezet hatását emeli ki. Olyan tényezőként tekint rá, mely döntően befolyásolja, hogy a meglévő tulajdonságok közül melyik és miként tör a felszínre. A monológba hajló párbeszéd ekkor váratlanul témát vált, a magyar fajjal való azonosságának ecsetelésébe kezd a beszélő. „Ez a faj rokon velem, ezt értem, ennek az érzésével érzek, ennek a gondolataival gondolkodom.”

Ágnes művészetről hallatott fejtegetése regénybeli megszólalásnak terjedős és csapongó, irodalomelméleti teóriának viszont kurta és vázlatos. Az alteregó eszmeifuttatása azért érdemel kiemelt figyelmet, mert mutatja, hogy Czóbel Minka művészetfelfogására hatással volt Taine elmélete, miszerint az embertípusok létrejöttében három erőnek van megkülönböztetett szerepe: az időpontnak, a környezetnek/miliőnek és a származásnak/fajnak. Justh Zsigmond, Taine tanítványa és barátja – csakúgy, mint Ibsen esetében – fontos szerepet játszott abban, hogy az anarcsi költő megismerte a francia gondolkodó tanait.

Ágnes Lóránttal folytatott beszélgetését úgy zárja, hogy művészként akkor lenne elégedett, ha egy olyan verset tudna írni, mint Reviczky Gyula *A kenyér* című alkotása. E mögött szintén Justh Zsigmondnak Czóbel Minka világ- és irodalomszemléletére tett hatását figyelhetjük meg. Reviczky verse a megjelenés pillanatában²⁹ erősen megszólította az irodalmi pályával épp csak ismerkedő Justh Zsigmondot.

A múltkor olvastam Reviczkytól egy verset az Ország Világban, amely rendkívül tetszett nekem, az én szempontom más ugyan az élet megítélésére, én hiszek, ha nem hinnék, valószínűleg úgy kellene látnom a világot, mint ő neki – s tán a percnél élnék. E vers olyan lendületes, aminőt én alig olvashattam Petőfit kivéve a magyar irodalomban, egy szó sincs több vagy kevesebb benne, mint amennyi szükséges arra, hogy az ember érezze azt, amit írója érzett – illetőleg érezné (már t. i. én, ha nem hinnék).³⁰

29 A vers első megjelenése: *Ország-Világ*, 1885. június 13., 390.

30 Justh Zsigmond levele gr. Kreith Bélához, a *Szemle* című folyóirat szerkesztőjéhez, Szenttornya, 1885. június 23., in JUSTH, *Naplója és levelei*, 471. A két tragikus sorsú alkotó kapcsolatára lásd még: KOZOCSA Sándor, „Reviczky Gyula és Justh Zsigmond”, *Irodalomtörténet* 26, 2. sz. (1937): 66–70.

Egy másik alkalommal Ágnes a *Rossz istenek* című Reviczky-verset említi. A *Rossz istenek* című verse harmadik versszakában a költő Apolló játékszere. Nem Bacchus, s nem is Vénusz a legkegyetlenebb.

A legkegyetlenebb a harmadik.
Mint vámpír ül meg, véred szívja ki.
Nyomását érzed, bárhova szaladj,
S még áldod őt, hogy kínozz s rabja vagy.
Az életrajzból elhurcol magányba,
Hogy lelked ennél jobban szétzilálja.
Az élet öröméből mit sem juttat;
Szomjaznod kell, szánnalmas Tantalusznak!
S te istenarcát együgyűn imádod,
Elhagyva érte nőt, otthont, családot.
Szent kéj fog el, ha szempillája rebben,
Mindenre alkalmatlan és ügyetlen.
Elkészél élni; – csak hitedbe' gazdag,
Terhére vagy társaidnak és magadnak.
Játéka vagy csak, nem hozzá hasonló,
Kit összetörvén, elhajít Apolló.

Ágnes a dolgozószobájában élte meg élete legboldogabb és legkeserűbb óráit, miközben szenved a magánytól, a kitaszítottság érzése gyötri.³¹ Reviczky versére való rövid utalásában a kiválasztottság küldetésével és megpróbáltatásaival küzdő, az alkotást kénként, mégis ambivalens diadalként megélő művész képe rajzolódik ki előttünk.

Reviczky Gyula Apollója még nem hordozza azt a „modern” jelentést, amellyel Nietzsche nyomán megtanulta a világ az „apollói művészetet” a „dionüszoszitól” megkülönböztetni. Az ő Apollója még szabályos mitológiai isten, a lantos költészet istene, akinek jóshelyén az „Ismerd meg magadat!” jelszava van kiírva, szent hegye pedig a Parnasszos. S valójában nem is az istenről, hanem költő-imádójáról van szó, végső fokon pedig a magányról, a költői tehetség kint kiváltó természetéről, a költő kiszolgáltatottságáról, arról, hogy az alkotói lét egyszerre szenvedély és szenvedés is – a maradéktalan elátkozottság minden ismérével.³²

Ágnes arra is kitér, hogy íróként hogyan ábrázol:

Különben hajlamaira nézve festő volt, mindent festő szemmel nézett, egy finom tónus, egy világítás megkapta, csak úgy áttanulmányozta, mintha rögtön vászonra akarná ten-

31 Vö. CzóBEL, *Hafia*, 57–58.

32 BORI Imre, „Reviczky Gyula: „Az elátkozott költő”, *Híd* 46, 5. sz. (1982): 647–658, 648–649.

ni, de ecsetet sohasem fogott a kezébe – imádta a művészetet, félt a kontárkodástól, félt azon újabb szenvedéstől: hátha megismerné, hogy csak a szeme festőé, de keze nem az, s féltette kedvenc illúzióját: hogy minő nagy művész lenne ő, ha festeni tudna!³³

Czóbel Minka közvetlen az elbeszélés írása körül kicsit túljátszott szemérmeskedőnek tetsző kérdés formájában Justhhoz írt levelében fogalmaz meg hasonló.

Gondolom, már egyszer kérdeztem magától: szabad-e az írónak coloristának lenni? Efellett sokszor gondolkozom. Kétségbeejtő színérzésem van, mindent színekben érzek meg. A szín, a Tónus, kimondhatatlan hatással van rám. Megengedhető ez? Nem haragszik, hogy ilyen kérdésekkel untatom? hja, maga az oka, – tudja, mikor Mindszenten, akaratom ellenére a kéziratokat magához vette?³⁴

A színesztézián alapuló látásmód indokolja az anarcsi írónő művészetének szecessziós és impresszionista besorolását. A színesztézia és a színek illusztrálására álljon itt egy részlet.

Zenehullámszára emlékeztetett a hegyek alakja, a színezet összhangja. Elragadó, bűbajos kép. De a legvarázslatosabb volt az a rózsás, finom, lilaszín tónus, mely ott derengett lágyan, melegen az erdőség körvonala felett. Összhangzatosan olvad a háttérben lévő hegyek kékes szürkességébe.

A műben felfestett színek szinte mindegyike kellemes pasztell. Akár egy kellemes Mednyánszky-festmény.³⁵

IV. Az értelmezés belső köre: *Hafia*

Tudomásunk van arról, hogy a *Hafia* megjelenésekor Büttner Helén felhívta az írónő figyelmét a kisregény aránytalanságára, ³⁶ s ez bizonyosan hozzájárult, hogy megszületett a *Hafia* „kivonatos” változata, a *Miter menyasszonya*. Czóbel Minka környezetében minden bizonnyal mások is kifogásolhatták a művet a szerkezeti súlyponteltolódás és/vagy referencialitás miatt, bár a kisregény továbbra is forgott a kiterjedt társaságban.³⁷ Nem alaptalanul feltételezhetjük azt, hogy Justh is a bírálók közé tartozott.

33 Czóbel, *Hafia*, 18.

34 Czóbel Minka levele Justh Zsigmondnak Egyiptomba, Nehre, 1890. február 22. Lásd: MARGÓCSY, *Egy régi udvarház...*, 125.

35 Czóbel, *Hafia*, 30–31.

36 TÁLAS, „Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága”, 257.

37 Az írónő maga is tesz ezért. „Mindenkit köszöntök Szent tornyán. Ma küldök a maga címére 10 *Hafiát*, ossza el köztük, kérem. Minden bele van írva, hogy kinek.” Czóbel Minka levele Justh Zsigmondnak Szenttornyára, Anarcs, 1892. október 18. Lásd: MARGÓCSY, *Egy régi udvarház...*, 140.

Az 1906-os *Pókhálók* című kötet kapcsán a *Vasárnapi Újság* névtelen kritikusa elismerőleg szól a lélekábrázolás mélységéről, illetve a festői tájleírásokról. A *Miter menyasszonya* című novellát viszont kiforratlannak tartja, mivel „minduntalan elnyomja az irodalmat az etnográfia s ezért a novella, bár az orosz leány öntudatlan, primitív és mégis rejtelmes, finom árnyalatokat mutató lelki élete érdekesen van éreztetve, nyersnek tűnik fel”.³⁸ A folklór iránti fokozott érdeklődés már a *Hafiában* is megfigyelhető pl. a máramarosi ruszinok mindennapjait megelevenítő részekben. Etnográfiai szempontból is figyelemre méltó a máriapócsi búcsú sodró lendületű és láttató leírása, amiből nem csupán a kegyhelyet belengő misztikus hangulat válik tapinthatóvá, hanem megismerjük az odaözlő ruszin zárándokok útvonalt, szokásait, vallási érzületét.³⁹ Az úri miliő ábrázolásának elhagyásával mindez még inkább kidomborodik. Az átdolgozott változatban az úri társaság „kiírása” melletti egyetlen jelentős változtatás is ebbe az irányba hat. Egy máramarosi hiedelmet ismerhetünk meg, mellyel a szolga, Vaszily a sikertelen vadászatot magyarázza. Eszerint a boszorkánymester minden évben minden vadállatnak a bolhától a szarvasig rendel egy pásztort, akinek a feladata, hogy nyáját megőrizze az embertől.

A néprajzi érdeklődést értékelhetjük Czóbel Minka igazodásaként a Justh Zsigmonddal közösen képviselt népiesség koncepcióhoz.⁴⁰ Bár az átdolgozás pontos időpontja nem ismert, csupán a kötetbeli megjelenése, de ha a *Miter menyasszonya* – amint okkal feltételezhetjük – Justh Zsigmond halála után, 1894 után keletkezett, akkor tekinthetjük úgy, hogy ez tiszteletadás, főhajtás a művésztárs előtt.

A 2000-ben újra kiadott *Pókhálók* kötet utószava azt írja, hogy a *Miter menyasszonya* a *Hafia* „tömörebb, kiérleltebb változata”.⁴¹ Az utószó a szüksézáví szakirodalomhoz hasonlóan arra a kérdésre keres – s ad részleges, csupán poétikai szempontot megfogalmazó – választ, hogy művészi szempontból miért dolgozta át az író a alkotását. A kérdés ellentettje viszont megválaszolatlan. Az irodalmi kutatás nem reflektált arra, hogy az eredeti változatban miért érezte szükségesnek az író, hogy megjelenítse az úri kompániát.

Pedig Czóbel Minka számos utalást rejtett el, miközben rejtőzködik. Más a kép, amit látunk, s más, ami megbújik mögötte. „Mindig – ha látják” – hangzik el a regényben Ágnes viselkedésére. És ha nem látják? A világ elől az alteregó és író a dolgozó-

38 „Pókhálók”, *Vasárnapi Újság* 54, 6. sz. (1907): 113–114, 114.

39 A Máriapócsi Görögkatolikus Kegyhely kialakulásában meghatározó szerepe van a kárpátaljai ill. az onnan a szabocsi, szatmári, beregi részre lehúzó ruszinoknak. Vö. Udvari István, „Máriapócs, a ruszinok hajdani vallási, kulturális központja”, in Udvari István, *Ruszinok a XVIII. században: Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, 123–133 (Nyíregyháza: Vasvári Pál Társaság, 1994). A szeptember 8-ai Kisboldogasszony-napi máriapócsi búcsúra a Kárpátok felől érkező zárándokok útvonalt Anarcszon keresztül vezetett. Az esemény felpezsdítette a nyírségi település hétköznapijait. Czóbel Minka 1899. szeptember elején naplójegyzetben is említést tett erről. Lásd: „Jön a falun végig a csorda, a ménes, és számtalan Pócsos, este fákllyakkal mennek, énekelve.” MARGÓCSY, *Egy régi udvarház...*, 177.

40 Vö. PÓR Péter, *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában: Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége*, Irodalomtörténeti füzetek 73 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971).

41 CZÓBEL, *Pókhálók*, 139.

szoba magányába rejtőzik. Ezen kívül még egy virtuális helyre is elbújnak: a maguknak tudott soraik mögé.

Hazatértük után Ágnes és Erna egyszer csak Hafiáról és Miterről kezd el beszélni. Ágnes „valami szomorút, végzetszerűt lát, vagyis inkább érez e két alakban és úgynevezett *szerelmükben*”. Utal arra, hogy Miter féltékeny természet. Erna közbeveti, hogy Hafia egy jó ember. „Jó, amennyiben nem rossz, de igazi asszonytermészet – nagyon alacsony fejlődési fokon. Ha egyszer gyenge fejét elkapja, soha többé nem leli a helyes utat.”⁴² S lesz, ami elkapja Hafia gyenge fejét. Az elbeszélő már oldalakkal korábban utal erre.

Mintha megcsapta volna az ezer gyertya lángja, forró, emésztő vágy kelt szívében. Felázad benne követelő ifjúsága az egyhangú vágytalan élet ellen, hogy van még valami a világon Dolhán kívül, mit ő nem ismer, amit szeretne, ami után vágyakozna, de mert érzését nem értette meg, még gondolatba se tudta foglalni, csak még egykedvűbben, bútabban nézett maga elé.⁴³

Ágnes és Erna beszélgetésének nagy tétje van, sőt nagyon nagy a tétje. Nem csupán az író nő életismerete jelenti ezt, pedig önmagában már ez is nagy kockázat. Erre az életismeretre alapozta az önértékelését, illetve az önmagáról mások felé sugallni kívánt képet, ez helyezte őt a művész fogalma által meghatározott megkülönböztetett státuszba. Ha Ágnesnek nem lenne igaza Hafiáról, az emberként „csupán” megkérdőjelezné éleslátóságát – ez is túl nagy ár egy kijelentésért –, alkotóként viszont az élet mély összefüggésének megérzéséből és feltárásából származó, az élet titkaiba beavatott, mintegy orákulumi pozíciót jelentő művészi hitelét vesztené el.

A *Hafia* értékelésében már a kezdetektől jelen van az a gondolat, hogy „az elbeszélés olyan benyomást tesz, mint egy igen díszes nagyarányú keret, melybe egy idegen nagyon kicsiny képecske tévedt valamely szeszély folytán”⁴⁴ De az eredeti mű kerettörténetébe tudatos alkotói döntésként került a máramarosi fiatalok történetének szövege. Ágnes és Erna beszélgetése az a pont, ahol ez a két narratív szint egymásba fordul, s az elbeszélés szövege önmagával lép dialógusba. Egyrészt Ágnes szavai anticipálják Miter és Hafia sorsának alakulását és végkimenetelét. Másrészt a szerelmi tragédia narrációja, jellemábrázolása és követett poétikai rendszere a korábban részletesen tárgyalt Ágnes és Loránd közti beszélgetésben az író nő által megfogalmazott elvek mentén valósul meg. A beágyazott történet annak az elméleti konstrukciónak az exempluma és beteljesülése egyszersmind.

A Czóbel Minka életmű gyakori, visszatérő motívuma a tükör, ami a személyiség megsokszorozásának, szétszórásának jelképeként szerepel.⁴⁵ A *Hafia* az egymással

42 CzóBEL, *Hafia*, 59.

43 Uo., 52.

44 P. M., „Czóbel Minka”, 3.

45 Vö. TAKÁCS [KUSPER] Judit, „A költői szubjektum problémája Czóbel Minka lírájában”, *Irodalomtörténet* 81, 3. sz. (2000): 435–461, 450–457; JÁNOS István, „A rejtőzködő lírikus”, in *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”...*, 77–84, 81.

szembeállított, kicsinyítő tükrök elvén működik. Az elbeszélői szintek közti kapcsolatot az irodalom tudományban *mise en abyme*-ként emlegetett narratív rendszer jelenti.⁴⁶ A mélységbe vetettség érzetét keltő – „Mackó sajt-effektus” – elbeszélői struktúra megsokszorozza a képet, s így a párhuzamosan futó történetek egymás tükrében láthatóak. De ezzel az eljárással az alkotó nem csupán a mű zárt terét tágítja, hanem újabb aspektusokat tár fel. Az egymásra vonatkoztathatóság, az analógiák és a párhuzamok által egy időben több szempontból érzékeljük ugyanazt, s ez a befogadás és értelmezés lehetőségeit is kinyitja, az értelmezési mező alapjában szűkebb kereteit a beláthatóság horizontjának távola felé tolja. A referencialitás síkja, a képbe írt képek, a példaképekre való hivatkozás, az ars poetica áttételes megfogalmazása stb. mind-mind a jelentésbővítés irányába mutat.

A *mise en abyme* megvalósulásának a történetek egymásba ágyazása mellett a másik formája a személyiség alteregók általi megtöbbszörözése. A nem túl tág Czóbel Minka szakirodalom viszonylag sokat vizsgált területe az epikus jellegű művekben megjelenő hasonmások⁴⁷ és a lírai alkotásokban megnyilvánuló szétszórt személyiség problémája.⁴⁸ Mint a költőnő lírája kapcsán János István tanulmányából kitűnik, mind ez a művészi rejtőzködés gesztusa.⁴⁹

Az anarcsi alkotó ezúttal nem csupán egy alteregó mögött bújik meg. Az Ernával folytatott Hafiaról szóló rész közelében Ágnes saját életét elemzi.

Ha tudnák, hogy kínoz lelki magányom! Az élettel úgy, ahogy van, meg vagyok elégedve. Vágyaim! ha élénkek is, de kormányozhatók, a természet folyásával és a változtathatatlannal szemben sohasem voltam ellenszegülő – ösmérem a megnyugvást minden keserűségen keresztül. De a magány, a magány! ez szörnyű. – Régebben azt hittem, hogy csak történetesen nem akadtam arra a lényre, ki mint barát, barátnő, szerető férj, vagy bármely más alakban megoszthatná azon lelki terhet és gyönyörűséget, mit az élet osztályrészemül adott. Most már tudom, ez énben van a hiba, mely magányosságra kárhoztat.⁵⁰

Ez a vágyak elszorításán alapuló gondolatmenet Ágnes sorsának összegzése, a vágytalan boldogság koncepciójának alapvetése. Ágnes gondolatai papírra vetése után „egy a lehetőségekig finomult szenvedélyes érzésű, magas műveltségű nő alakra gondolt”,

46 Vö. THOMKA Beáta, BENE Adrián és JABLONCZAY Tímea, szerk., *Narratív beágyazás és reflexivitás*, Narratívák 6 (Budapest, Kijárat, 2007); JABLONCZAY Tímea, „Önreflexív alakzatok a narratív diszkurzusban”, *Literatura* 32, 2. sz. (2007): 218–233.

47 Lásd például: KARÁDI Zsolt, „Szecesszió és szimbolizmus között: Czóbel Minka és a Donna Juanna”, in „Jövőm emléke, múltamnak árnya”..., 147–158; FÖLDES Györgyi, „A festmény vászon szálai: Szövegszerűség és képszerűség Czóbel Minka *Pókhálók* című novellájában”, *Alföld* 60, 6. sz. (2009): 46–54; KUSPER Judit, „Lappangó narratívák, szimbolikus értelemvilágok: Czóbel Minka novellisztikája”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica* 23, 1. sz. (2018): 134–141.

48 Lásd például: TAKÁCS, „A költői szubjektum...”, 435–461; VELÁCZKI László Imre, „Jövők – nem egy de száz alakban»: Felfedezés és megszólíthatóság Czóbel Minka lírája kapcsán”, in „Jövőm emléke, múltamnak árnya”..., 59–76.

49 JÁNOS, „A rejtőzködő lírikus”, 77–84.

50 CZÓBEL, *Hafia*, 57.

de Hafia arca jelent meg képzeletében. Az értelmezés belső köre, hogy Hafia valójában Ágnes műveletlen, de ugyanolyan érzékeny, kifinomultan ösztönös alteregója, s mint ilyen egyben a regényt író Czóbel Minkáé is. A két főhősnő látszólag párhuzamosan futó, eltérő világban zajló története folyamatosan keresztezi és leképezi egymást. Ágnes megérti Hafiat, s mindkettőjüket megérti alkotójuk, Czóbel Minka.

Ágnes és Hafia lelki rokonságát erősíti, ha feltételezzük, hogy a két főszereplő névválasztása az íróról részéről – hasonlóan kisregény más alakjainak nevéhez – tudatos és üzenet értékű. Az Ágnes név jelentése az elfogadottabb etimológia szerint tiszta, erkölcsös, véték nélkül való, azaz szűz.⁵¹ A Hafia az Agafia, magyarosan Agáta, Ágota becézett alakjából jött létre, s ukrán, ruszin nyelvterületen így terjedt el.⁵² Jelentése jó, nemes.⁵³ Mindkét név erkölcsi magasabbrendűsége utal. Bár a nyelvészek szerint az Ágnes, illetve az Agáta, Ágota nevek töveiket és eredetüket tekintve nem egy családba tartoznak, de hangzásukban közel állnak egymáshoz. Mint ahogy közel állnak egymáshoz az egyházi év szentek ünnepeit jelző kalendáriumában is. A római katolikus liturgikus naptár – Czóbel Minka e felekezethez tartozott – szerint Szent Ágnes ünnepét január 21-én,⁵⁴ míg Szent Ágotáét február 5-én tartják.⁵⁵ A szentek naptára szerint mindketten megállták hitüket, szüzességüket felajánlották, ezért vértanúhalált haltak. Sorsuk, akár a kisregény két szereplőnjének, a mártírium.

A *Hafia* című elbeszélés áttételesen a valóságban élő Czóbel Minka életfelfogását tükrözi, ami a szövegszerűség szintjén a fikcionális valóságban mozgó Ágnes mű-, illetve életelméleti konstrukciójában fogalmazódik meg, s Hafia és Miter végzetes kapcsolatában materializálódik. A három egymásba fordított, szűkülő képet mutató tükör a valóság szintjén kiegészül egy negyedik, mindezek keretét jelentő szinttel, Czóbel Minka élettörténetének síkjával. Voltaképp az előzőleg említett három egymásba foglalt kép ennek a legkülső képnek a tükörképe. A kulcsot Justh Zsigmond *Fuimus* című regényének egyik részlete adja meg. A főszereplő Márfay Gábor nevelőapjának lányát, Erzsébetet faggatja, hogy rajta keresztül közelebb férjen – miként a *Hafiában* Ágnes – a magyar faj jellemzőihez.

– Szerettél már?

A leány elpirult, de azért nyugodtan felelt.

– Különös kérdés. Igen.

– Szeretsz még?

– Igen, még mindig.

51 LADÓ János, *Magyar utónévkönyv* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 18.

52 Vö. „[...] az angolban (Agatha), a franciában (Agathe, Agathon), a németben (Agatha, Agatho), az olaszban (Agata), a magyarban (Ágota), a bolgárban és románban (Agafia), az oroszban (Agafia, Agata) és az ukránban is (Hafia).” MURÁDIN László, *Erdélyi magyar családnevek* (Nagyvárad: Europrint Kiadó, 2014), hozzáférés: 2020.04.16, <https://www.radixforum.com/pictures/201601454.html>.

53 LADÓ, *Magyar utónévkönyv*, 18.

54 Vö. BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, 2 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1977), <https://mek.oszk.hu/04600/04656/html/unnepiki0029/unnepiki0029.html>, hozzáférés: 2020.04.16.

55 Vö. uo., <https://mek.oszk.hu/04600/04656/html/unnepiki0038/unnepiki0038.html>, hozzáférés: 2020.04.16.

– S ha az a valaki nem vesz el – teszem fel? – kérte Gábor nyugtalan szemmel vizsgálva tekintetét.

– Akkor – mondta a leány s lehajolt, hogy egy mezei virágot letépjen – akkor azon fogok igyekezni, hogy egyéb vágyaimat is mind előljem azzal az eggyel, amelyben a többi mind bennefoglaltatott.

– Miért?

– Mert akkor a boldogsághoz így kell eljutnom.

– Hisz ez a lemondás.

– Nem, ez a vágytalan boldogság, az amelyről kedves poétám Czóbel Minka a verseiben beszél. Én az ő tanítványa vagyok. Szeretem, mert éppen a filozófiájában magyar. Magyar és ezért evolált, mintahogy papa mondja. Igaza van, a vágytalan boldogság a legtisztább a világon.

– Nagyon okos vagy, de ezt nem értem.

Furcsa volt, új volt néki, amit a leány mondott.⁵⁶

A regénybe átültetett beszélgetés nagyrészt akár az életben is elhangozhatott, de ott Czóbel Minka és Justh Zsigmond között. A részlet azért érdemel kiemelt figyelmet, mert erősebb szövegszerű alátámasztását láthatjuk benne annak a sejtett, de a korabeli társalgásokból érdemi nyom nélkül maradt, így utólagosan szóbeszédként kezelhető vélekedésnek, hogy a Czóbel Minka által 1890-es években képviselt vágytalan boldogság koncepciójának háttérében egy szerelmi csalódás áll.⁵⁷ Ennek pedig nem lehetett más kiváltója, mint a *Hafia* dedikációjában evokált és Gimesy László alakjában megidézett Forgách László, akinek a művésznő ajánlásában a további barátság ígéretét adta. Ágnes történetének elbeszélésbe illesztése azt a célt szolgálhatta, hogy mindezt metaforikusan kiírhasa magából. Az életbeli érzelmi visszautasítottság Czóbel Minkában életre hívta a vágytalan boldogság életélvét, amit a regénybeli első alteregó, Ágnes intellektuálisan képvisel. A második, nem tudatos, de az értelmi és szellemi szinten ösztönösen érzékeny alteregó, Hafia előtt a máriapócsi búcsú során kinyílt a világ, s ebbe beleeszedült. Tudattalan és belsőleg, anélkül, hogy ezt képes lett volna megfogalmazni önmaga számára, ő is a vágytalan boldogság életfelfogását valósítja meg. Miként Czóbel Minka az anarcsi-mándoki nemesi társaságba, Ágnes a vadászat után, Hafia is visszatér oda, ahová tartozik, a máramarosi erdőbe. Nem feledi a nagyvilág hívását, csábítását, kívülről állónak tekinti magát, de ezt tudomásul veszi. Nem egyezik bele félmegoldásba, nem fogadja el Miter közeledését. Véres tragédiához vezető történetük a maga brutalitásával Czóbel Minkára vonatkoztatva a szerelmi lehetőséggel való végleges leszámolás kifejezője. A történetmondásnak ez a szintje az, ami a maga naturalizmusával érzékeltetni képes azt a mély lelki sérelmet és fájdalmat, amit a kudarc okozott Czóbel Minká-

56 JUSTH Zsigmond, *Fuimus* (Budapest: Franklin Társulat, 1906), 219–220.

57 Czóbel Minka vágytalan boldogság koncepciójára minden bizonnyal hatással volt Schopenhauer filozófiája, amely a 19. század végén igen közkedvelt volt. Ez az életfelfogás irányíthatta a *Hafia* írását követő években a keleti vallások felé. Kis Margit három kötetet, a *Maya* (1893), a *Fehér dalok* (1894) és a *Virradat dalai* (1896) címűeket a költőnő buddhista-szecessziós korszakába sorolt. Vö. Kis, *Czóbel Minka*, 106. Az ekkoriban készült portrét pedig lásd „*Jövőm emléke, múltamnak árnya*”..., 199.

ban. A fikció mögé bújva talált egy olyan rejtekhelyet, ahol az elfojtott érzések nyersen és véresen feltörhetnek.

A *Hafia* visszhangtalanságának több okát érintettük. Mindezek közül az egyik fontos magyarázat valóban a két rész összedolgozatlansága. Ám ennek az eljárásnak határozott poétikai szerepe van: takarja a mélységbe vetettséget. Czóbel Minka művének kuriozitását a későbbi kor szempontjából fokozza, hogy a még következetes modernitással sem illelhető anarcsi alkotó egy, évtizedekkel később a posztmodernnek által kedvelt és sokra értékelt eljárással értelmezi saját magát. Két évvel korábban, 1891-ben alkalmazta a *mise en abyme* eszköztárát, minthogy annak fogalmát és elméleti alapvetését a heraldikából átemelve 1893-ban André Gide bevezette az irodalomba.⁵⁸ Czóbel Minka önmaga, világa és magának a világnak az értelmezéséhez ösztönösen nyúlt ehhez az önreflexív elbeszélői magatartáshoz. Bár a *mise en abyme* mint megnevezés és fogalom viszonylag új keletű, de a művészet ősi kifejezésformái közé sorolhatjuk. A szabolcsi író mintát láthatott a korábbi korok képzőművészetben – festészetben rendszeresen előfordul –, avagy Shakespeare darabjaiban, amelyekben szinte pl. kivétel nélkül szerepelnek a *Hamlet* egérfogó-jelenetéhez hasonló színház a színházban epizódok, illetve utalások. Czóbel Minkánál mindez burjánzó komplexitásban valósul meg.

A *Hafiában* Czóbel Minka egy rendkívül érdekes és izgalmas játékot űz az olvasóval. A pócsi búcsúból hazatérő, s végérvényesen megváltozó Hafia átmegy Anarcson. Ágnes egy kocsi elmegy a zarándokok mellett. Nem tudnak egymásról, csak a narrátor tudja ezt. S a mű végén a temetőárokba elhantolt tragikus sorsú ifjak sírjánál évekkel később ott áll Erna és Ágnes. „Szegények! – szólott Erna megilletődve. Ágnes egy bojtortján virágot tépett le.”⁵⁹ Mindez a kimondhatatlan szótlanúságba zárt megértés gesztusa.

58 DIAN Viktória, „Hasonlóság és öntükrözés: Amise en abyme André Gide fiataalkori műveiben”, *Filológiai Közöny* 52, 1–2. sz. (2006): 75–79.

59 CZÓBEL, *Hafia*, 109.

HORVÁTH LAJOS

Két egykorú Bekény Benedek a 15–16. században

Különös történelmi egybeesés, hogy két egykorú Bekény Benedek élt a 15–16. század fordulóján. A történetíró számára valóságos csapda a két azonos nevű személy. Adataik szétválogatása Alag helytörténetének írójára hárul, aki a keveredést elsőként észre vette.

Nem mehetünk el szó nélkül a probléma mellett, különös tekintettel a jövő író és olvasó nemzedékeire. Ne kelljen nekik is újra előlről kezdeni azt a nyomozást, amit mi már elvégeztünk. Röviden bemutatjuk a két Bekény Benedek életét.

Adatok Bekény Benedek humanista teljesebb életrajzához (15–16. század)

Werbőczy István királyi ítélőmester 1514 elején Janus Pannonius tíz elégiáját Bécsbe küldte kinyomtatás céljából az ott tanuló Bekényi Benedekhez. Johannes Camers (Giovanni Ricuzzi Vellini de Camerino) ferences teológus, professzor gondozásában és Bekényi Benedek ajánló soraival a mű hamarosan kijött a nyomdából. A Werbőczyhez címzett ajánlás Janus Pannonius nagyságát méltatja, s általa Magyarország dicsőségét hirdeti. Az ajánló saját magát itt *Benedictus de Beken* alakban nevezi meg.¹ Nyilvánvaló, hogy lexikonjaink egyes egyedül ezt a nevet fogadták el hitelesnek, amely tény azután meggátolta, hogy más-más alakban írt személynevekkel azonosítsák.

V. Kovács Sándor szerint Bekény Benedek:

sokoldalúan képzett humanista költő és író. A mikófalusi Bekényiek régi Heves megyei családjából származott. Werbőczy István pártfogoltja volt, az ő költségén tanult Itáliában és Bécsben, mindkét helyen széleskörű irodalmi kapcsolatokat épített ki magának. Bécsi tanulmányai idején adta ki Janus Pannonius elégiáit 1514-ben, mecénásához intézett ajánlólevéllel. Hazatérése után 1517-ben kancelláriai jegyző, 1524-ben nádori ítélőmester lett. Élete további folyását nem ismerjük, 1544-ben már nem élt.²

* A szerző történész, az Országgyűlés Hivatalának nyugalmazott szakfőtanácsosa.

1 V. Kovács Sándor, kiad., *Magyar humanisták levelei: XV–XVI. század*, ford. SZEPESSY Tibor, KAPITÁNYFY István, HEGYI György, BORONKAI Iván és SALÁNKI József, Nemzeti könyvtár: Művelődéstörténet (Budapest: Gondolat Kiadó, 1971), 461–464.

2 Uo., 461.

Igaza van V. Kovács Sándornak, hogy 1544-ben már nem élt humanistánk. De addig még sokat munkálkodott. Bekény Benedek 1526. október 15-én Pozsonyban, 18-án Hainburgban tárgyalta Habsburg Mária királynő tanácsosaival Mária és Szapolyai János házasságáról. Tehát nem eshetett el a mohácsi csatában 1526. augusztus 29-én. Nemesi előneve nem mikófalusi, hanem mikófalvi. A Heves megyei családnak nem tagja a humanista irodalmár, ezek nem mutattak fel semmilyen irodalmi érdeklődést.

Werbőczy István kíséretében 1532. augusztus 15-én jelen volt a Budán tartott országgyűlésen. Werbőczy udvartartásában Bekény Benedek helyét 1536-ban Várallyai Szaniszló fehérvári prépost foglalta el.³

Alagi Bekény Benedek családja

Nagy Iván 1857-ben két Bekényi családot vett fel művébe. Az egyik az Ugocsa megyei Bekény falut birtokolta, és arról vette a nevét. Bekényi Benedeket ennél a családnál sorolta fel, feltételezhetően csupán azon az alapon, hogy már ebből a családból egy Benedek 1428-ban Ugocsa megye alispánja volt. Tehát a Benedeket a családon belül divatos névnek vette. „Ismét Benedek, ki Olaszországban [...] tanult, 1505-ben kancelláriai titoknak, 1514–1526. személynöki ítélőmester volt. Saját és Janus Pannonius verseit Werbőczy Istvánnak ajánlotta.” Az egyik jegyzetében cáfolja nádori ítélőmesterségét a leleszi convent 1525. évi oklevelére hivatkozva, mely személynöki ítélőmesternek titulálja.

A másik Bekényi család Mikófalvi, s a Heves megyei Mikófalváról vette nemesi előnevét, ahol a család a 19. században is birtokos volt. Nagy Iván megjegyzi ugyan, hogy ez a család elterjedt Pest és Nógrád megyékben is, de Bekény Benedek humanista személyiséget mégsem ide helyezte.⁴

Elsőként 1890-ben Csánki Dezső közölte a Mikófalvi Bekény család 1472-ben keletkezett kapcsolatát alagi és sikátori részbirtokkal egy zálogügylet kapcsán. Az 1472-ben zálogjogon alagi és sikátori birtokokba bejutó személy Mikófalvi Bekény Dénes az apja Bekény Benedeknek, ahogy azt egy tucat oklevél bizonyítja. (Sikátor Fót és Dunakeszi között található.)

Bekény Dénes budai, Olasz utcai házának évi adója 1481-ben 4 forint volt, mintegy kedvezményként állandó adót fizetett, azzal a megszorítással, hogy ha kinyitja a Tej utcai befalazott kaput, akkor 6 forintot kell fizetnie. Ez a befalazott kapu – nevéből ítélve – a Szombathelyi piac tejet árusító szektorára nézett. Az intézkedés úgy fogható fel, hogy ha évente becsülték volna fel az adóalapot képező ingatlant, akkor több lett volna az adó.⁵

3 Uo.

4 NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 7 köt. (Pest: Friebeisz István, 1857), 1:275–276.

5 CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 5 köt. Hunyadiak kora Magyarországon (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890), 1:37, 112.

Bekény Dénes legmagasabb állása, tisztsége a budafelhévízi prépostság udvarbíró-sága volt. Gazdagságára jellemző, hogy az újbudavári Szent Magdolna-plébániatemplom sekrestyéjének ajtajánál lévő Szent Péter apostol-oltárra, melynél a magyar bognárok és esztergályosok hallgattak misét, Bekény Dénes 1487-ben a budavári házát és 50 forintot hagyományozott a saját és örökösei lelki üdvére, olyan meghagyással, hogy a két céh a templom plébánosának négy örökös miséért évente 14 forintot köteles fizetni.

Budán, az Olasz utca végében a szombathelyi, 1493-ban a kékesi (szentlászlói, Szentendre szomszédságában) pálosok házat bírtak Alagi Bekény Dénes korábbi adományából. Ennek a háznak szomszédai voltak Pankotay Mihály és Tögyártó (Nadler?) Mihály.⁶ 1519-ben, Alagi Bekény Dénes halála után fiai, Benedek és Gáspár a Nógrád megyei kürti birtokaikat, melyek anyai ágon álltak a rendelkezésükre, királyi bejegyzéssel és joggal átengedték a budai káptalannak részben 1000 forintért, részben misék mondásáért.⁷

Az alagi és sikatori zálogban bírt birtokokat 1482–1483-ban végleg megszerezte a Mikófalvi Bekény család, mert Alagi Miklós, a korábbi birtokos a zálogösszeget nem volt képes visszafizetni. Mégis csak 1486-tól kezdve nevezi magát az udvarbíró Alagi Dénesnek, ekkoriban költözhetett Alagra, illetve építtetett kúriát magának Alagon.⁸

Alagi Dénes felesége, Kúrti Miklós leánya, Katalin 1482–1493 között szerepel oklevelekben, 1511-ben már özvegynek írják Ilonát, a második feleséget, Alagi Dénes halála tehát 1511 előtt következett be.⁹ Felesége, Kúrti Katalin pedig 1519 előtt hunyhatott el, tekintve a kürti birtokok eladását, átengedését a budai káptalannak.¹⁰

A házasságból két fiúgyermeket ismerünk: Alagi Benedeket és Alagi Gáspárt, aki olykor Alagi Virág Gáspár néven is szerepel. Alagi Benedek névalakjai a következők:

1489 *Alagi Beken Dénes, felesége, Katalin (Kyrwrth-i Miklós leánya) és fia, Benedek.*

1513 *Berky-i Imre leánya, Katalin, Alagi Benedekné*

1519 *néhai Alagi Beken Dénes fiai, Benedek és Gáspár*

1524 *Alagi Benedek*

1527 *néhai Alagi Benedek.*¹¹

Alagi Benedek – mint látható – 1489-ben tűnik fel legelőször oklevélben és néhaiként utoljára 1527-ben. Ez a 36-37 aktív év életének időkerete. A kor szokásai szerint kb. 10 évesnek kellett legyen az a fiú, akit apja jogi aktus kapcsán már írásba foglaltatott. Ennek megfelelően Alagi Bekény Benedek 1479 körül láthatta meg a napvilágot. Mindösszesen talán 47-48 éves lehetett, amikor elragadta a halál.

6 RUPP Jakab, *Buda-Pest és környékének helyrajzi története* (Pest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1868), 104, 148–149.

7 Uo., 15–16.

8 BÁRTFAI SZABÓ László, *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig* (Budapest: Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium, 1938), 1009, 1096, 1104, 1120.

9 Uo., 1135, 1171, 1269.

10 Uo., 1413.

11 Uo., 1135, 1358, 1413, 1443, 1472.

Felesége nevét egy 1515-ban kelt oklevél tartotta fenn, aki Berky-i Imre leánya, Katalin.¹² Berki falu és birtok, ahonnan a nevét vette a feleség családja, az akkori Érddel szomszédos település volt, a jelenlegi Érd-Parkváros területén feküdt.¹³

Alagi Benedek 1512-ben Kovári László részére kötelezvényt állított ki 200 forintról.¹⁴ Alagi Benedek és Gáspár 1519-ben személyesen megjelentek a fehérvári káptalan hivatalában, amikor a budai káptalannak kürti birtokokat adományoztak a misékért, amelyeket a káptalan a Szent Test oltáránál hetente csütörtökön körmenettel együtt fog elvégezni nevezettek lelki üdvéért.¹⁵ Alagi Benedek mintegy 40 évesen tehát már előre gondoskodni kívánt a túlvilágon élete kedvező elbírálásáról.

Alagi Bekény Benedek alagi birtoka

Alagi Bekény Benedek az apjától örökölte alagi és más birtokait is. Az alagi birtok 1472–1482 között zálogos birtokként volt a Mikófalvi Bekény család kezén, majd 1483–1511 között saját tulajdonként. Alagi Bekény Dénes elhunyt után a legidősebb fiú, Benedek és a következő fiú, Virág Gáspár között oszlott meg. A megosztás nem volt megnyugtató, mert a testvérek között huzamos per keletkezett. Végre 1524. április 22-én az Üllőn székelő Pest megye hatósága, négy szolgabírája előtt közös akarattal a pert beszüntették. Ebből a periratból részletesebben megismerhetjük az alagi birtokaikat. Benedek alagi birtokának egy részét a falu végénél a kép (szobor?) mellett (*penes effigiem in fine dicte possessionis*) átengedte Gáspárnak.¹⁶ Szenci Molnár Albert szótára szerint (1601) az *effigies*, *-ei* megfelelője: 'ábrázat, kép', a szobor inkább *status*, *statumen*, *palus*. Ezért bizonytalankodunk a fordítással. Akár kép, akár szobor, azonban a falu végén legvalószínűbben Krisztus a kereszten, esetleg valamelyik szent, aki a faluból kilépett a határon búcsúztatja, és a belépőt fogadja.

Gáspár az egyezés szerint pedig Sinka Simon jobbágyot adta át a bátyjának. Alagi Bekény Benedek 1527-re elhunyt, mert ebben az évben április 17-én Budán I. János király parancsot küldött a váci káptalanhoz újabb megosztásra.¹⁷ Felmerül a kérdés, hogy Alagi Benedek nem a mohácsi csatában lelte-e halálát 1526. augusztus 29-én. Gáspár nevű öccsével együtt, mert az irat mindkettőjüket néhainak mondja. Ekkor Gáspár özvegyét és gyermekeit zálogjogon beiktatták a Benedek által örökölt hagyott alagi nemesi telekbe, ennek a felső végében lévő kőházba és a Mihályréte nevű kaszáló birtokába. A „nemesi telek”, azt jelenti, hogy adómentes, a kőház pedig a nemesi udvarház,

12 Uo., 1358.

13 GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 4:566–567.

14 REISZIG Ede, „Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye községei”, in *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*, szerk. BOZSÁK Samu, 2 köt. 1: 25–165 (Budapest: Dovin Művészeti Kft. 1990), 1:169.

15 BARTFAI SZABÓ, *Pest megye történetének...*, 1413.

16 Uo., 1443.

17 Uo., 1472.

amelyben Alagi Bekény Benedek a családjával lakott, amikor pihenhetett. Hivatala valószínűleg Budán volt, ahonnan hétvégekre hazajárhatott.

Alagi Bekény Benedek alagi birtoka, mint látjuk, Gáspár testvérének özvegyére szállt, akit Veronikának hívtak.¹⁸ Ennek következtében a budai szandzsák 1546-os és 1559-es összeírásában ez a birtoktest Alagi Gáspár majorsága néven szerepel Káposztásmegyer és Sikátor számozott összeírásai között. Ibrahim budai csausz kezén volt korábban, 1559. április 5-én pedig Dur Ali bég, a budai azabok agája váltotta magához.¹⁹ A törökök Alagi Gáspár majorságát együtt kezelték Alag faluval, ahová a magyar világban is tartozott. Dur Ali volt a haszonélvezője 1562-ben is, amikor már a szerémi szandzsákbég tisztét viselte.²⁰

Alagi Bekény Benedek és Gáspár utódai

A feltételezhetően Mohács mezején 1526. augusztus 29-én elesett Alagi Bekény Benedek és Gáspár testvérek utódairól először a következő évben kiadott oklevélből értesülünk. Alagi Benedek gyermekei, Farkas, Mihály és Anna átengedték Alagi Gáspár özvegyének, Serédy Veronikának és gyermekeinek, Jánosnak és Annának zálogjogon azt az alagi nemes telket, melyet már ismertettünk. Szapolyai János király Budán 1527. április 17-én keltezett levelében meghagyta a váci káptalannak, hogy az iktatást végezze el. Az iktatás nyilván megtörtént, mert nevezettek még 1540-ben is birtokában voltak az Alagi Bekény Benedektől rájuk szállt birtoknak. Sőt Serédy Gáspár, felsőmagyarországi főkapitány 1540. november 28-án a váci káptalan előtt azt az alagi birtokrészt kőházzal, melyet néhai Alagi Benedek 200 forintért hajdan elzálogosított Miletinczy Miklósnak, ugyanazon összegért visszaváltva, Veronika nővérének (aki Alagi Gáspár özvegye), valamint János és Anna nevű gyermekeinek adományozta. Vagyis Alagi Gáspár özvegye, Serédy Veronika és megnevezett gyermekeinek alagi birtokrésze 1540-ben még növekedett is.²¹ Alagi Bekény Benedek 1527-ben szerepelt gyermekeiről (Farkas, Mihály, Anna) további adatokkal nem rendelkezünk.

Az Alagi Bekény család a Gáspárok ágán folytatódott tovább. Alagi Bekény János, felesége Pásztói Kata volt. Ebből a házasságból született Alagi Bekény Judit, akit Mágochy András vett feleségül, a frigy a férj halálával 1590 előtt ért véget. Az özvegy hamarosan férjhez ment Rákóczi Zsigmondhoz, de nemsokára, 1591. július 29-én elhunyt. II. Rákóczi Zsigmond az erdélyi fejedelmi trón birtokosa lett 1607–1608-ban.

18 KERESZTES Kálmán, „A Rákócziak”, *Turul* 42, 1. sz. (1928): 87–106, 100; BÁRTFAI SZABÓ, *Pest megye történetének...*, 1516, 1521. A Bártfainál egyetlen egyszer előforduló „Alagi Desew Andrásné Veronika” bizonyosan tévedés. Alagi Desew András elírás vagy elolvasás útján keletkezett.

19 KÁLDY-NAGY Gyula, *A budai szandzsák 1599. évi összeírása*, Pest megye múltjából 3 (Budapest: Pest Megyei Levéltár, 1977), 128.

20 KÁLDY-NAGY Gyula, *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*, Pest megye múltjából 6 (Budapest: Pest Megyei Levéltár, 1985), 69.

21 SZARKA Gyula, *Vác katolikus intézményei és épületei a török hódítás korában*, Vácgyházmegye múltjából 5 (Vác: Kapisztrán Nyomda, 1948), 77–78.

Zsámboky Péter, Zsámboky János humanista apja, az 1520-as évek végén elhagyta zsámbéki birtokát (Pilis megye), mert arra Szapolyai János király tette rá a kezét. Ekkor Nagyszombatba települt, humanista fia már ebben a városban született 1531. július elsején. Apa és fia Habsburg-pártiak maradtak hűségesen. Szempontunkból ez annyiban fontos, hogy Zsámboky Péternek valami követelése támadt Alaghy Bekény János ellenében, mert 1564-ben Nagyszombatból beperelte.²²

Summa summarum

A két Bekény Benedek kortárs életútjának, pályáivének adekvát feltárására vállalkoztunk. Kényszerűségből tettük ezt, mert helytörténeti kutatásunk során nem léphettünk tovább, csak miután a két személy összekeveredett adatait helyre tettük.

Bekény Benedek, a humanista 1490 körül születhetett Ugocsa megyei családból. Werbőczy István familiárisa volt, aki maga is a Kárpátaljának újabban nevezett tájon, Verbőcön látta meg a napvilágot 1460 körül, e falu Nagyszöllőstől délnyugatra található Ugocsa megyében. Az azonos szülőföld készíti Werbőczy Istvánt, hogy Bekény, Bekényi Benedek mentora legyen. Az ifjú Bécsben és Itáliában tanult. 1517-ben tért haza, a királyi kiskancellária jegyzője lett, 1524-től nádori ítélőmester. Teljesen kizárt, hogy elesett volna a mohácsi csatában 1526. augusztus 29-én, hiszen 1526. október 15-én Pozsonyban, 18-án Hainburgban tárgyalta Habsburg Mária és Szapolyai János tervbe vett házasságáról. Werbőczy István kíséretében 1552. augusztus 15-én részt vett a Budán megtartott országgyűlésen. Werbőczy oldalán a helyébe Várallyai Szaniszló lépett 1536-ban. Ebből arra következtetünk, hogy Benedek már ekkor nem élt.

A másik mikófalvi Bekény Benedek, aki név szerint oklevélben 1489-ben tűnik fel legelőször. A Heves megyei Mikófalváról származik. Apja, Alagi mikófalvi Bekény Dénes, elhalt 1511-ben. Ő szerezte meg az alagi és sikátori birtokokat Pest megyében. Felesége a Heves megyei Kürtről származott, 1519 körül hunyhatott el. Két fia Benedek és Gáspár, 1527-ben mindkettő néhai.

Alagi Bekény Benedek és Gáspár örökölte a budavári, az alagi és sikátori birtokokat, amelyet még az apjuk szerzett. Felesége a Berki köznemesi családból való volt. Berki falu és birtok Érddel volt határos.

Alagi Bekény Benedek és öccse, Gáspár feltételezhetően 1526. augusztus 29-én a mohácsi csatában veszítették életüket; 1527. április 17-én kelt oklevélben Benedeket néhainak nevezték, Gáspárnak pedig az özvegyét szerepeltették. Furcsa, hogy a testvérpár egyazon oklevélben jut a másvilágra. Tehát következtethetünk arra, hogy Mohácsnál lehelték ki a lelküket.

Elvégeztük a magunk elé tűzött feladatot, szétválogattuk a humanista Bekény Benedek és a köznemes Alagi Bekény Benedek okleveles adatait, melyek bőségesen állnak a kutatók rendelkezésére. Meggyőződésünk, hogy kevesebb munkával ezt nem lehetett volna elvégezni.

22 ILLÉSY János, „Sámboky János történetiróról”, *Századok* 33, 6. sz. (1899): 524–532.

BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN

Egy íróbarátság dokumentumai

Szenvey József levelei Kisfaludy Károlynak (1825–1828)

Kisfaludy Károly 1820-as évek elején megalapított *Aurorája* a tudatos és erőskezű szerkesztői munkának köszönhetően igen hamar az irodalmárok új nemzedékének platformjává vált. A Kisfaludy almanachjában felbukkanó fiatal írótehetségek közé tartozott a pozsonyi születésű Szenvey József is, aki huszonhárom éves korában *Az Est* című versével debütált 1824-ben (ekkor még „Szendey.” név alatt).¹ Az irodalomtörténészek azonban alig szenteltek figyelmet munkásságának. Horváth János például Kisfaludy Károly íróbarátainak tárgyalásakor a „kisebbrendű munkatársak” között tárgyalta, ahol német származásának megállapításán és egy bekezdésnyi ismertetésen kívül nem fordított rá több figyelmet.² Ám ha megvizsgáljuk az *Aurora* Kisfaludy életében és szerkesztése alatt megjelent darabjait, láthatóvá válik, hogy Kisfaludy Károly után Szenvey József írta a legtöbb művet az almanachba.³ Úgy vélem, pusztán ezek a számok önmagukban indokolttá teszik, hogy több figyelmet fordítsunk erre az alig emlegetett alkotóra, aki még Kisfaludy halálát követően is tevékeny tagja maradt az Aurora-körnek, s míg az almanach fennállt, rendszeresen publikált benne: mindösszesen negyvennyolc fordítása és saját munkája jelent meg itt.

Az Aurora-kör tagjai a személyes kapcsolattartást részesítették előnyben, rendre összegyűltek például Kisfaludy Károly lakásán,⁴ ahogy Bártfay László irodalmi szalon-

* A szerző az ELTE Magyar és európai felvilágosodás doktori program doktorjelöltje. – Hálás köszönettel tartozom Szilágyi Mártonnak, témavezetőmnek, aki mindig remek tanácsokkal segítette a munkám, így ennek a dolgozatnak a létrejöttét is.

1 KISFALUDY Károly, kiad., *Aurora: Hazai Almanach* (Pest: Királyi Magyar Universitász, 1824), 292; ez oly makacsul rögzült, hogy a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1826. évi méltatásában is Szendey néven szerepelt, noha az *Aurorában* ekkor már egyértelműen Szenveyként jelent meg. Lásd: *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 20, 27. sz. (1825): 213.

2 HORVÁTH János, „Kisfaludy Károly és íróbarátai”, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái*, szerk. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 4 köt. Osiris Klasszikusok, 4:771–833 (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 4:790; 793–794.

3 Az 1822–1831. évfolyamokban Kisfaludy Károlynak 68, Szenvey Józsefnek pedig 36 műve jelent meg, a harmadik a sorban Vörösmarty Mihály 33 munkával. Az adatokat az egyszerűség kedvéért Fenyő István *Aurora*-könyvének összesítései alapján számítottam ki. Lásd: FENYŐ István. *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, Irodalomtörténeti füzetek 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 125–135.

4 Nemcsak a fiatal írók, de még Széchenyi István is megfordult Kisfaludy Károlynál: „Lehet, hogy mikorra visszajősz Széchenyit nem találod itt, mert éppen tegnap hallottam tőle Károlynál, hogy az idén Angliába megy [...]” Lásd: Bajza József Toldy Ferencnek, Pest, 1830. január 20., in BAJZA József és TOLDY Ferenc, *Levelezése*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 488.

ná való otthonában is.⁵ A személyes találkozások mellett az épp megjelenni nem tudó, vagy Pesttől távol élő literátorokkal is kapcsolatot tartottak, így számottevő levelezés is maradt ránk tőlük, mely hiányosságai ellenére bepillantást enged Kisfaludy Károly körének diskurzusaiba. Szenvey József négy, Kisfaludy Károlynak írt levele e fontos kor-dokumentumok közé tartozik. Tanulmányomban a levelek és más egykorú források segítségével rekonstruálom Szenvey kötődését az Aurora-körhöz és Kisfaludy Károlyhoz, jelentőségét a korszak literátorai között, a függelékben pedig közlöm a PIM kéziratárá-ban fellelhető, Kisfaludy Károlynak írt leveleit.

Kapcsolatfelvétel

Toldy Ferenc és Bajza József levelezésében Szenvey neve már 1823 novemberében említésre került Bajza kritikus mondatában, melyben az 1824. évi *Aurora* kevésbé sikerült darabjainak szerzőit vette számba: „Az olly írók, mint: *Szatthmáry*, *Szendey*, [!] leginkább *Edvi*, *Német*, *T. Nagy A.* és *Bárány* is darabossága miatt, nem méltók, írói tekintetben, hogy nevök nyomtatva áll.”⁶ Ez az adat megcáfolja (legalábbis ami az időpontot illeti) Toldy Ferenc azon megállapítását, mely szerint 1824-ben Sággy Ferenc – az egyetemi nyomda gondnoka, akihez „valamely rejtélyes viszony” kötötte Szenveyt – mutatta be őt Kisfaludy Károlynak.⁷ Toldy talán azért keverhette össze az évszámokat, mert bár Szenvey az 1824. évi *Aurora*-ban tűnt fel, az almanach azon számát már az előző év végén kinyomtatták, így jó eséllyel már 1823 nyarán vagy még korábban találkoznia kellett Kisfaludyval ahhoz, hogy a verse bekerülhessen a kötetbe. Akár az is elképzelhető, hogy egy számunkra nem ismert levélben kereste fel először Kisfaludyt, nem pedig személyesen. Talán Toldy valóban csak 1824-ben találkozott Szenveyvel – ahogy visszaemlékezésében áll –, 1824-ben két kötetnyi művét látta, s mindezek mellett a drámáit, melyeket Kisfaludy drámai sikereinek hatására írt.⁸ Persze itt is pontatlanságba ütközünk, hiszen Toldy már egy 1823. december 21-én kelt levelében megírta Bajzának, hogy Sággy megmutatta neki Szenvey munkáit, „ki Csokonait és Ányost és minden m[agyar]. Poétákat felül halad”⁹ legalábbis Sággy szerint. Bajza válaszelevelében nem kis iróniával jegyezte meg Toldynak: „Vigyázz hogy *Szenvey* igen el ne bájoljon annyi kellemeivel, melyekkel felülmúlja költőinket.”¹⁰

Szenvey Józsefnek tehát 1823-ra több kész műve volt. Hosszú évek óta érdeklődött az irodalom iránt, erről árulkodik az OSZK Kézirattárában található kis, nyomtatott szá-

5 „Sok jó, kedves, szíves órát töltöttek csekély hajlékomban Kisfaludy Károly és Helmecezy, Walther László, Klauzal és Nagy Károly; Vörösmarty, Stettner, Bajza, Schedel, a' bold[ogult]. Tittel Pál és mások; és a' kiket legelőbb kellett volna emlitenem: Kazinczy Ferencz, Szemere és Kölcsy.” Lásd: BARTFAY László, *Naplói*, kiad. KALLA Zsuzsa (Budapest: Ráció Kiadó, 2010), 28.

6 Bajza József Toldy Ferencnek, Pozsony, 1823. november 27., in BAJZA és TOLDY, *Levelezése...*, 64.

7 TOLDY Ferenc, *Magyar költők élete*, 2 köt. (Pest: Ráth Mór, 1871), 2:226–228.

8 Uo., 227.

9 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, Pest, 1823. december 21., in BAJZA és TOLDY, *Levelezése...*, 75.

10 Bajza József Toldy Ferencnek, Pozsony, 1823. december 24. in uo., 79.

mozással ellátott (60 lap), igényes kialakítású füzet, amely Leiden József, azaz Szenvey műveinek tisztázatait tartalmazza, Friedrich August Clemens Werthes 1790-ben megjelent Zrínyi-drámájának 1814-es fordítását, illetőleg A' Tavas, az Egy Töredék és a A' Melánpolia című költeményeket 1816-ból és 1817-ből.¹¹ A füzetben található művek a nyomtatott kiadásokat imitálják, van címlapjuk, némelyiknek mottója is. A Zrínyi-dráma címlapján nem szerepel Werthes neve, a pontos címléírás: „Zrínyi Miklós avagy Szigethvárnak Veszedelve. Egy Vitézi Szomorú Játék 3 Felvonásban. Leiden Jósef által. Budánn. 1814.”¹² Később, másfajta, barna színű tintával, mellyel az 1817-es versét másolta be a füzetbe, került a neve elé a „Magyaráztatott” szó. Ekkoriban olyan közegben tartózkodhatott, melyben nem volt egyértelmű a mű eredeti szerzősége, így igényét érezhette e magyarázó kiegészítés megtételének. Szenvey tehát már iskolás évei alatt is írt és fordított, így nem tűnik alaptalannak Sággy Ferenc közlése, mely szerint Verseghy Ferenc igencsak szerette „a költőileg hangolt gyermeket”.¹³ Talán abban, hogy a tizennégy éves Szenvey épp Werthesnek, a budai egyetem egyik korábbi professzorának és dékánjának, a hajdani pesti *Lesegesellschaft* tagjának¹⁴ drámáját fordította le, Verseghynek is szerepe lehetett. Az egyetem jezsuita hagyományában már évtizedek óta jelen volt a Zrínyi-kultusz, Werthes kinevezése után ebbe kapcsolódott be: „Werthes jó érzékkel ismerte fel korának fontos diskurzusait, ezekbe hamar bekapcsolódott, s impulzusokat is adott azoknak.”¹⁵ Művének hamar megjelent a magyar fordítása is Györgyfalvi Csépán István tollából, mely leginkább a hagyományos nemesi gondolkodásmódot tükrözte.¹⁶ Szenvey pár évtizeddel később egy olyan mű lefordításához látott hozzá, melynek létezett már magyar változata. Lehetséges, hogy nem ismerte, vagy nem volt elérhető számára a korábbi fordítás, esetlegesen egy Werthes művéhez hűbb magyar változat létrehozása volt a célja, mely szándék mögött talán Verseghy alakja sejthető. Annyi bizonyos, hogy Szenvey fordítása ortográfiaileg közel áll Verseghy kiértést követő helyesírási elveihez és írásgyakorlatához (szemben Csépánéval).¹⁷

11 OSZK Kt, Oct. Hung 72: *Zrínyi Miklós avagy Szigethvárnak Veszedelve: Egy Vitézi szomorú Játék 3 Felvonásban*, Magyaráztatott Leiden (Szenvey) Jósef [által]. Budánn 1814; *A Tavas: Vagy a Szép Természet*, Irta Egy kedves Baráttának Leiden Jóseff. Budánn: 1816; *Melánpolia: Egy számkivetett Orának szüleménye*, Nagyvenyimen 1817 Esztendőben.

12 Uo., 1r.

13 Ennek hitelét erősíti, hogy Toldy megjegyzi emellett azt is, Szenvey nyelvhasználatán és verselésén sokáig érezhető volt Verseghy hatása. Lásd: TOLDY, *Magyar költők...*, 227.

14 A társaságról, annak tagjairól Verseghy kézírata alapján részletes elemzést készített: DONCSEZ Etelka, „A pesti Lesegesellschaft szabályzata és tagjai”, *Magyar Könyvszemle* 132, 3. sz. (2016): 337–353.

15 Kovács Kálmán, szerk., „Zrínyi, Zrinyi, Zrinski”: *Szigetvár német-magyar emlékezete 1790–1826*, Csokonai Könyvtár: Források 18 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017), 500.

16 Uo., 501.

17 Szenveynél így szónokol Zrínyi: „Azt ígérték? Jól vagyon! Én néktek meg nyitatom a' kapukat; megnyitok ezekhez az emberséges jó törökökhez által. Én a várat nálatok nélkül is fogom csepp véremig oltalmazni. – De előbb egyik a' másik után itt lépjen elő, hogy mindeniknek nevét itt fel jegyezsem; – hogy ez által a' Király, és a' Nemzet különösen meg esmérhesse azokat, kik a' Hazát nyúltszivűségből, – pénzkeresetből végső szüksége, – szorongattatása között el hagyták. Illy hires nevek a' leg meszszebb országokban, – a' leg később időkre is el terjedjenek. Ti nevetekkel a' világ előtt még halhatatlanok lehettek. – Ki az első?” Lásd: OSZK Kt, Oct. Hung 72. 27r; Csépánál ugyanez: „Azt mondják? Jó! Meg-

Szenvey első ránk maradt Kisfaludynak küldött levele előtt már személyes ismeretségbe került az *Aurora* szerkesztőjével. Ez idő alatt közvetlenebb kapcsolat alakulhatott ki köztük, melyre jó bizonyíték Szenvey levelének megszólítása és hangneme: „Nagy bizadalmú drága Barátom Uram!”¹⁸ Találkozásairól jelenleg nem áll rendelkezésünkre több adat. Ezekben a hetekben Bajza és Toldy levelezésében két említése található Szenveynek, s ez is csak a műveire reflektál, nem személyes találkozásokra. Bajza 1825. május 30-án kelt levelében említette Szenvey két *Aurorában* megjelent Schiller-fordítását: „Az Ének a hangról végtelenül szép, de a Görög istenekben nem sokat leltem a mint ezeket egy olvasásból merem mondani.”¹⁹ Bajza nem a sietség miatt nem tudta újraolvasni a műveket, mint a levélből kiderül, hanem mert egy fiatalasszony az ő példányát, melyet kölcsönadott neki, ajándéknak vélte, s megtartotta magának, így Bajzának nem volt módja a művekben való alaposabb elmélyülésre.²⁰ A másik említés Toldytól származik, aki az 1826. évi *Aurorához* érkezett anyagokat vette sorra 1825 nyarán: „*Szenveitől* egy igen sötét novella: Két férj hitvese – s egynehány jó lyricus darab; mellyek közt »Emma« s »a bűvár, balláda« Schillerből, nem classice de még is igen jól és könnyen fordított darabok.”²¹ Szenvey ekkoriban már az *Aurora* rendszeres munkatársai közé tartozott.

Az *Aurora* munkatársa

Amikor Szenvey József 1825. május 19-én keltezett levelét elküldte Kisfaludy Károlynak, műveket is csatolt az *Aurora* következő évi kötetéhez, ahogy azt Kisfaludy kérte tőle. Cím szerint csak a *Viszontlátás* című művet említi a levél, melynek minőségében maga Szenvey is bizonytalan volt, s feltehetőleg Kisfaludynak sem tetszett, annyira sem, hogy változtatva közölje. Helyette Szenvey négy másik művét és fordítását tette az *Aurorába*, melyek közül *A két férj hitvesét* Toldy is kiemelte a már idézett levelében. Az ott említett *Emma* végül kimaradt az *Aurorából*, s a feltehetőleg szerencsésebben sikerült *A Bűvár* jelent meg, továbbá *A bölcs Fejedelem* és a *Ligetemhez*. Szenvey tudatában lehetett annak, hogy Kisfaludy milyen gondosan válogatta ki az almanachja illusztrációit, küldött műveinek egyikét ugyanis rézmetszet ihletőjeként is ajánlotta: „Ha a’ Kiadást Rézmetszések fogják diszesíteni, ‘s B. Uram kölcségével meg férhetőnek találja, –

nyittatom hát néktek a’ kapukat. Menjetek a’ ti Törökjeitekhez! Én a’ Várat nálatok nélkül fogom őrizni. Hanem elsőben jöjjön eggyik a másik után ide, hogy mindeniknek nevét fel-jegyezzem; hogy a’ Király és Nemzettség azokat különösen meg-esmérje, a’ kik a’ Hazának szorúltságos szükségében, azt gyávaságból és alaton pénzkívánásból el-hagyták. Az ilyen nevezetes nevek még a’ távol-lévő Tartományokba, még a’ késő jövőendő időkre is eljutnak. Az egész Világon híresekké lehettek az által. Ki az első?” Kovács, „*Zrínyi, Zriny, Zrinski*”, 50.

18 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Vác, 1825. május 29. Szenvey József leveleit lásd a tanulmány mellékletében.

19 Bajza József Toldy Ferencnek, Oroszi, 1825. május 30. in BAJZA és TOLDY, *Levelezése...*, 221.

20 Uo.

21 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, Pest, 1825. július 15. in uo., 240.

az ecset a' 20^{dik} lapon egy érzékenyítő vonást vehet.”²² Az 1829-es *Aurorához* pedig borítótérket küldött.

Az 1820-as évekre már egyre jellemzőbb, hogy az irodalmi életben való részvételhez hozzátartozott a személyes kapcsolattartás igénye, e levél születésének oka épp a személyes találkozás elmaradása: „Személyesen kívántam Pesten meg jelenni, de egy mellőzhetetlen foglalatosság meg akaszt szándékomban, 's nincs is reménységem, hogy Juniusnál előbb Barátom Urammal Öszve jöhessek.”²³ A levél utóiratában Szenvey ígéri is, hogy június közepén mindenképp személyesen látogatja meg Kisfaludy Károlyt, s akkor az *Auroráról* is részletesen szót váltanak. Kisfaludy nagyon fontosnak tartotta, hogy az *Aurora* írói és olvasói rendszeres visszajelzést küldjenek az almanachban megjelent művekről és illusztrációkról. Kritikai jegyzeteiben például a hazai irodalom kiemelkedő problémáját az igazi, józan érveken alapuló, felekezeti hovatartozástól független kritika hiányában látta: „[N]incs *kritika*, mely részrehajlás nélkül, akár kakas, akár kereszt álljon a tornyon, a jót kimutassa, a kezdőt vezesse, a hívatlant a pályától elrettentse: de állandóan szem előtt tartván, hogy midőn más tehetségeit bírálja, maga is józan ész s az igazság bírószeke előtt áll.”²⁴ Bajza József szerkesztésében indult meg Kisfaludy halálát követően a *Kritikai lapok*, mely erre a hiányra volt hivatott megoldást nyújtani. Kisfaludy Károly levelezőpartnereit is rendre az *Aurora* recenziálására buzdította, mint látható Bitnicz Lajoshoz intézett levelében is: „A miért leginkább esdeklem, méltóztassék őszintén Aurorámat én recenseálni, ily férfinak tanácsát, mint barátom uramé, nekem édes kötelességem követnem.”²⁵

Szenvey 1827-es és 1828. januári levelében is részletesen véleményezte az *Aurorát*, a személyes találkozás ellehetetlenülése miatt: „Személyesen akartam Pestre jönni, de az alkalmatlan Náthahurút ismét meg lepett, 's így kénytelen vagyok – hogy a' nagyobb testi rosszakat el kerüljem – a' fűtött kemencze mellett itthon maradni.”²⁶ Elsősorban műveket emelt ki és dicsért, nem pedig a szerzőket méltatta. 1827-es levelében kifejezetten negatívan vélekedett a *Tündérvölgyről*, szerzőt is csak itt említett néven meglepődése miatt: „[A]' Tündér' Völgyet nem tarthatom Vörösmarty Úr munkájának.”²⁷ A *Zalán futása* és a *Cserhalom* hexameterei után a Zrínyi-féle magyaros forma felé fordulás miatt fogadta negatívan Vörösmarty munkáját. Ezt bizonyítja az 1828. januári leveléhez mellékelte levélváltása, melyet egy esztergomi barátjával folytatott, akinek a meglehetősen vitriolos *Aurora*-kritikájára, még tüzesebb feleletet adott (legalábbis a Kisfaludyval közölt másolatok szerint). Ebben Szenvey azt írta Vörösmarty *Tündérvölgyéről*: „Hogy ez a' darab kellemesebb lehetne, az bizonyos, leg alább köntösére nézve; de a' tárgyának

22 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Vác, 1825. május 29.

23 Uo.

24 KISFALUDY Károly, *Válogatott művei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Magyar Remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 794.

25 A levélnek jelenlegi tudásunk szerint mindössze töredéke maradt fenn egy emlékbeszédben. Lásd: Kisfaludy Károly Bitnicz Lajosnak, 1828. december 18., in SZABÓ Imre, *Emlékbeszéd Bitnicz Lajos felett* (Pest: Eggenberger, 1872), 7.

26 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1827. február 14.

27 Uo.

ízetlen Rhythmusza korán sem arra mutat, mintha a' külömben szép Ideát nemesebb formába önteni a' Szerző nem lett volna képes; Ő Gyöngyösit akarta utánózni, 's elfelejté, hogy azon régi költőnknek avúlt izlésén a' jelenvaló magyar század (leg alább némelly írókra és olvasókra nézve) túl emelkedett.²⁸ Szenvey láthatóan félreértette Vörösmarty szerzői intencióit, s elsősorban Gyöngyösi Istvánhoz kapcsolta a versmértéket,²⁹ míg a Vörösmartyhoz közelebb állók, mint Fábíán Gábor, rögtön megértették, milyen tradíciót kíván barátjuk feleleveníteni a formával:

Barátom! ki a' szép Tündérek völgyéből
Ujj Zrínyi' képében tűntél nékem elől,
Ne csudáid, ha ezért én is jó kedvemből
Az ő kucsmájával köszöntelek itt föl.³⁰

Toldy Ferenc sem győzte csodálni a művet:

Hát a Tündérvölgy? Ah! az a napkeleti szín! Az a buja lágyság s virágzó phantasia! S az az iszonyú mesterség a maníerban! Zrínyit így meglesni és visszaadni hasonlításaiban, fordulataiban, syntaxisában, szavaiban, rimjeiben.³¹

Bajza is jónak tartotta, ám problémákat is látott a Vörösmarty-mű kapcsán: „mi olly igen mesteri a Tündérvölgyben: de még is nem ható, s mért marad ez örökké sok becsű darab de örökké kis publicumú”.³² Fenyéry Gyula (azaz Stettner György) az 1827. évi *Auróráról* írt recenziójában szintén pozitívan méltatta a *Tündérvölgyet*: „Rec. nem győzi eléggé csudálni a' Költő' ügyességét, ki ezen egyhangú, unalmas, bugyogó tág schémába is, olly változatos modulatiot, elevenséget, tömötséget és praecisiót tudott önteni”.³³ Szenvey tehát, ha nem is volt egyedül, de az Aurora-körben kisebbségben lehetett negatív véleményével.

Következő évi levelében a legkiválóbb művek felsorolása után, a negatív észrevételek kapcsán nem is akárki neve került elő: „Kazinczynak, (kinek az Aurorában való meg jelenését rendkívül csudálom) becsmérlem az *Izéhez*, és ismét a' *Muzához* írt izéjét – *A szép Juhászné* – ítéletem szerint sérti a' finomabb szemérmetességet.”³⁴ Szenvey szerint tehát az idős széphalmi mesternek nemcsak a művei problematikusak, de pusz-

28 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, 1828. január 19. [Melléklet.]

29 Bár verselés tekintetében valóban tagadhatatlan a hasonlóság a két szerző között, a 18–19. század fordulóján Zrínyi és Gyöngyösi életművére teljesen eltérő hagyományként tekintettek, erről lásd bővebben: SZILÁGYI Márton, „Adalékok Kazinczy Ferenc Zrínyi-kiadásának jelentőségéhez: Zrínyi Miklós rekanonizációja a 18. század végi, 19. század eleji magyar irodalomban”, *Széphalom* 22, 1. sz. (2012): 85–92, 85.

30 Fábíán Gábor Vörösmarty Mihálynak, Arad, 1827. február 4., in VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, kiad. BRISITS Frigyes, 2. köt. Vörösmarty Mihály összes művei 17 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 1:162.

31 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, Pest, 1827. február 13., in BAJZA és TOLDY, *Levelezése...*, 378.

32 Bajza József Toldy Ferencnek, Pozsony, 1827. március 9., in BAJZA és TOLDY, *Levelezése...*, 387.

33 FENYÉRY Gyula, „Auróra Hazai Almanach...”, *Tudományos Gyűjtemény* 11, 1. sz. (1827): 69–98, 96.

34 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1828. január 19.

ta megjelenése az almanachban már önmagában érthetetlen, ami jól mutatja az irodalmi ízlés változását az évtized során. Míg az 1820-as évek elején szinte elképzelhetetlen volt, hogy Kazinczyt ne kérjék fel az induló *Aurora* pártolására, ekkorra már az új generáció költőiben kifejezetten visszatetszést kelthetett. 1826-ban például maga Toldy írta le a *Minervában* megjelent „gyalázatos” *Aurora*-recenzió kapcsán: „Kazinczy már egészen elvesztette szeretetemet.”³⁵ Történt ugyanis, hogy Kazinczy páros recenziót közölt az *Aurora* és *Hébe* 1826. évfolyamairól,³⁶ s bár pozitívan írt az *Auroráról*, nem emelte a *Hébe* fölé, Kovácsóczyt pedig Kisfaludy és Bajza mellé emelte, ami különösképpen rosszul esett az *Aurora*-kör tagjainak, Kisfaludy Károlynak magának is:

Kazinczyval látom össze kell kapnom, a jövő *Minervában* ismét Kovácsóczyval hasonlítgat. Munkámra nézve nem bánom akár mit mond, de oly hitvány emberrel egy kategóriába ne tegyen. B(arátom) uram is ott paradéroz, mint Kovácsóczy társa.³⁷

Szenvey rosszsalló szavai feltehetőleg visszautalnak erre az ügyre (is), miután évek után újra Kazinczy-műveket közölt az *Aurora*. Ekkoriban azonban még nem ismerte Kazinczyt személyesen, első találkozásukra egy évvel később kerülhetett sor.

Kazinczy naplójában 1829. március 30. dátummal találjuk az első Szenveyre vonatkozó feljegyzést: „30. Szenvey Józsefet Maglódról általhívjuk magunkhoz. Éjszakára vissza megyen.”³⁸ Roppant jól sikerülhetett a találkozó, hiszen másnap újra náluk vendégeskedett Szenvey: „31. Szenvey ismét jő.”³⁹ Épp március utolsó két napjáról maradt fenn egy-egy levél Szenveytől Kazinczynak (az első megmaradt darabjai levelezésüknek). A 30-ai levél ugyan meghatott és lelkes válasz a meghívásra, azonban szabadkozás is amiatt, hogy másnap reggelig Pesten lesz: „Azonban el nem mulasztom azt a’ mire nékem Igen Tiszteletre Méltók! szabadságot adtatok – Holnap délre nemes Társaságotokba meg fogok jelenni.”⁴⁰ Úgy tűnik, a meghívás is kellően baráti volt, olyannyira, hogy Szenvey tegeződve válaszolt (bár feltehetőleg regisztrert tévesztett, mert a későbbi leveleiben következetesen magázódott): „[Á]ldom a’ szerencsét, melly VELETEK Igen Tiszteletre Méltók valahára öszve vezet!”⁴¹ Szenvey 31-én már valóban találkozott Kazinczyval, erről tanúskodik a második levele, egy rövidke episztola, melyet a keltezés tanúsága szerint a péceli találkozón helyben vetett papírra:

35 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, Pest, [1826.] augusztus 10., in BAJZA és TOLDY, *Levelezése...*, 337.

36 KAZINCZY Ferenc, „Könyv-Becsülés”, *Felső Magyarországi Minerva* 2, 5. sz. (1826): 696–704.

37 Kisfaludy Károly Bajza Józsefnek, Pest, 1826. július 24., in KISFALUDY Károly, *Minden munkái*, kiad. BÁNÓCZI József, 6 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1893), 6:417–418.

38 KAZINCZY Ferenc, [Napló. 1828–1831. Pesti Útam. 1828.], in KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. Orbán László, Kazinczy Ferenc művei. Első osztály: Eredeti művek – kritikai kiadás 1 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 340.

39 Uo., 340.

40 Szenvey József Kazinczy Ferencnek, Maglód, 1829. március 30., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXIII:) Berlász Jenő, Buda Margit, Cs. Gárdonyi Klára és Fülöp Géza, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 21:35. (A továbbiakban: *KazLev* + kötetszám.)

41 Szenvey József Kazinczy Ferencnek, Maglód, 1829. március 30., in *KazLev* XXI, 35.

Kazinczynak Szenvey.

Láttalak, ősz Bajnok! láttam vala a' szelid alkonyt
Arczodon, és titkon könnybe borúla szemem.
A' viharok' mérgét – nemesen harczolva – ki álltad,
Már rabod a' vak irigy, – és Tied a' diadal.
Hordozod a' koszorút, – meg vívta fejednek az Érdem;
Büszkén zengi Hazám, Lantosok' attya! Neved'. –
Míg Buda áll, 's Magyar él, Te is élsz 's számodra szívében
Hálás emlékül egy Nefejejske virít.
Még sok Irigyed van, s lásd egy vagyok én is azokból:
Fájlalom azt, hogy nincs Téged előzni erőm!

Pécel, Martius 31kén 1829.⁴²

Szenvey ebben a művében szembehelyezkedett korábbi, Kisfaludynak írt véleményével, sőt itt Kazinczyt egyenesen a magyar költészet atyjaként nevezte meg. A különféle áthallások (például Berzsenyi) mellett azonban a legszembevetőbb Kisfaludy Károly *Mohácsának* megidézése, mely egyértelműen jelzi, hogy Szenvey úgy dicsérte Kazinczyt, hogy közben már az új paradigmát képviselte. A Kazinczy-feljegyzés téves a dátumot illetően, ám valóban két napot töltöttek együtt, irodalomról diskurálva, Szenvey felolvasását hallgatva, derül ki Kazinczy Guzmics Izidornak írott április 2-án kelt leveléből, melyben nem győzte dicsérni a „nem öreg embert”, aki „epochát fog csinálni Literaturánkban *az izlésre nézve*”.⁴³ Ezt megerősíti Szenvey Kazinczynak küldött április végi levele is, amelyből még azt is tudni, hogy április 21-én újra találkoztak.⁴⁴ Szenveynek ebben az időszakban tehát egészen intenzív kapcsolata alakult ki Kazinczyval, épp akkoriban, mikor Kisfaludy Bitnicz Lajosnak nem épp hízalgő hangon írt a széphalmi mesterről és köréről.⁴⁵ Később sem szakadt meg a kapcsolat Szenvey és Kazinczy között, még személyesen is találkoztak: 1831. március 4-én együtt ebédeltek.⁴⁶

Kisfaludy Károlynak küldött 1827. februári levelében Szenvey saját megjelent műveire is reflektált, ami láthatóvá teszi, hogy az *Aurora* minőségével a szerzők nem minden esetben voltak elégedettek. Az ő esetében kifejezetten sok nyomdahiba került a szövegekbe, melyek nagy mértékben rontották a szövegminőséget, ráadásul oly módon, hogy a szerzőre vetettek rossz fényt, nem a nyomdai munkatársakra: „értelmes magyar szavak lé-

42 Szenvey József Kazinczy Ferencnek, Pécel, 1829. március 31., in *uo.*, 36.

43 Kazinczy Ferenc, Guzmics Izidornak, Pécel, 1829. április 2., in *uo.*, 37.

44 Szenvey József Kazinczy Ferencnek, Maglód, 1829. április 23., in *uo.*, 47–48.

45 Lásd: Kisfaludy Károly Bitnitz Lajosnak, Pest, 1829. március 10., OSZK Kt, Levelestár; Vö. BOLDOG-BERNÁD István, „Kisfaludy Károly és Szemere Pál kapcsolata” in *A két Kisfaludy: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Tempevölgy Könyvek 21, 129–141 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016), 139–140.

46 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 371.

vén, senki sem fogja nyomtatásbóli hibáknak tartani, hanem írói bakoknak”.⁴⁷ A’ *temetőben andalgó* című költemény első strófájában így lett „Szürkül keresztes telkid’ éjszakája” helyett az *Aurorában* „Szürkül keresztes lelkid’ éjszakája”.⁴⁸ Még nagyobb hiba esett a *A’ naphoz* című versben, ahol ahelyett, hogy „Feljössz a’ dél’ hév pontjára, / ‘S csudálatos életed / Által a’ földnek javára / Mindenét megérleted”, az szerepel az almanachban: „Feljössz a’ dél’ hév pontjára, / ‘S csudálatos életed, / Általadta földnek javára / Mindenét megérleted.”⁴⁹ A nyomdahiba meglehetősen gyakori lehetett, a már fentebb is említett Fenyéry-kritika azzal a megjegyzéssel idézi a *Tündérvölgy* egyik sorát: „így igazítjuk-meg a’ Szerző’ kéziratából, az idéztük lap’ 5d. sorát, mely Aurorában hibásan nyomtatott-le”.⁵⁰

Az Aurora-kör fordítója

Az *Aurora* az évek során több műfordítást is közölt Szenveytől, akinek Kisfaludy Károlylyal folytatott levelezésében rendre előkerült a fordítás témaköre. Szenvey nemcsak tanácsot kért új fordításai kapcsán (melynek végcélja Schiller összes művének magyarra ültetése volt), hanem fordítási elveibe is beavatta Kisfaludyt. Schiller *Die Braut von Mes-sina* című drámájának magyarra való átültetése kapcsán fejtette ki, hogy a teljes formahűség helyett az értelemre helyezte a hangsúlyt: „A’ Jambusok’ kaptafájától sok helyen el távoztam, de az azért történt, hogy a’ gondolat’ helyes ki fejezését a’ metrum’ nyügénél fel ne áldozzam.”⁵¹ Ugyanakkor fontos, hogy itt közel sem prózában való fordításról van szó, ugyanis elvei szerint nem lehet a formától komolyabban eltérni: „Ezt a Játékot folyó beszédben nem magyaríthattam, mert akkor el vesztené volna kellemét”.⁵² Elvei szerint tehát az értelem átadását tekintette fő céljának, a forma minél hübb megtartása mellett.

A 18. század végétől egyre többet foglalkoztak a fordítás elméletével Magyarországon.⁵³ A különböző fordítási eszmények ütköztek egymásnak az 1830-as évek egyik legnagyobb irodalmi pörében, a Pyrker-pörben is, melyben Kazinczy Pyrker János német hexameteireiből készített prózafordítását Toldy erősen bírálta formahűtlensége miatt.⁵⁴ Emellett Pyrkeret hazafiatlannak is bélyegezte, mivel magyar létére nem magyarul írt, amivel T. Erdélyi Ilona szerint különösen nagy kárt okozott a magyar irodalom számára, hiszen „a magyarországi német irodalom számos írója, politikai nézeteiktől

47 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1827. február 14.

48 KISFALUDY Károly, kiad., *Aurora Hazai Almanach* (Pest: Trattner Károly, 1827), 331.

49 Uo., 338.

50 FENYÉRY, „Auróra Hazai Almanach...”, 96.

51 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Vác, 1825. május 29.

52 Uo.

53 A 18. század végi fordítás-vitát Debreczeni Attila kiválóan foglalta össze a Magyar Museum forráskiadványához készített kommentárjában. Lásd *Magyar Museum*, kiad. DEBRECZENI Attila, 2. köt. (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004) 17–19.

54 A 18–19. század fordításelméleteivel Burján Monika disszertációja behatóan foglalkozik: BURJÁN Monika, *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között*, 2003, hozzáférés: 2020.09.12, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/81/1/de_1267.pdf.

függetlenül, igazi közvetítő volt: szélesebb látókörrrel, kétnyelvűségükkel, bécsi, lipcsei kapcsolataikkal biztosították az összeköttetést a nyugat-európai szellemi áramlatok és a hazaiak között”.⁵⁵ Toldy ezzel a támadásával olyan fájdalmas csalódást okozott Kazinczynak, hogy kapcsolatuk végleg elhidegült, nem véletlen, hogy Dávidházi Péter egyenesen „szimbolikus apagyilkosság”-nak nevezte az esetet.⁵⁶ Figyelemre méltó, hogy Kazinczy 1829-ben igyekezett Szenveyt rávenni a Pyrker-fordításra: „Épen, midőn Péczelen T. Szemere Pál Urnál volna szerencsém ebédelni, érkezett T. Uraságodnak Szemeréhez szőlő levele, mellyben egyebek közt engem a’ Pyrkeri Hexametrumok’ átfordítására sürgettet.”⁵⁷ Szenvey levelében szabadkozott, hogy a *Hárfa* fordításával elakadt annak többértelműsége miatt, s mivel nem olvasta a *Perlen der heiligen Vorzeit*ot, segítség nélkül nem látta érdemesnek folytatni. A levélben elküldte a fordítás azon pár sorát, mely elkészült, azzal a zárszóval: „Nem mondom hogy a’ fordítás egészen hív – de az eredetinek értelmével leg alább meg egyez.”⁵⁸ Szenvey fordítása elmarad Kazinczy végül megjelent átültetéséhez képest, olyannyira, hogy Toldy szigorú kritikájában egyedül a hexameterekben fordított *Hárfát* dicsérte: „Ki ezt így adhatá, ‘s minden nap annyit ád, annak erejét agg kora ‘s napjainknak nyommasztó gondjai meg nem fogyaszták.”⁵⁹ Toldy Kazinczy ellenében hangoztatott fordítaseszménye sok hasonlóságot mutat Szenvey levelekből rekonstruálható elveivel: „Verselt munkát prózában adni mindég bal gondolat, egyedül a’ jambusos műnél valamennyire tűrhető.”⁶⁰ Igaz, Szenvey szerint még jambusnál sem megengedhető, hogy egészében prózára váltszon a fordító, mindössze kötetlenebb módon alkalmazza a versmértéket. Ellenpéldaként Döbrentei 1821-ben kiadott Müllner szomorújátékának *Vétek súllyá* címmel közreadott fordítását hozta fel levelében, mely szerint a prózafordítás miatt „elvesztette kellemét”. Mindössze egy évvel a levelet követően jelent meg Lassú István *A’ Drámai Költés és Annak Historiája* című munkája a *Tudományos Gyűjtemény*ben, melyben Döbrentei fordítását igazi remekként jelölte meg.⁶¹ Konszenzusról nem beszélhetünk tehát, így nem különös, hogy Szenvey folyamatosan visszajelzést várt a fordítását és a munkamódszerét illetően.

Kisfaludy Károly személyes találkozásuk alkalmával ígéretet is tett a fordítás elolvasására és véleményezésére, hiszen 1827-es levelében Szenvey emlékeztette őt erre az ígéretére: „Meg ígérte Barátom Uram Pesten létemben, hogy a’ Recenziót a’ Messzinai Menyasszony iránt meg fogja küldeni, és hogy még mások is kívánják észre vételeiket közölni – de még egy betűt se vettem kezemhez; pedig már a’ fordítást szeretném

55 T. ERDÉLYI Ilona, „Egy kései kiengesztelés kísérlete: Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 100, 5–6 sz. (1996): 630–648, 647.

56 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004), 250–258.

57 Szenvey József Kazinczy Ferencnek, Pécel, 1829. május 6. in *KazLev* XXI, 57.

58 Uo., 59.

59 TOLDY Ferenc, „A’ szent Hajdan Gyöngyei...”, *Kritikai lapok* 1, 1. sz. (1831): 13–23, 16.

60 Uo., 18.

61 LASSÚ István, „A’ Drámai Költés és Annak Historiája”, *Tudományos Gyűjtemény* 10, 6. sz. (1826): 3–85, 78–79.

kezemhez vissza nyerni.”⁶² Kisfaludy Károly fordítói tevékenységének kevés figyelmet szentelnek, noha több fordításáról is tudomásunk van. Már az 1810-es évek elején átültette magyarra (feltehetőleg németből) Voltaire 1731-es tragédiáját, a *Brutust*. A fordításban ő maga is törekedett a versforma megtartására, noha Toldy azt állítja, hogy saját bevallása szerint is kis sikerrel:

Záh és Brutus szomorjátékok, 's közülök emez jambusokban, de mellyek a' prosától nem igen különböznek. [...] Brutus most kezeim közt van; ezt ő soha sem mutatta, de azt hallám tőle, hogy a' sorokban nincs metrum, mert mikor a' darabot írta, magyar prosodiát nem ismert, egyedül tactust, azt is, természetesen, csak olly mértékben, menyire a' nyelvvél bírván, a' szavakban válogatni 's azokat öszveszőni tudta.⁶³

Mivel Kisfaludy nem volt elégedett az eredménnyel, a „Brutust örök homályra ítélte”.⁶⁴ Szenvey nem sokat tudhatott a darabról, s nem valószínű, hogy Kisfaludy más fordításait különösebben tanulmányozta volna, ám ha úgy is volt, elsősorban nem fordítói kvalitásaiért kereste őt műveivel, hanem mint olyan személyt, aki irodalmi teljesítménye mellett komoly szerkesztői pozícióval, ezáltal kapcsolatokkal rendelkezik, így segíthet fordításai publikálásában.

A fordítás első közlésében csakugyan az Aurora-körnek volt szerepe. Toldy Ferenc igencsak dicsérő szavakkal vezette fel *Szenvey József' Schillere* című írásával *A' meszzsínai hölgy* részleteit a *Felső-Magyarországi Minerva* 1828-as füzetében:

Nincs figyelmetes magyar olvasó, ki a' *Szenvey* névre ne emlékeznék. Négy éve, hogy az Aurora felesebben közli verseit. Ő Nemzetünknek egygyik jelesb' didaktikus Poétája: de Schiller' versei közzül kiadott fordításai nem érdemelnek kevesebb tapsolást, mint eredeti darabjai.⁶⁵

Az *Aurorában* való rendszeres megjelenést komoly minőségi értéként jelenítette meg Toldy, az *Aurora* és szerzőinek ismeretét pedig az alapműveltség részének tekintette a felvezetés sorai alapján.

Toldy az 1820-as évek elején szintén Schiller műveinek fordításával kísérletezett Kovacsóczy Mihály biztatására, ám végül az 1823-ban megjelent *A' Haramják (Die Räuber)* kritikai fogadtatását illetően csúfos kudarcnak bizonyult, ám ahogy arra Hermann Zoltán rávilágított, a címadása mégis maradandó volt, ugyanis a későbbi fordítók rendre átvették tőle ezt az egyáltalán nem magától értetődő megoldást.⁶⁶ Dávidházi Péter a fordítás kapcsán rámutatott, hogy Toldy a neológia elveiért tűzbe menő kiska-

62 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1827. február 14.

63 TOLDY Ferenc, *Kisfaludy Károly élete* (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1832), 13.

64 Uo.

65 TOLDY Ferenc, „Szenvey József' Schillere”, *Felső-Magyarországi Minerva* 4, 2. sz. (1828): 1576–1581, 1576.

66 HERMANN Zoltán, „A' Haramják: Kép és imagináció a preromantikus színházban”, in *A fantázia hipogrifje: A romantikus képzelőerő elbeszélhetősége*, szerk. NAGY Beáta, SURÁNYI Beáta és UJVÁRI Nóra, 171–184 (Budapest: Reciti, 2017), 172–173.

tona önérzetével adta ki *A' Haramjákat*, de aligha számíthatott Kazinczy támogatására, hiszen ő már korábban óva intette a túlzásoktól, s ezúttal is kifogásolta a nyelvi újítások gyakoriságát.⁶⁷ Kazinczy számára is rendkívül kellemetlenné vált az ügy, hiszen sorra kapta a panaszkodó leveleket a túlzásokba eső neológusok miatt: „ekkoriban az ő nyelvújításának mérsékelt hívei már szinte egyhangúlag követelik, hogy fékezze meg túlzó és felkészületlen tanítványait”.⁶⁸ Szenvey szempontjából azért is érdekes mindez, mert Toldy Bajzának lelkendezve sorolta fel a készülő fordításokat, viszont a *Die Braut von Messina* kapcsán megjegyezte: „még nem tudjuk, ki dolgozni ki jól; az idő talán erre is hoz egy tehetségűt”.⁶⁹ Talán e mű fordítását a verses forma miatt különösen nehéznek ítélték.

Bajza, ahogy korábban is, meglehetősen kritikus hangot ütött meg Szenveyvel kapcsolatban. 1829-ben Kisfaludynál járva elhozta barátjától Szenvey Schiller-fordításának ott heverő részleteit, hogy felmérje a mű kiadhatóságát, de igencsak nagyot csalódott:

Öszvehasználtam Schillerrel, de mondhatom neked, hogy minden kedvemet elvette a tudva lévő gyűjtemény kiadásától. Ez nem olly fordítás, édes barátom, hogy én kiadni merjem, pedig azt hallottam töletek több ízben, hogy itt Szenvey legszerencsésebb volt.⁷⁰

Így hiába a részleges megjelenés Toldy dicsérő szavaival, *A messzínai hölgy* teljes kiadása még éveket késett, csak 1836-ban jelent meg a *Külföldi Játékszín* XIII. köteteként.

Szenvey a *Die Räuber* fordításának is nekilátott *A Haramiák* címmel, amely kapcsán szintén Kisfaludyhoz fordult, egyrészt, hogy véleményezze, másrészt, hogy megvan-e neki a Toldy-féle (azaz Schedel-féle, hiszen e levél megírása idején még nem tudta, kit rejt a Toldy álnév) „Haramják”, ugyanis az nagy segítséget nyújtana saját fordításához az orvosi szakkifejezések magyarra ültetésében.⁷¹ Szenvey e fordítás bizonyos érdemeit s az orvosi szakszavak pontosságát elismerte, hiszen Toldy orvos volt végzettsége szerint, de összességében elégtelennek tartotta, ha máris új fordítás elkészítésének érezte szükségét. Kisfaludy véleménye nem ismert, feltehetőleg szóban közölte, ám még ha pozitív is volt, Szenvey ezen fordítása végül nem jelent meg.

Ő maga sem ezt a fordítását ajánlotta fel *A messzínai hölgy* részleteinek megjelenésén felbuzdulva további kiadásra, hanem egyéb munkáit: „bár csak olly szives lenne [t.i. Toldy], 's a' második Kötetbe Don Karloszból és Stuártból is szolgáltatna néhány jeleéseket”.⁷² Szenvey felbuzdulása a kiadott részletek kapcsán akkor érthető meg igazán, ha korábbi rendkívül borúlátó vallomását felidézzük:

67 DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése*, 105–107.

68 Uo., 120.

69 Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, Pest, 1822. szeptember 4., in BAJZA és TOLDY, *Levelezése...*, 39.

70 Bajza József, Toldy Ferencnek, Pest, 1829. augusztus 11., in uo., 466.

71 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1828. január 19.

72 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1828. május 18.

Lehetetlen, hogy az Író ott örömmel dolgozzon, a' hol nem láthatja fáradságának fogatját. – Buzdítás nélkül az írói lélek el hidegül – sőt ha el halhat, el is hal. – Legalább bennem már nagy a' készüllet.⁷³

Kisfaludynak írt 1828. májusi levelében sem derülátó teljesen, noha korábbi csüggedését felváltotta némi reménykedés. Bár örült az ismeretlen műértők megkereséseinek, akik Schiller műveinek további fordítására és kiadására bátorították, tudta, hogy dicséretnél és buzdításnál többre van szüksége ahhoz, hogy „egy munka sajtó alá kerüljön”.⁷⁴

Egy literátori barátság

Szenvey József levelei jó példái az Aurora-kör levelezésének, mely ebben az időszakban pusztán másodlagos kommunikációs csatorna volt, az igazi hangsúlyt a személyes kapcsolattartásra helyezték. Szenvey az első levelek tanúsága szerint igyekezett minél többször Pestre látogatni, később azonban valamilyen félreértés történhetett közte és Kisfaludy között. Egy elveszett vagy lappangó Kisfaludy-levéltre utalva olvashatjuk Szenvey sorait: „T. Barátom Uram, a' mint levelében ki fejezte magát, némaságomból azt következteti, hogy talán neheztelek.”⁷⁵ A ránk nem maradt levélváltásból rekonstruálhatók bizonyos részletek a megmaradt Szenvey-levél alapján, mely szerint egy 1827. júniusi levelében megírta Kisfaludynak, hogy „haszonért nem dolgozok”, amit feltehetőleg az magára vett, s így szükségét érezte, hogy tisztázza, bármilyen sokat is tett az irodalomért, abból aligha van haszna.⁷⁶ Szenvey a fennmaradt levélben ennek az ügynek a tisztázását és elsimítását kísérelte meg, sikerrel, hisz az 1829. évi *Aurorában* nyolc műve is megjelent.

Bár nem alakult ki olyan baráti viszony közte és Kisfaludy közt, mint amilyen Bajzáé vagy Toldyé, hiszen Pesten csak ritkán fordult meg, s így lehetősége sem volt személyes kapcsolatot kialakítani az *Aurora* szerkesztőjével, azonban kedvelt munkatársává vált. Szenvey irodalmi karrierjét is ennek köszönhette, az *Aurorában* megjelent műveivel lett ismert szerző, s irodalomról alkotott elképzeléseire is nagyban hathatott Kisfaludy és köre. Az Aurora-kör tagjaival Kisfaludy halálát követően is tartotta a kapcsolatot, a későbbi *Aurorákban* szintén megjelentek művei (noha arányaiban jóval kevesebb, s olykor több év kihagyással). 1831-ben felvették a Magyar Tudós Társaság tagjai közé, a következő évben pedig Bajzát váltotta a *Jelenkor* melléklapjának, a *Társalkodónak* szerkesztői székében. Szenvey tehát részt vett Kisfaludy örökségének továbbvitelében. Élete hátralévő részében leginkább hírlapírói és szerkesztői tevékenysége volt figyelemre méltó.

73 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1827. február 14.

74 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1828. május 18.

75 Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1828. január 19.

76 Uo.

Függelék

**Szenvey József levelei Kisfaludy Károlynak
V.4713/1244/1-4.**

Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Vác, 1825. május 23.

PIM Kézirattár, V.4713/1244/1.

Autográf, 2 folio

Vácson Máj. 23^{kán} 1825.

Nagy bizodalmú drága Barátom Uram!

Személyesen kívántam Pesten meg jelenni, de egy mellőzhetetlen foglalatosság meg akaszt szándékomban, 's nincs is reménységem, hogy Juniusról előbb Barátom Urammal Öszve jöhessek. Mindazonáltal, hogy B. Uramnak becses kívánságát tellyesítsem, ím' ezen alkalom által a' jövő évi Aurorához szánt némelly költői darabokat kézhez szolgáltatok; Vegye kedvesen; én örömmel nyújtom azt, a' mi csekély tehetségemből ki tellik; de még inkább fogok örülni, ha valaki jobbat adand. – Adjon az Isten Barátom Uramnak Mecenásokat, kik a' Kiadásban segítsék; ezt tiszta szívből óhajtom; mert mind eddig azon vélekedésben vagyok, hogy a' Mecenás magyar hazánkban olly ritkaság, mint ugorkák között – az Ánisgyümölcs!

Nem szándékom, hogy ezen költői darabokat B. Uram mind bé iktassa az Aurorába, hanem csak a' mennyi B. Uramnak tetszik, 's a' mennyit illy mulattató gyűjteménybe fel venni lehet. – A' *Viszontlátást* ha Barátom Uram sokallná, kérem, rövidítsen ott rajta, a' hol a' dolog' folytatja meg engedi; mert én azt hamar írtam, és a' nélkül, hogy az eredeti Játékdarab kezemen lett volna. Ha a' Kiadást Rézmetszések fogják diszesíteni, 's B. Uram költségével meg férhetőnek találja, – az ecset a' 20^{dik} lapon egy érzékenyítő vonást vehet. – – –

Schillernek *Messzinai Menyasszony*⁷⁷ Játékából ezt a' Töredéket azért küldöm, hogy olvassa el, 's tegyen őszinte ítéletet, ha helyes é az illy fordítás? A' Jambusok' kaptafájától sok helyen el távoztam, de az azért történt, hogy a' gondolat' helyes ki fejezését a' metrum' nyugének fel ne áldozzam. Így a' fordítás érthető, amúgy erőltetett, 's az olvasónak unalmat okoz. De hogy még így is mesterséges, és nehéz a' fordítás, leg inkább által látja az, ki valaha kötött beszédet így fordított. Ezt a Játékot folyó beszédben nem magyarázhattam, mert akkor el vesztette volna kellemét⁷⁸, mint Döbrentei Úr által a' német *Vétek' süllye*⁷⁹ Én ezt⁸⁰ a' Játékot azért fordítottam magyarrá, mivel *előszér* – szándékom,

77 Menyasszony<át>

78 volna <minden> kellemét

79 *süllye*. <játék.> Én

80 <s.> [átírva]

Schillernek minden munkáját le fordítani; *másodszor* pedig mivel ez a' Játékdarab Schiller' minden elme szüleményei közül⁸¹ előttem leg kedvesebb. –

Egyébberránt bátorkodom kérni drága Barátom Uramat, hogy ha a' Kassán kijött Magyar Minerva kezénél volna, ne terheltesen nekem azt ezen hajós által egy két napra meg küldeni; én Junius 8^{káig} okvetlenül kézhez szolgáltatom; meg kívánnék esmérkedni ezen új Üstökös csillaggal; – Örömet meg vennénk Mericzay Urral, de belső becsét nem esmérjük, – reám nézve pedig az ára borsos.

Mericzay Úr Barátom Uramnak ezen alkalommal egy levelet küld, ne terheltesen ötöt egy két szóval nyugtatni, hogy kézhez jött.

Olvastam Máré Várát, és sínlettem a' Málé' árát!

Minekutánna magamat további szives barátságába ajánlanám, 's minden időben igaz hazafiúi készségemet igérném, vagyok tisztelt drága Barátom Uramnak

köteles szolgálja
Szenvey Jóseff mk.

P.S. Junius' közepén minden esetre le jövök Pestre, ekkor szerencsém lesz drága Barátom Urammal többekről értekezni, 's különösen egyről, a' mi Aurórát illeti. – Az olvasóknál most kinn heverő munkáimat is ekkor le hozom.

Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1827. február 14.

PIM Kézirattár, V.4713/1244/2.

Autográf, 2 folio.

Maglódon, Febr. 14^{kén} 1827.

Drága Barátom Uram!

Személyesen akartam Pestre jönni, de az alkalmatlan Náthahurút ismét meg lepett, 's így kénytelen vagyok – hogy a' nagyobb testi rosszakat el kerüljem – a' fütött kemencze mellett itthon maradni. – Aurórához szánt munkáim a' napokban el készülnek, 's azokat alkalomadtva meg küldöm. Kettő közöttük Prósa; a' többi mértékes Rím. – „Egy⁸² Magyar Lángész' kesergő szerelmé-ből közlök hátul egy két versszakaszt. –

Az idei Auróra igen dicséretes tárgyakkal bővelkedik. A' Betegek. – Sziszeki Győzedelem – Csákányi Vérményekző – Homonna' Völgye igen jeles darabok; csak éppen a' Tündér' Völgyet nem tarthatom Vörösmarty Úr munkájának. – Azt is vettem észre a' többek között, hogy az én darabjaimban igen sok a' nyomtatásbéli hiba. p o. a 253. lapon

81 [két szó közötti rész fölé beszúrva]

82 <A> [átírva]

a' végetlen⁸³ helyett *véletlen*.⁸⁴ 258 l. a' feslenek helyett *festenek*. 264. l. a' tele helyett *fele*. 331. l. telkid helyett *lelki*. 327. l. az: iszapárja helyett *isza-párja*. 338. l. életed által a' helyett *életed' áltadta* 332. l. fogad helyett *fogadd*. S a t. A' négy elsőkülömben is értelmes magyar szavak lévén, senki sem fogja nyomtatásból hibáknak tartani, hanem írói bakoknak. –

Itt meg küldöm drága Barátom Uramnak Schiller Don Karloszából az Első Felvonást Magyarúl. Tessék azt magának meg tartani, nekem le van másodszor is írva. Rajta leszek, hogy a' többi Felvonásokat is le írjam, és meg küldjem számára – meg kérvén⁸⁵ bizodalmasan azon barátsággra, hogy a' fordítás iránt észre vételeit őszintén velem közölni ne terheltesse. – Ez a' fordítás nagy munka volt, ezt meg vallja mind az, a' ki a' magyar nyelvnek fogyatkozásait ismeri. – A' többek között igen nagy baj a' magyar fordítóra nézve, hogy nyelvben fel nem találhatja a *Sir* nevezetet, és így annyiszor kénytelen a' helyes értelem végett a' rangneveket⁸⁶ ismételni. – Az az átkozott *Maga* éppen nem alkalmatos – és meg nem fér a' helyes magyar írói izléssel. – A' fordított Don Karloszban kerülnek elő Francia szavak; mivel pedig ezen nyelvben jártas nem vagyok, – azokat talán helytelen értelemben tettem ki. – Ha el tévedtem, kérem, térítsen útra.

Meg ígérte Barátom Uram Pesten⁸⁷ létemben, hogy a' Recenziót a' Messzinai Menyasszony iránt meg fogja küldeni, és hogy még mások is kívánják észre vételeiket közölni – de még egy betűt se vettem kezemhez; pedig már a' fordítást szeretném kezemhez vissza nyerni. – Az nagyon csudálatos, – annyi haszontalan írói tarkaságok jöttek már ki a' sajtó alól, 's lepték meg a' magyar olvasó közönséget – csak én nem boldogulhatok munkáimmal – pedig távol van tőlem a' haszonnyereség' lelke, és arról is meg vagyok győződve, hogy munkáim sok magyar másolatoknál jobbak. – Örvendeznék, ha bár csak egy kötet láthatná is egyszer a' sajtót. – Nem sokára⁸⁸ ez történik velem, a' mi sokszor az Órával – ha fel nem huzzák,⁸⁹ végre meg áll. Lehetetlen, hogy az Író ott örömmel dolgozzon, a' hol nem láthatja fáradságának foganatját. – Buzdítás nélkül az írói lélek el hidegül – sőt ha el halhat, el is hal. – Legalább bennem már nagy a' készület.

Kérem, ne terheltesse becses válaszával minél előbb meg örvendeztetni, 's a' *Messzinai Menyasszony* iránt becses Recenzióját meg küldeni. Más értelmes Íróknak észrevételeit is legszívesebb⁹⁰ köszönettel elfogadom. – Egyébbaránt magamat további szives baráti indulatjába ajánlom, 's Válasszát várva vagyok mindenkorai készséggel

Drága Barátom Uram[na]k.

igaz szolgája és tisztelője
Szenvey mk.

83 vé<l>getlen [utólag a g-t nagyobbra javítva]

84 vé<g>etlen [a g-t l-re javítja]

85 kervén [emendálva]

86 r<á>ngneveket [az ékezet lehúzáva]

87 P<é>sten [az ékezet lehúzáva]

88 [sorvégi szóelválasztás jele kihúzáva]

89 huzzák <fel>, végre

90 <ko>legszívesebb [átírva]

Egy Magyar Lángész' kesergő szerelme

Nyugszik a' nap, estve lészen
A' ki fáradt föld felett!
Vérben áll az Ég egészen;
Mit jelent ez? – Nagy szelet!
Ifjúságom' bájegére
Igy huzódik éjború,
Életem' virágtövére
Igy tör egy vad háború.

–

Gyermekélet, jöszte vissza!
Jöszte vissza játszi kor!
Itt fanyar leved' nem issza
Senki még óh Cypripor!
Éltem itt, mint könnyű bárka
Úszott a' kedv' tengerén,
'S mint gyepenn egy kis gunárka –
Olly vigan futostam én!

–

Ott a' boldog ősterembe'⁹¹
Csend övedzett 's nyúgalom,
Nem zajongott itt fülembé
Más, – csupán – egy szélmalom!
Víg valék itt – víg szünetlen –
Köny szemembe egy se szállt,
Csak ha Erzsók a' kegyetlen
Dajka néha meg cibált.

–

Nem busított semmi Óra,
Szívem el nem ijedett –
Csak csupán e' szörnyű szóra:
Vedd elő a könyvedet.”
Némaság – szó maggal hintett
Szájamat nem fogta el,
Csak ha Kántorunk így intett:
Mondd a' leczkét Lajcsi fel!”

–

Bennem ott egy vész se költé
Még fel a' jaj' hangjait –
Csak ha nemzöm' szíjja tölté
Rajtam *Ütlele*-dolgait;

Ottan egy lélek se hallá,
Hogy kinomban bömbölök,
Csak ha nemzöm ezt rivallá:
Lyukba kotródj gaz kölyök!”

–

Mint a' Vércse a' toronyban –
Légben a' szép ifju sas,
A' malacz a' cservadonban,
Ház körül a' kis kakas;
Mint pacsirta a sövényen,
Ürge a' zöld réteken,
Házi légy a' sült lepényen,
'S golya a tószéleken:

–

Olly szabad kényemre éltem
Játszi gyermek-napjaim S a t.

–

NB. Az egész 42. versszakaszból áll – és minél tovább, annál nevetségesebb – Az idő nem engedi, hogy itt le írjam.⁹²

Liptay Fiskális Úrnak Pesti szállása a' Barátok templomához szolgáló Kis Oskola utszában Kaschk házában van az első emeletben. – Az ő Adjunctussa többnyire otthon szokott reggel lenni. – Nekem szóló levelét e' házba tessék szoltáltatni⁹³ – Ha az adjunctus nincs otthon, által veszi a' Házmester. – Minden héten kétszer van alkalmatosság Pestről Maglódra.

Kérem, ha meg van, ne terheltesen az 1827^{ki} Januariusi Kötetjét a' Tudományos Gyűjteménynek meg küldeni egy csekély időre.

92 [a lap alján] Vert[itur]. Jelentése: Megfordíttatik.

93 tessék <ált> szoltáltatni

Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1828. január 19.⁹⁴

PIM Kézirattár, V.4713/1244/3.

Autográf, 1 folio [+2 folio melléklet].

Tisztelt Nagy érdemű Kisfaludy Úr!
Drága Barátom Uram!

Az 1828^{iki} Aurórát kezemhez vettem, és szíves rólam való meg emlékezéséért fogadja hálás baráti köszönetemet valamint ezen Új Évnek kezdetén Őszinte szívből folyó szerencsekívánatom! Az Aurórát végig olvasván, foglalatja nem csak meg tetszett, de el is ragadott, és hízeltetés nélkül vallom, hogy az olvasás közben Melankoliámnak feketé felhői néhány órákra el oszlottak, és lelkem fel derült – A' „*Messze keresett és közel talált – a' kénytelen jószívűség – Aladár – Hűség próbája* igen szép, gyönyörködtető prózák – Úgy nem különben a' *Pipadal, – Alkonyi dal – Epedés – Az el hagyott – Szemere – Dal a' Vidékhez – Aradi Gyűlés – Keves tájamhoz*⁹⁵ – Eger – mindannyi felséges költői virágok. Izlésemmel mindazonáltal meg nem egyezhet a' *Dies irae* fordítás (Makáryé jobb volt) – Kazinczynak, (kinek az Aurorában való meg jelenését rendkívül csudálom) becsmérlem az *Izéhez*, és ismét a' *Muzához* irt ízét – *A szép Juhászné* – ítéletem szerint sérti a' finomabb szemérmetetességet. – – –

T. Barátom Uram, a' mint levelében ki fejezte magát, némaságból azt következteti, hogy talán neheztelek. – Isten őrizzen! Nékem életemnek egy fő törvénye, minden emberrel nyugodalmas egyességben élni. – Halgatásomnak' oka egyedül az, mivel nem volt mit írnom, – de leg inkább, mivel az én meg öröklött természeti komorságom az egyedülvalóság körébe szorít, 's a' levelezésekre ritkán enged egy kis kedvet – Valóban – én igen érzem, hogy földi életemből kevés napok vannak hátra. – Én tehát nem csak hogy nem neheztelek, de még inkább kérem merem T. Barátomat, hogy ha valami képpen Juniusi levelemben meg bántottam, – bocsásson meg! Minden emberben uralkodik bizonyos gyarlóság. – Az nagyon fáj, hogy T. Barátom Uram azon kifejezésem, hogy t. i. haszonért nem dolgozok, magára irányzott szófulláknak vette – Én ezt egyenes értelemben magamról mondtam. Hogy T. Barátom Uramnak bármi példás litteratori szorgalmatossága után⁹⁶ is csekély haszna és jutalma van, arról meg vagyok győződve⁹⁷, – és hogy ezen gondolkodásom módja igaz, valamint az is, hogy T. Barátom Uramat őszintén tiszteltem, literatori érdemeit becsülöm, meg győződhet ezen ide mellékelt két levélcópiákból, mellyeket már régen el akartam küldeni. Közlöm azokat, a' mennyire az 1827^{ki} Aurórát, és T. Barátom Uramat érdeklik.

Itt küldök az 1829^{ki} Aurorához egy címlapot, ha tetszése szerént van, küldje vissza, akkor finomabb vonásokkal ki fogom dolgozni, ez csak egy – két órai dűrva munka.

94 A levelet Darnay Kálmán is kiadta mellékletével együtt 1894-ben: „A Darnay-muzeum levelesládájából”, kiad. DARNAY Kálmán, *Az Újság*, 1894. december 25., 19–20.

95 *Gyűlés* – <*Szemere*> – *Kedves*

96 után [emendálva]

97 <m> [átírva]

Bizonyos Toldy Ferencznek (álnévnek gondolom) levelét vettem, melyre itt küldöm a' feleletet azon szives kéréssel, hogy T. Barátom Uram ne terheltesse azt kezéhez juttatni. – Kér engem, vagy is inkább fel szóllít, hogy munkájában osztandó költői dicsőségből sietnék részt venni, és küldenék néki munkáim közül néhány – itéletem szerént leg jelesebb darabokat. – Ezt most meg nem tehetem, mert el vagyok más nyomosabb dolgokkal foglalva, és reményem, már késő is – munkáim többnyire tisztázatlannak, kívülem más nem olvashatja. – Itt el küldöm Barátom Uramnak a' Messzinai Menyasszonyt, és a' Haramiák' első Felvonását, melyektől meg vállhatok. Tessék azokat vagy magának meg tartani, vagy pedig Toldynak által adni. – Mit itél a' Haramják' fordításáról? – Ha meg volnának⁹⁸ B. Uramnak Schedel' Haramjai – könyörgöm, tessék ezen munkát néhány napokra⁹⁹ nekem meg küldeni, néhány medikus mesterszók fordúlnak a' németben elő, melyeket nem tudok helyesen magyarázni. Talán ott jól vannak ki téve, a' fordító orvosi tudományt gyakorló lévén. –

A' jövő Aurórához bővebb munkákat küldök – Barátságos feleletét várván – 'S magamat további szives hajlandóságába ajánlván, vagyok

Maglódon. Jan. 19^{kén} 1828.

őszintén tisztelő barátja
Szenvey mk.

[Melléklet:]

Ismeretlen Szenvey Józsefhez, Esztergom, 1827. március 25.

Szenvey József Ismeretlenhez, Maglód, 1827. április 2.

[Szenvey József, *Egy Barátom hozzám írt Levele*]

PIM Kézirattár, V. 4713/1243

Szenvey József autográf másolatai, 2 folio

Egy Barátom hozzám írt Levele.

Esztergom. Mart. 25^{kén} 1827. – – – Olvastam az 1827^{ki} Aurórárt, de fájdalom! vajmi kevés meg elégedésemre. Úgy találom, hogy ezen esztendei leg silányabb minden eddig kijött Aurórák között. – – Mit akar Vörösmarty az ó *Tündér Völgyével*? – Valóban ez olyan darab, melyet magok a' falusi Notariusok is gúnyolva ki mosolyganának. – Semmi eredeti Szépség benne, semmi kedveltető vonás, mindenütt gondolatbéli Szegénység, az Egész¹⁰⁰ egy valóságos Chaosz; e' mellett a' mérték nélkül való izetlen Rhythmusz. Nem tiszser kedvesebb szökésű a' Peleskei Notarius?; És íme ez a' darab majd ¼ részét teszi az idei Auróra' testének. – – – És lehet e' egy idétlenebb születű dalt képzelni a' *Bácskai dalnál*? – A' *Betegekben* is úgy látszik, hogy nagy a' betegség. Bajjának éneke a' *Fellegekhez*

98 volnának [az „a” a szó vége fölé beszúrva]

99 néhány <k>napokra [átírva]

100 Egész<et>

igen nyomorúlt Ariával büszkélkedik. – *Elte* egy igen rideg hősi költemény. A’ *Világi dolgok’ forgandósága* alatt nem kedvem szerént olvastam a’ Szenvey nevet. – Valóban senkinek sincs már ez az Almanach izlésére, mindenik sajnálja a’ pénzt, melyet kiadott érette. Nincs már Kisfaludy Sándornak, Kovacsóczynak, Makárynak, Döbrentének, Szent Miklósinak, Töröknek, Báránynak ‘s más jeles Költőinknek elmés, mulattató darabjaik benne. – Makáry nékem azt írta, hogy Kisfaludy Úrnak több darabokat nem küld, mivel kedvesebb darabjait az Aurórába fel nem vette. – Vissza óhajtják a’ Zsebkönyvet, és már találkozott egy valaki a’ Ki Hébet ki fogja adni, ekkor Aurórának requiemet mondunk, melly már senkit sem gyönyörködtet. *Uránia* is hatalmas csapást fog Auróra tenni; reménylem, Barátom is lesz ezen új Csillag’ Nemzőinek egyike. – –

Nékem már vagy nyolcz darab munkám hever tisztázatlanul asztalomon, nem lévén többé kedvem fáradozni, mivel semmi hasznót sem látok körülötte. – – – – –

Felelet.

Maglódon. Április 2^{kán} 1827. – – – Levelének folyamatjában említi az Úr, hogy az 1827^{ki} Aurorát olvasta, ‘s itt egyszersmind Vörösmartynak *Tündér Völgye* ellen meg lehetséges epemennyiséggel ki kél. Hogy ez a’ darab kellemesebb lehetne, az bizonyos, leg alább köntösére nézve; de a’ tárgynak ízetlen Rhythmusza korán sem arra mutat, mintha a’ különben szép Ideát nemesebb formába önteni a’ Szerző nem lett volna képes; Ő Gyönyösít akarta utánozni, ‘s elfelejté, hogy azon régi költőnknek avúlt izlésén a’ jelenvaló magyar század (leg alább némely írókra és olvasókra nézve) túl emelkedett. De úgy szokott történni; a’ derék Kertésznek száz jeles virágai mellett hidegen mennek el az irígy kertészek, ‘s egy szerencsétlen termetű növényért csúfosan ki kaczagják. – Cserhalomhoz, vagy Zalán’ futásához hasonló kevés magyarok teremtenek. – Azt írja továbbá az Úr, hogy az idei Auróra senkinek sincs izlésére. Ezt a’ közvetlen állítást merésznek találok. Az olvasó közönségnek igen csekélynek kell lenni, ha az Úr annak öszves ítéletét (Esztergomban!) ki merítette. – Ha azt írta volna az Úr, hogy kevésnek van izlésére, már ezt nem csak meg engedtem, de el is hittem volna. Azonban az az egyenes lelkű magyar olvasó, ki már azelőtt is a’ Nemzeti könyveket forgatni szerette, ‘s a’ honnyi nyelv¹⁰¹ csinosodása’ lelkével koronként elő ment – a’ ki az Ortho- vagy Neologusok’, Ortho- vagy Heterodoxusok’ felekezetéhez éretlen kevélységgel nem ragaszkodik, hanem minden belföldi elmemívekben az értelmes Szépet és jót becsülni, és mint Nemzeti nyelvének mezején termett virágokat érzet tehetséggel fogadni képes: az bizonyosan (mert meg vagyok győződve) az idei Aurórának sem tagadja meg érdemét, ‘s a’ pénzt nem sajnálja, mellyet ki adott érette.

Midőn pedig Aurorát védelmezem, korán se vélje az Úr, hogy én, mint munkásinak egyike – pro aris et focis¹⁰² beszélek. Az én darabjaim csak, holmi töredék ideák, ‘s ezen hazai Zsebkönyvnek becsét rendkívül se nem emelhetik, se nem alázhatják, sőt, hogy

101 [beszúrva a sor fölé]

102 „az oltárért és tűzhelyért” (latin), Cicero *De natura deorum* című művéből származó szólás; jelentése itt ‘saját munkáit és társait védve’.

az igazat meg valljam, némelyek azok közül magamnak sem igen tetszenek. De vannak benne sok más darabok, melyek a' köz dicséretre méltók; így a' „Sziszeki Győzedelem”¹⁰³ a jó ízlésű olvasók előtt különös kedvességet talált. „A' Csákányi Vérményekző” rövid de felette szép rege. – „A Víg játék” édesen mulattat a' játszi fordulatokkal. „A' Betegek” egy elmés¹⁰⁴ vonás az emberi életből, 's csak a' beteg olvasó nem elégszik meg vele. „Tollagi Jónás” unalmat nem szerezhet. „Homonna' Völgye” egy gyönyörű ideális termet, és ha a' magyar olvasónak nem tetszik, csak az az oka, mivel az Író fentebb érzett, mint sem az olvasónak szíve azt fel foghatná; és ha az Úrnak is izlése ellen van, akkor ragadhatatlan, hogy az Úr nagy¹⁰⁵ Prosaista, de kisded Poeta! –

Hogy Kovacsóczy, Thewrewk, Makáry, Döbrentei, Sz.Miklósi, Bárány, 's más Költőink miért maradtak ki munkáikkal az Aurórából arról bizonyosat mondani nem tudok; véleményem szerint a' hibát az imént nevezett írókban kell keresni; némelyek talán Aurórához való botor idegenségből némultak el, mások pedig tán oly darabokat küldöttek, melyek ha az Almanachba fel vétettek volna, hihetően belső becséből még többet veszített, Kisfaludy Úr, ki kétség kívül könyvének szerencsés keletet óhajt, a' célirányos jelesebb munkákat félre nem veti. A' Kiadó Úr nem csak tudományos igyekezetével, hanem (a' mi eléggé sajnós) Önpénzbéli értékével is áldozatot tön a' Hazának; mert még egy esztendő sem volt reá nézve oly kedvező, hogy az Aurórára fordított költségét bé szerezhetné volna; és valóban, ha nem volnának e' munkára nézve tehetős baráti; és nemes szívű pártfogói, Aurórát régen el halva látnánk. Én csak azt csudálom, hogy a' Kiadó Úr még ki nem kopott ezen hosszú nemes türedelemből.

Makáryt, kit különben becsülök, nem igen nemesíti, az a' hazafiúságtól idegen kinyilatkoztatása, hogy Kisfaludy Úrnak több darabokat nem küld, mivel kedvesebb darabjait az Aurórába fel nem vette. Az író mindenkor édes attya az ő munkáinak, melyeket még akkor is építményeknek, és szeretetre méltóknak talál, midőn azokat más értelmese, (kik természet szerint az Írónak sem rokonjai, sem részre hajló barátjai) némely részben törpéknek és időtlen születésűeknek ismerik; 's bár mint sajnálom Makárynak Aurórától való el szakadását, csak ugyan azt lehetne mondani, hogy egy Fecske még nem teszi a' tavaszt. Ha Hébe feltámad, örvendek, 's még inkább, ha kellőbb alakban; – mert eddig, bár mint hizelkedjünk *Hébé*nek, meg kell vallanunk, hogy sokkal erőtlenebb volt annak szele, hogy sem Aurórát izmosabb talpkövén megdönthette volna. – A' jövő meg mutatja. De ha csak ugyan egyszer Auróra a' magyarnak a' Nemzeti Literaturától való idegensége miatt el enyészik, azt minden bizonynyal vissza fogják óhajtani – mert a' Világ mindenkor igazságosabb volt a' halálnak árnyékában szendergő, mint az élet' sugarinál vergődő dolgok' érdeméhez. – Urániának a' mint hallom, szerkesztője Kovacsóczy – Ismérjük a' képfaragót, 's így képzelhetjük a' születendő művet is; én kívánok néki értelmesebb legényeket, mint a' kik Aspásiáját alkotni segítették. –

103 Sziszeki Győzedelem” [emendálva]

104 egy <ede> elmés

105 nagy<o>

Még azt is értem az Úr' leveléből, hogy már vagy nyolcz darab munkája hever tisztázatlanul asztalán, kedve nem lévén többé fáradozni, mivel semmi hasznot sem lát körülötte. Édes lelkem! a' ki haszonért dolgozik, az rútúl megcsalatkozott. Kevés Litterator (Hazánkban egy sem!) tett még eddig pávapelyhes vánkossra szert. Bizvást dolgozzon az Úr, és valamíg olly világi állapotra nem verekedik, melly gátolhatná, dolgozzon folyvást. Ezáltal mind jobban beleokúl a' Poesis' természetébe – Ideái nemesednek – korábbi elmealkotmányin sokszor pirúl – némellyeket egészen el vet – némellyeken igen sokat talán szerencsésen javít, – 's végre örömmel el isméri, hogy micsoda jó volt az önnhitt, idegen miveket fennyen róstdáló, 's költői érdemre idő előtt sovárgó ifjúnak – nem hirtelenkedni. És meg lehet, hogy nemesebb izlést szerezvén – végre annak is, a' mi most izlésére nincs (Antipathia nélkül) becsét el isméri. –

Tapasztalásom után szollok! – – – – –

Szenvey

[A lap alján fejjel lefelé írva és áthúzva: „Esztergom”.]

Szenvey József Kisfaludy Károlynak, Maglód, 1828. május 18.

PIM Kézirattár, V.4713/1244/4.

Autográf, 2 folio.

Maglódon Május 18^{kán} 1828.

Igen tisztelt drága Barátom Uram!

A' múlt napokban tértem csak haza Honth Vármegyéből, ezen kültájakon való mulatozás lelkem' komorságát csekély időre el oszlatta, és most kedvet érzek magamban újra a' litteratori munkássághoz. – Májusnak végén okvetlenül Pestre jövök, és ekkor az Aurórához való darabokat meg hozom. – Olvastam egyszersmind a' Kassai Minervának idei első kötetjét, és abban Messzinai Hölgyemből – Schédel Úr által közölt, két sikeresen választott jelenéseket, – ezen nemes barátságért a' Közlő Úrnak nagy irói és hazafiúi köszönettel tartozom; – bár csak olly szives lenne, 's a' második Kötetbe Don Karloszból és Stuártból is szolgáltatna néhány jelenéseket. – Két magyar Urak, 'kik a' Minervában a' közölt jelenéseket olvasták, de kiket személyesen nem ismérek, levelökkel meg örvendeztetek, és buzdítottak Schiller' fordításainak minél előbbi ki adására – Mindazonáltal a' Célhoz való segítés mindekkorig csak buzdításból áll, az pedig még nem elegendő arra, hogy egy munka sajtó alá kerüljön – azonban csak ennyi is meg vigasztal, mert látom, hogy hazánkban is vannak – bár nem nagy számmal – ollyan nemesebb lelkek, kik a' jónak és szépek kedvellői! –

Itt egyszersmind bátorkodom Tisztelt Barátom Uramat bizodalmasan meg kérni, ne terheltesen a' Poezis Kézi könyvének második Kötetjét, melyet Aprilis' végével nékem meg küldeni ígért – ha már kész nékem által szolgáltatni – Az első Kötetet nagy meg elé-

gedéssel olvastam, 's a másodikhoz szintúgy magamban az újságnak nagy ingerét érzem. – Ezek után minden jókat kívánok, 's vagyok további szives hajlandóságába ajánlott

igaz tisztelő barátja
Szenvey mk.

[Címzés. Vörös pecsét.]

Spectabili Perillustri ac Erudito D[o]m[ino] Carolo Kisfaludy de Kisfalud, Cons[iliario] I[n]clytorum] Co[mi]t[us] tuum T[a]b[ulae] Judic[iar]ae Adessori etc. etc. Domino mihi singulariter colendissimo.¹⁰⁶

Pestini

106 Nemes és igen jeles, nagyműveltségű Kisfaludi Kisfaludy Károlynak, tekintetes vármegyék tanácsnokának, a királyi tábla ítélőbírójának stb. stb., számomra igen tisztelt Úrnak. (A latin szöveg átírásában való segítségéért és a fordításért hálás köszönettel tartozom Vitekné Balogh Piroskának.)

ŐRI TAMÁS

Négyesy László ismeretlen levele Zoltvány Irénhez

Adalék Négyesy verstani munkásságához

Négyesy László (1861–1933) első verselméleti tanulmányait az 1880-as években írta, és 1886-ban jelent meg verstanának első kiadása.¹ Ebben az időben verselméleti felfogása a gondolatritmus versalkotó szerepének kérdésében még szemben állt Arany Jánoséval.² A gondolatritmus Négyesy szerint csak másodrendű verstani elem a minden versben szükségszerűen érvényesülő hangritmus mellett.³

Az első kiadást követően Négyesy átdolgozta a verstanát, és 1898-ban megjelent a második, javított kiadás.⁴ A könyvről Négyesy barátja, Balogh Péter írt ismertetést, amelyben megállapította, hogy a szerző megalkotta a magyar vers elfogadható tudományos rendszerét. Hangsúlyozta azt is, hogy Négyesy felfogása a gondolatritmus szerepének elismerése felé közeledett.⁵ Ezt a felfogásbeli változást tükrözik azok a gondolatok is, amelyeket az itt közölt levelében Négyesy kifejtett.

A levelet egy antikváriumban vásárolt, Négyesy László által Zoltvány Irénnek dedikált kötetben fedeztem fel. A kötet a *Magyar verstan* fentebb említett második kiadása. A dedikáció szövege: „Dr. Zoltvány Irén tanár úrnak igaz tisztelete jeléül Négyesy László”. A levél címzettje tehát Zoltvány Irén (1859–1938) bencés szerzetes és irodalomtörténész, aki 1882-től a pannonhalmi tanárképző főiskola tanára, 1910–1921 között igazgatója volt. 1896-ban az Országos Közoktatási Tanácsnak is tagja lett.⁶

Négyesy a levelet egy félbehajtván 11×17 cm méretű papírlapra, illetve egy ugyanakkora toldaléklapra írta tollal, összesen öt oldalon. A levél borítékja nincs meg. A sorok előtt, a lapok bal oldalán három helyen – feltehetően Zoltványtól származó – ceruzás bejegyzés található. Ezek közül az egyik csak egy kérdőjel, a másik kettő szöveges, apró betűkkel írt, nehezen olvasható. Mivel Négyesy levélkezdő megszólítása nem a lap

* A szerző magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár (Szombathely).

1 NÉGYESY László, *Magyar verstan: középiskolai segédkönyvül s magánhasználatra* (Budapest: Franklin Társulat, 1886).

2 ARANY János, *Prózai dolgozatai*, 3–54 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1879).

3 KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: a kezdetektől 1898-ig*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 380.

4 NÉGYESY László, *Magyar verstan középiskolák számára és magánhasználatra* (Budapest: Franklin Társulat, 1898).

5 Idézi: KECSKÉS, *A magyar verselméleti...*, 393.

6 VÁNYI Ferenc, DÉZSI Lajos és PINTÉR Jenő, szerk., *Magyar irodalmi lexikon* (Budapest: Kassák Kiadó, 1993), 870.

tetejére került, ezért felette maradt üres hely, ahova ugyanolyan apró betűs kézírással könyvcímeket jegyeztek fel ceruzával. A levél számos sora egyenes vonallal, ceruzával aláhúzott, ezek valószínűleg Zoltvány kiemelései.

Négyesy a levél első soraiban utal arra, hogy Zoltvány a verstani észrevételeit megírta neki, de ennek sajnos nincs nyoma a Négyesy-hagyatékban, amely a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található. Zoltvány Irén által írt levél egy sem szerepel a hagyatékban.⁷

Négyesy László hetvenedik születésnapjára emlékkönyvet adtak ki, ennek szerzői közt ott található Zoltvány is, bár ő nem tanulmányt vagy visszaemlékezést közölt. Írása csupán udvarias tisztelgés, amelyben röviden méltatja a „sokoldalú” tudóst, és jó egészséget kíván a „nagyérdemű” elnöknek a további alkotómunkához.⁸

Az alábbiakban betűhíven közlöm Négyesy László Zoltvány Irénhez írt levelét.

Mélyen tisztelt Kartárs Úr!

Verstanomat illető szíves sorait nagyon szépen köszönöm; örvendek, hogy tisztelettel felajánlt munkám kedvességet talált Doctor úrnál.

Nem kevésbé örülök azonban annak is, hogy a kis munka egyes tételei észrevételeket támasztottak. Az illető pont olyan kérdése a verstannak, melyet csak erős nézeteltérések után lehet valamennyire tisztázni.

Reám nézve könnyebb lett volna egyszerűen megmaradni a régi nyomon, a verset tisztán hangbeli képletnek fogni fel s úgy magyarázni, mint zeneszerű kíséretet a költemény szövegében. De több évi megfigyelés és elmélkedés után arra a meggyőződésre jutottam, hogy a rhythmus és a költői beszéd tartalma közt nemcsak ily kíséretszerű kapcsolat van, s a verses beszéd hatását nem magyarázza meg eléggé a tartalomnak és az aesthetikai küszöböt alig meghaladó ama zenei élvezetnek hatása, melyet a versforma magában véve okoz mégha a két tényezőre az aesthetikai közrehatás Fechner-féle elvét alkalmazzuk is.⁹ Valamely belsőleg is nem ritmusos szöveghez, mely például Zách Klára történetét beszéli el, hiába dobolnánk ki újjunkkal, vagy akár pengetnők cziterán az Arany-féle költemény pusztá rhythmusát, a hatás nem lenne azonos, mint Arany Zách Klárájában. Úgy gondolom, lényeges mozzanat e hatásban, hogy éppen azok a szavak, melyek a gondolatot ábrázolják, adják a hangbeli rhythmust is.¹⁰ A mint a költői beszéd foly és halad, ringásában, hullámozásában ott van maga a gondolat is, mert hangtestével ben-

7 A katalógus jelez egy Zoltvány-levelet a Zrínyi-kiadás ügyében, de helyette csak Négyesy feljegyzése található, feltehetően Zoltvány levele alapján. Lásd: MTAK Kézirattár, Ms 715/18–34 jelzet alatt.

8 ZOLTVÁNY Irén, „Emléksorok Négyesy László ünneplésére”, in *Emlékkönyv Négyesy László hetvenedik születésnapja alkalmából*, szerk. PINTÉR Jenő, 209–210 (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1931), 210. Négyesy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke, Zoltvány pedig az egyik alelnöke volt.

9 Gustav Fechner (1801–1887) német fizikus és pszichológus, kísérleti vizsgálatok alapján megfogalmazta az esztétikai tetszés alapelveit. Lásd: SZERDAHELYI István, ARADI Nóra, AMBRUS Nóra és ZOLTAI Dénes, szerk., *Esztétikai kislexikon* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1979²), 208.

10 A sorok előtt ceruzás bejegyzés: „v.ö. Ponori [?] vonatkozó példáját!”.

ne úszik e ρυθμος¹¹-ban. A gondolatfejlődés, sorozás maga is rhythmusos. A szerves kapcsolat nélkül hogyan magyarázzuk meg azt a tüneményt, hogy Vörösmarty hexameteri zeneileg is annyiival szebbeknek tűnnek föl,¹² mikor a pusztá hangbeli rhythmus tekintetében semmi lényeges különbség nincs köztök és a többiek hexameteri közt? Valószínű, hogy a vers mint vers is jobban tetszik, ha idomait tartalom tölti meg,¹³ ha minden taktus, mely oly szabatosan, kristályosan hangzik, mond is valami lényegest. A szerves kapcsolatra látszik utalni az az analogia is, mely egyrészt a zenei strophá, periodika, rend, ütem és arsis elemei, másrészt mondatkör, összetett mondat, mondat, szó és tördaszték közt kétségtelenül megvan. Hogy ez több a pusztá analogiánál, arra lelki élettünk egységessége és hangtermelő szervezetünk ugyanazonossága akár zenében, akár beszédben mintegy számot adnak. A zenei energia és szakaszolás, nem igen más okok terméke mint a beszédbeli hangsúly és szerkezetek, s talán az egész zene az emberi beszéd elemeiből eredt; midőn pedig erede, nemcsak a hangot ragadta magával szárnyain, hanem a lélekből is valamit, lent a földön csak a képzetekké sűrűdött elemet hagyva. A hanganyaggal, e testi szervezettel együtt elvitte a lélek formáló erejét is. A verses költészetben tehát, mely félig zene is, a zenei és a gondolati elem egysége csak szerves lehet.

Bocsánat e röptében odavetett és itt-ott cizfrán kifejezett töredékekért; nem mondom, hogy csálhatatlanul igazak, de azért így gondolkodtam. Megjegyzem azonban, hogy nem Gyulaiék iránti engedmény¹⁴ nálam ez az elmélet, hanem saját gondolkodásom eredménye. Thewrewk Emil ugyan alig fogja elismerni,¹⁵ de én nagyon tudom becsülni Arany intuitióját ebben a pontban is.

Thewrewk május elején az akadémiában felolvasást jelentett be „Rhythmusi kérdések” címmel; azt hiszem erről is szólni fog. Talán majd összem és én kifejtem nézeteimet. De nagyon üdvös volna, ha többen szólnánk e kérdéshez. Nyelvőr, Kath. Szemle, Phil. Közlöny mind készen állnak e célra.

Ha azonban Doctor úr érdemileg nem volna hajlandó hozzászólni a kérdéshez, becses tanácsait, észleleteit magánúton is igaz köszönettel venném s kérem, tiszteljen meg velök. Mint látni méltóztatik, az észrevételek igen jelentős[s] hatással vannak rám.

Boldog ünnepeket kívánva maradok igen tisztelt Doctor úrnak

alázatos szolgája
Négyesy László

Budapesten 1898. ápr. 8.

11 Rhüthmosz, azaz ritmus.

12 A sorok előtt ceruzával beírt kérdőjel.

13 A sorok előtt ceruzáirású bejegyzés: „ez természetes!”.

14 Négyesy az 1880-as évek elején Gyulai Pál (1826–1909) egyetemi óráin bemutatta verstani elméletének alapvonásait, és heves vitákra került sor a tanár és tanítványa között. Gyulai nagyra értékelte, de nem fogadta el Négyesy – Arany tanításait is több ponton bíráló – elméletét. Lásd: PAP Károly, „Négyesy László és Beöthy Zsolt barátsága”, in PINTÉR, *Emlékkönyv Négyesy László...*, 130–141, 131.

15 Ponori Thewrewk Emil (1838–1917) egyetemi előadásainak kiadott jegyzete szerint Arany gondolatritmusát nem tekintette ritmusnak. Ponori Thewrewk mentora volt Négyesynek az első verselméleti tanulmányainak megjelenése idején. Lásd KECSKÉS, *A magyar verselméleti...*, 325, 370.

**HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere:
a Kalauz és a vitairatok újraírása***

Budapest: Universitas Kiadó, 2019, 272 l.

Hargittay Emil monográfiájának keletkezés-története szorosan összefügg Pázmány Péter irodalmi műveinek mára már széles körben elismert kritikai igényű szövegkiadásával. Közismert vélekedés, hogy a 19–20. század fordulóján közreadott 15 kötetnyi összkiadás (a magyar művek, a levelek és az *Opera omnia*) a maga korában impozáns teljesítmény volt ugyan, méltán érdemelte ki az utókor megbecsülését, de az azóta magasabb szintre emelkedő, újabb követelményeket támasztó textológiai elvárásoknak már nem felelhetett meg. Természetesen a terjedelmes szövegtörzshoz tartozó jegyzetanyagot – különösen forrásainak feltárását – illetően is bővebb és korszerűbb edicióra mutatkozott igény, s ezt a feladatot a Pázmány Péter Katolikus Egyetem munkacsoportja vállalta Hargittay Emil szakmai irányításával. Ismeretes, hogy a munkálatokkal kapcsolatos koncepció 1998-ban, a Piliscsabán rendezett konferencián fogalmazódott meg, s ennek nyomán az új évezred elejétől folyamatosan jelentek meg az újonnan alapított sorozat kötetei. 2019-ig nyolc vitairat és az *Imádságos könyv* kritikai igényű szövegkiadása (összesen tizenegy kötet) került ki ebből a műhelyből, a hozzájuk tartozó filológiai apparátus többnyire önálló köteteket tett ki.

Az új kritikai kiadás előrehaladása eléggé markánsan jelezte, hogy a teljes szövegegyüttes megjelenésével árnyaltabb kép fog kirajzolódni Pázmány irodalmi munkásságáról, főként pedig írói módszeréről, kompilációs technikájáról, forráshasználatáról s az egyes művek közötti kapcsolatokról. Hargittay Emil monográfiája pregnáns bizonyítéka annak, hogy az eddig egymástól elkülönítve vizsgált művek kö-

zötti összefüggések, átvételek, újraírások, korrekciók, kiegészítések vagy éppen rövidítések, újabb és újabb források bekapcsolása a katolikus argumentációs bázisba az írói módszernek és szövegszervezési eljárásoknak az eddigieknél jóval árnyaltabb megismerését és jellemzését teszi majd lehetővé.

Az előzmények ismeretében érthető, hogy a mostani monográfia is kutatástörténeti áttekintéssel kezdődik, s Hargittay ennek keretei között jelöli ki vizsgálódásának célját. Pontosan fogalmazza meg, mire vállalkozott munkája során: „Jelen elemzés nem a korábban mások által vizsgált, az egyes művek elemzésében eredményeket hozó retorikai és más szempontokat részesíti előnyben, hanem egy korábbi sajátosságot, az egyes művek között kialakuló struktúrát, a kompilációs és újraírási technikát megragadva teszi az életművet kutatásának tárgyává. [...] Jelen munka szándéka szerint Pázmány vitairatainak belső összefüggéseit tárgyalja és tárja fel az írói módszer változása, fejlődése és meghatározása érdekében”. (10)

A vizsgálódás céljának meghatározása és a kutatástörténet áttekintése után Pázmány irodalomszemléletének jellemzése következik, itt főként a citátumhasználat és az imitációértelmezés kapcsán kísérli meg az elemzés a hitvitázó iratok karakterjegyeinek meghatározását. Az életmű egészében nyilvánvaló a *Kalauz* kiemelkedő jelentősége, központi szerepe, ennek indoklásaként veszi górcső alá a szerző a nevezetes szintézis kiadásainak történetét, kompozíciós kérdéseit, újraírásának módzatait, forráshasználatát, recepciójának egyes változatait. A mű három – még Pázmány életében készült – kiadásának szerkezeti összefüggéseit egy táblá-

zat szemlélteti (38), a harmadik kiadás részletes, alfejezetekig lebontott tartalomjegyzékét pedig a vitairatokból történő beillesztések feltüntetésével tekinthetjük át a későbbi fejezetek egyikében (167–208). Mindezek révén kitűnik a terjedelmes mű enciklopédikus jellege, ami ugyan eddig sem volt kérdéses, most viszont filológiai tények sokaságára támaszkodva látjuk bizonyítottan ezt a véleményt. Az újraírási technika által generált összefüggések bonyolult szövevényét a kötet hátsó belső borítóján a vitairatoknak az ún. kompilációs szemmája szemlélteti, ennek révén nyomon követhető a *Kalauz* végső megszövegezésének kialakulása. Az is szembe-tűnő a szövegösszevetések alapján, hogy a *Kalauz* szerzője nem rendszeres dogmatikai szintézist kívánt adni, hanem sokkal inkább a korszak hitvitáit kívánta a teljesség igényével, logikus rendben sorra venni, a reformáció révén előtérbe került kontroverz kérdésekre szándékozott – teológiaiilag természetesen minden esetben meg-alapozott – válaszokat adni.

Az értekezés gerincét, legterjedelmesebb egységét az 5. fejezet jelenti, ebben valamennyi vitairatnak a *Kalauz*hoz való viszonyát (táblázatos formában is áttekinthetővé téve) részletezi a szerző. Lineárisnak nevezi ezt az eljárást, mert az egyes írárok megjelenési évének sorrend-jét követi, valójában tehát itt kronológiai rendben jelennek meg azok a vitatémák, amelyeket Pázmány 1603-tól kezdődően időszerűnek vagy kiemelkedő fontosságúnak tartott, s ezeket azután 1613-ban be is illesztette nagy szintézisébe. Kulcsfontosságú itt legelső megjelent polemikus írása, a *Felelet Magyarai Istvánnak*, mivel ennek kéziratos bejegyzésekkel tűzdelt munkapéldánya is fennmaradt, így vizsgálata betekintést enged a szerző írói/átdolgozóí/kompilálói mód-szerébe. Méltán állapítja meg Hargittay, hogy „a tudatos és következetes szerzői módosítások, az írói szövegformálás technikája irodalmunkban Pázmány *Feleletétől* kezdődően követhető nyom-on” (67).

A *Felelettel* együtt a továbbiakban össze-sen 22 vitairat geneziséről és a *Kalauz*hoz fű-ződő viszonyáról szól az értekezés. Ezek egy része megelőzte a nagy művet, mások csak annak megjelenése után, részben annak védel-mében, az elleniratokra is reflektálva készültek el. A latin nyelvű írárok közül csak azok szere-pelnek itt, amelyeknek polemikus részletei ki-mutathatóan kapcsolatba kerültek a szintézis-sel (*Diatriba*, 1605; *Peniculus papporum*, *Anonymi sicophantae*, 1611; *Dissertatio*, 1631), több vagy ke-vezebb változtatással beépültek annak textusá-ba, vagy éppen merítettek belőle. A grazi filozó-fiai és teológiai előadások itt nem szerepelnek, noha azok kétségkívül a magyar munkának – Szabó Ferenc találó kifejezésével élve – teológiai „aranyfedezetét” biztosították, de minthogy nem polemikus szándékkal készültek, megcélzott be-fogadói közönségük is más volt, vizsgálatuk más alkalommal és más műfajban lesz indokolt.

A vizsgált vitairatszövegek további fel-használásának sokféle változatát mutatja ki Hargittay. Olykor egész textusok épültek be az apologetikus szintézisbe, máskor csak a gondo-latmenet került bele, többnyire stilisztikai variá-ciókkal, műfaji áthangolódással, ugyanakkor az egyes vitairatok egymásra is hivatkoznak, kie-gészülnek, továbbépülnek, bővülnek és árnya-lódnak az érvelések, újabb és újabb források be-kapcsolásával erősíti Pázmány az általa kifejtett katolikus álláspontot. A szünet nélküli korrigá-lás, a polémia pillanatnyi helyzetére történő ál-landó figyelem jellemzi mind a jezsuita hitvitá-zó, mind pedig később az érsek írói mentalitását. Ennek ezúttal csupán néhány jellemző vonását és példáját említhetjük, ezek révén az írói tuda-tosság és kreativitás retorikai eljárásait mutat-ják be az elemzések.

Igen tanulságos – bár több tekintetben is egye-di esetnek tekinthető – az *Öt szép levél* (1609) erede-ti szövegének és a *Kalauz*ba illesztett későbbi vál-tozatainak az alakulása. Egyetérthetünk azzal az állásponttal, amely szerint az *Öt levél* (1613) nem

csupán egy szövegvariáció, hanem önálló műként kezelendő, s így a kritikai kiadásban is mindkét szöveg teljes terjedelmében helyet kapott egyazon kötetben. Újdonság viszont Hargittay mostani vizsgálatában, hogy az 1623. évi *Kalauz*-kiadást is bevonja a szövegösszevetések sorába, s kimutatja, hogy ebben lényeges átalakítás történt a korábbiakhoz képest: az *Appendix*ből itt már a nagy szintézis XV. könyvébe került a szöveg, a korábbi polemikus éllel, fikcionált formában, ironikus tónusban fogalmazott stílusból értekező jellegű, teológiai fejtegetés lett. A gondolatvezetés megmaradt ugyan, de az újraírás a megváltozott kontextushoz igazodott, az ironikus tónus mérséklődött, az Alvinczira kihegyezett egyedi polémia az apologetikus öszszegzésbe integrálódott, a régi retorikai/stilisztikai fegyvert új feladathoz alkalmazta szerzője.

Egy másik különleges esete a Pázmány-textológiának a röviden csak *Megrostálás* címmel emlegetett vitairat sorsa. Csupán két példányban maradt fenn a mű 1609-es eredeti pozsonyi kiadása, ezek egyikét Debrecenben, másikat Prágában őrzik. Szövegéből meglehetősen nagy terjedelemben rekonstruálni lehet Pázmány vitapartnerének, Alvinczi Péternek mára már elveszett írását. A magyar jezsuita mintegy nyolcvan esetben szó szerint idézi az ellene Alvinczi által felhozott vádakát, összegzi vitapartnerére érveit, szembeesíti azokat saját argumentációs bázisával. Az eredeti Alvinczimű ismeretét ez természetesen nem pótolhatja, de mégis ad róla egyfajta információt, a vitapartner tükréből is felsejlenek a kontroverz fejtegetés kontúrjai. Pázmány szigorú logikával dolgozott, mindig pontról pontra szó szerint citálta vitapartnerre szavait, s azokhoz fűzte cáfolatát, így lehetőség kínálkozott arra, hogy az elveszett szövegről is informálódhasson mind a kortárs olvasó, mind pedig az utókor, a modern kutatás.

Ugyancsak újdonságnak számító tanulsgokot kínál a legfontosabb kései vitairat esete. A *setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák*

vezetője (Bécs, 1627) címmel közreadott Baldvinus-ellenes polémia az egész Pázmány-életmű harmadik legterjedelmesebb írói alkotása, csupán a *Kalauz* és prédikációgyűjtemény múlja felül terjedelemben. Egyszerre „polemizáló, apologetikus és teológiai összefoglalás” ez, miként Hargittay meggyőzően kifejti. Hármas jelentőségét is bemutatja: a *Kalauz* teljes szövegének védelmét kellett ellátnia, szerzője a nemzetközi kontroverziába kapcsolódott be általa, s mivel ennek is fennmaradt egy munkapéldánya, a kései írói aktivitásba is bepillantást enged a kéziratos marginális bejegyzések révén.

A kései vitairatok közül talán a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* címmel 1631-ben megjelent mű kelthet legnagyobb érdeklődést. Ez ugyanis Pécsvárad Péternek két évvel korábban Debrecenben kiadott terjedelmes elleniratára készített viszontválasz, védelmezve *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról* szóló 1626-os Pázmány-iratot. Kiderül a mostani elemzésből, hogy az érsek legtöbbször nem is a védelmezett írására hivatkozik a válaszadásban, hanem sokkal inkább a *Kalauz* második kiadására, amely a vitatott témát a legalaposabban, a legtöbb latin idézettel adta elő, így ez is annak a jele, hogy az írói szemlélet egységben kezelte, egységnek fogta fel különböző alkalmakkor nyomdába adott munkáit, s azokból mindig a legautentikusabbnak vélt locusra igyekezett hivatkozni. Másképp fogalmazva: csupán csak válogatnia kellett a korábban felhalmozott érvrendszer tárházából, s máris az új szituációhoz lehetett formálni fejtegetését.

Külön színfoltot jelent a kései kontroverz írások között a Batthyány Ferencné Lobkovitz Poppel Évának dedikált *Bizonyos okok* (1631), mivel itt elsősorban nem is a polémia, hanem a térítő szándék vezette a szerző tollát. Valáscserére kívánta ugyanis rábírní a címzetet, vagy legalább is arra, hogy konvertált fiát ne hibáztassa katolizálásáért. Joggal emeli ki

Hargittay, hogy az érvelés itt részint a logikára épít, másrészt viszont érzelmi hatáskeltése is erőteljes, inkább imádsághoz vagy prédikációhoz mintsem vitairathoz illő a befejezése, a beleillesztett levélszöveg pedig – amely Batthyány Ádámmal szól – a *genus deliberativum* kategóriájába sorolható. Ennek figyelembevételével nem tartható véletlennek, hogy ennek az írásműnek 1772-ig még tíz kiadása látott napvilágot, s így ez lett a kora újkorban leggyakrabban kiadott Pázmány-mű.

A mikrofilológiai gondossággal végzett szövegvizsgálatok eredményeinek összegzését a szerző hat pontban rögzítette. Megállapította, hogy az életműben egyetlen vitairat sem áll elszigetelten, önmagában, hanem azok egymással szoros kapcsolatban vannak, végső soron pedig valamennyi beépült a *Kalauz* valamelyik kiadásának szövegébe. A legnagyobb arányú bővítés a második kiadásban mutatható ki. A kompilációs eljárás elemzése révén a többször kérdésessé tett műfaji besorolás megoldásához ugyancsak közelebb kerülünk: a szemma elég világosan mutatja, hogy a *Kalauz* nem tisztán teológiai traktátus, de nem is csupán egy monumentális vitairat, hanem mindkét műfaj jegyeit hordozó gyakorlati útmutató azon keresztények számára, akik a katolicizmusban megerősödni kívántak vagy éppen a korszakban nem ritka felekezeti ingadozás talaján álltak. További hozama a vizsgálódásnak, hogy az álneven publikált írásokról is bebizonyosodott, hogy azok Pázmány művei, minthogy anyagukat később ő maga használta fel újabb munkáinak érvrendszerében. Ez korábban is sejthető volt, mivel az álnevek (Szyl Miklós, Sallai István, Lethenyei István, Joannaes Jemicus stb.) mögött egyszer sem talált a kutatás valódi személyiséget, most viszont a kompilációs technika oldaláról fikciós szerepeltetésük szándéka be is bizonyosodott.

A kompilációs szemma tanulmányozása révén még az a kérdés is felvethető, hogy Páz-

mányt nem kellene-e „egykönyvű írónak” tartani, minthogy egyetlen impozáns tudáshalmazból, terjedelmes műveltséganyagból, a katolikus világtól, etikai és teológiai rendszerből merít valamennyi irata, amelyeket azonban mindig az adott körülményekhez, a kontroverzia aktuális igényeihez alkalmazva fogalmazott meg. Mindig annyit adott ki tudásának szellemi kincstárából, amennyit az adott helyzet megkívánt, az adott műfaj szükségessé tett. Lényegében még prédikációgyűjteménye is ezt az eljárást követte, érthető módon más elvárási horizontra, más funkcióra, más befogadói közösségre szabva adta elő tanítását, meggyőződését, a poszttridentinus katolicizmus álláspontját. Könyv- és nyomda-történetileg természetesen más a helyzet, csupán a most felvázolt újraírási eljárások szemlézése nyomán vethető fel ez az akár abszurdnak is minősíthető, ámde sok tekintetben találó, szellemes vélekedés.

A fejtegetéseket a kötet végén tizenkét képmelléklet egészíti ki, nem kevés tanulsággal. Kérdés például, hogy a *Kalauz* harmadik kiadásának címlapja vajon miért maradt teljességgel képek nélkül, holott a korábbiak dekorativitása a barokk sokszorosított grafikai ábrázolások legjavát mutatja, s hagiográfiai üzenete is hatékony lehetett a magyar szentek ábrázolása révén. Azok a címlapok viszont, amelyeken kéziratos bejegyzések találhatók, a kötetek fogadtatását jellemzik, akár possessort tüntetnek fel, akár a vitapartnerek gúnyverseit jelenítik meg. A munkapéldányok címlapjai szemléletesen vallanak arról a szerzői szándékról, amely szerint az autor gyakran nem volt megelegedve korábbi megfogalmazásaival, azokat állandóan csiszolta, korrigálta vagy éppen új kontextusba emelte át, miként erre nagy öntudattal utalt is Pázmány a *Kalauz* újabb kiadásának előszavában: „[...] ugyanezen könyvnek is mostani nyomtatásában sokszor világosb értelemmel, jobb renddel, ékeesebb szóllással, újabb bizonyosságokkal hosszabbítom vagy rövidítem írásomat”.

Több tudományágban, több alkalommal is felmerült már az a kérdés, hogy melyik az igazi Pázmány: a grazi teológiai professzor, a jezsuita hitvitázó, a térítő, az imádságszerző lelkiatya, a magyar próza virtuóza, a bíboros Cicero, az egyházat újjászervező főpásztor, az ország fő-kancellári tisztét betöltő politikus, a magyarság sorsáról, megmaradásáról felelősséggel gondolkodó államférfi, az egyetemalapító vagy a pápaság és a Habsburgok között egyensúlyozó diplomata? Jelen monográfia olvastán kecsesítő lenne Pázmány irodalmi munkásságát emelni az első helyre, azonban éppen Hargittay figyelmeztet arra, hogy szétválaszthatatlanul összefonódnak a jezsuitából lett esztergomi érsek tevékenységének különféle szálai, koherens egységet alkotnak életművének – egymástól csak látszólag távoli, elkülönülő – területei.

Hargittay munkája igazolja azt a tapasztalatot, amely szerint az irodalomtörténeti monográfiák közzétételére nem csupán azért van szükség, hogy összefoglalva, egységbe rendezve álljanak előttünk az elért eredmények, hanem azért is, hogy a fehér foltok előtűnjenek, a további kutatási irányok körvonalazódhassanak. Jelen esetben evidenciának mutatkozik a kritikai kiadás folytatásának kívánalma, mind a *Kalauz*nak, mind a kései vitairatoknak az eddigi színvonalon történő, jegyzetekkel és különféle mutatókkal kísért közzététele. Remélhetőleg fény derül ennek során majd arra is, hogy voltak-e – s ha igen milyen mértékben – segítői Pázmánynak az egyes írások sajtó alá rendezésében, s kik játszottak szerepet a párját ritkítóan gazdag életmű kiadástörténetében, például a nyomdai előkészítések során. Az egyes vitairatok egyházpolitikai háttérnek feltárása is hozhat még újabb szempontokat az elemzésekhez.

További újabb feladat lehet a Pázmány elnöklésével Grazban megvédett doktori tézisek, a liber gradualisok szerzőségének pontosítása is, valamint a latin nyelvű filozófiai és teológiai előadások anyagának szembeesítése a magyar vitairatok retorikai, dialektikai, filozófiai és teológiai tartalmával, hogy a Szabó Ferenc által kezdeményezett teológiai szempontú kutatások (*A teológus Pázmány*, [Róma, 1990]; *Krisztus egyháza Pázmány Péter életművében*, [Budapest, 2012]) folytatódhassanak, s a magyar művek teológiai alapozottsága világosabban megmutatkozhasson. A kritikai igényű kiadás azt is lehetővé teszi, hogy a Pázmány-művek későbbi – egészen a 18. század végéig elevennek mutatkozó – hatását az eddigieknél nagyobb méretekben fel lehessen mérni, a szövegátvételeket, reminiscenciákat, polemikus reagálásokat azonosítani lehessen, minthogy az látszik az újabban feltárt adatokból, hogy írásainak ismerete és prédikációs gyakorlata évszázadokra meghatározta a magyar barokk egyházi próza formálódását.

Ha az újabb életrajzi és egyháztörténeti kutatási eredmények (Tusor Péter nemrég megjelent kötetei) mellé a teljes modern szövegkiadás hozama, ismeretanyaga is társul majd, akkor remélhetőleg teljes komplexitásban fog kirajzolódni egy korszerű összkép az egyházfő, a teológus, a politikus és nem utolsósorban a különlegesen termékeny író, a „magyar próza atyja”-ként emlegetett Pázmány szellemi teljesítményéről, sokirányú hatásáról, történeti szerepéről. Az ehhez vezető úton Hargittay Emil kötete megkerülhetetlen állomás, a kutatástörténet kiemelkedő teljesítménye, amely az elemzett anyagon túl a magyarországi textológia módszertana számára is rendkívüli tanulságokkal szolgál.

Bitskey István

Átfedések – Szövegalkotás a 16–18. században

Szerkesztette Kiss Farkas Gábor és Maczák Ibolya

Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 22

Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségtörténeti Kutatócsoport,
MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, 2019, 172 l.

Átfedések – Szövegalkotás a 16–18. században címmel rendezett 2019. február 7-én konferenciát az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport és az ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport. Az azonos című kötet az előadások írott változatát tartalmazza, változatlan szerkezettel, vagyis a kötet tartalomjegyzéke megegyezik a konferencia programjával. Nem találunk viszont előszót, ami a *Lelkiségtörténeti Tanulmányok* köteténél számomra szerkesztőfüggőnek tűnik. Jelen esetben hasznára vált volna a kiadványnak, leginkább azért, mert az alcim egy meglehetősen tág kategóriát jelöl meg. A tartalomjegyzéket böngészve azonban azt veheti észre az olvasó, hogy a kora újkori szövegalkotási módok közül a tanulmányok jelentős hányada a kompilációt állítja vizsgálata középpontjába, ezért a kompiláció kiemelt szerepe a kötet tanulmányaiban megért volna egy reflexiót.

A kompilációkutatást az utóbbi évtizedekben a prédikációk és a vitairatok vizsgálata határozta meg. A Pázmány Péter életművének kritikai kiadásához fűződő kutatások mellett Bárczi Ildikónak és tanítványainak a középkori latin nyelvű prédikációirodalom területén folytatott vizsgálatait mutatták meg a kompilációs szövegalkotás jellemzőit. A fogalom jelentésével, pontos jellemzőivel, valamint lehetséges kiterjesztésével más műfajokra az *Átfedések* több szerzője is foglalkozik. Szelestei Nagy László tanulmánya a prédikációk írásának folyamatára helyezi a hangsúlyt, mégpedig 17. századi kéziratos minta-prédikációs-

köteteket elemezve. A fő kérdése az, hogy a nyomtatott prédikációk vizsgálata során levont tanulságok érvényesíthetők-e a kéziratos korpusz esetében is. Ennek érdekében tisztázza, hogy Hargittay Emil definícióját követve a kompilációs szövegalkotásnál fontos mozzanat, hogy egy vagy több szöveg felhasználásával önálló szöveg jöjjön létre. Azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a Bogár Judit által az imakönyvekben regisztrált „nem tudatos kompiláció” jelensége a prédikációkban is gyakran előfordulhat. Szintén felhasználja Bogár eredményeit Bajáki Rita írása, amely arra tesz kísérletet, hogy a 16. századi imakönyvekben mutassa meg a kompilációs szövegalkotás lehetőségeit. Ebből az időszakból kevesebb mint tíz kötet áll a kutatók rendelkezésére, ezekből pedig ötöt vizsgál a tanulmány. Bajáki legfontosabb kérdése a kompiláció alapegységére vonatkozik, vagyis az imádságoskönyvek esetében egy-egy imádságot, vagy magát a teljes kötetet és annak felépítését vetjük alá tüzetesebb vizsgálatnak.

A kompiláció módszertani és elméleti kérdéseit tárgyaló írások mellett Farkas Flóra esettanulmányának középpontjában a kompiláció mint folyamat áll. Az írás egy 15. századi, Budát többször meglátogató kanonok, Paul Wann prédikációját tárgyalja. A szöveg valószínűleg el is hangzott nyilvános prédikációként Budán. Három témát jelöl meg a címben a szerző: a táncot, az éneket és a hangszeres játékot, nyilván azzal a szándékkal, hogy mindegyiket elítélje, a prédikáció középpontjában mégis csak a tánc és annak kárhoztatása áll, mivel

Paul Wann szerint ez az a tevékenység, amely a kísértésre és valamennyi főbűn elkövetésére alkalmat ad az egyszeri embernek. Farkas Flóra a kézirat két, Lavanttalban és Linzben őrzött változatát veti össze, ugyanis a lavanttali példány külön betoldott lapokat, margináliákat, megjegyzéseket is tartalmaz. Farkas elemzése szerint ezek a jellemzők arra utalnak, hogy a két szöveg eltérő olvasásmódra és eltérő használatra készült. A lavanttali kézirat felépítése abból a szempontból izgalmas, hogy a hálózatos jelleg nyomán a kompiláció technikáját folyamatosan teszi vizsgálhatóvá.

A tanulmányok közül még kettő a katólikus szentbeszéd kompilációs technikáit mutatja meg. Kiss Farkas Gábor a Pázmány Péter előtti, míg Maczák Ibolya a Pázmány és az utána következő prédikációirodalomból hoz példákat.

Kiss Farkas Gábor a ciceroniánus stílus megjelenésének és elterjedésének a hatását elemzi a latin nyelvű prédikációk szövegalkotásában két példán keresztül. Az első példa szerzője ismeretlen, míg a másik példa Nádasdi Bálinttól származik, akinek életpályáját a szerző már egy korábbi tanulmányában bemutatta. A két példa szövegét a kompilációs technika köti össze: mindkét szerző egész bekezdéseket, latin szókapcsolatokat, szövegegységeket másol a prédikációikba. A tanulmány azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy hogyan jelennek meg a különbségek a késő középkori sermo és a humanista szentbeszéd alkotása között, továbbá hogy a kompiláció milyen szerepet kapott az utóbbihoz tartozó szövegekben. Kiss Farkas Gábor arra is felhívja a figyelmet, hogy mindkét példa a 16. század azon időszakában keletkezett, amelynek katolikus prédikációs gyakorlatáról kevesebb információval rendelkezünk, és elsősorban a kéziratok forrásai továbbá kutatása segíthetne abban, hogy pontosabb képet alakíthassunk ki a trentói zsinatot megelőző prédikációs stílusról. Az ismeretlen

szerzőségű szöveget közli is a kötet, a tanulmány után.

Maczák Ibolya tanulmánya a 18. században élt ferences hitszónok, Stankovátsi Leopold kompilációs technikáját elemezi, amit az *Elorzott szavak* című monográfiájában már megtett egy fejezet erejéig, így azt eddig is tudtuk, hogy Stankovátsi jelentősen egyszerűsített a Pázmány-beszédek alosztásos hierarchiáján. A tanulmány Stankovátsi egyik kedvelt szövegalkotási módszerét, a kölcsönzést vizsgálja annak ünnepi beszédeiben. Noha az írás mindig visszatér Stankovátsi szövegeihez, összességében a többszörös átvételek komparatív elemzését mutatja be, hiszen a Pázmány-Stankovátsi példák mellett, Illyés András és Stankovátsi, valamint Illyés András, Kelemen Didák és Stankovátsi beszédeiben felbukkanó kölcsönzéseket is összehasonlítja.

Noha a kötetben szereplő szövegalkotási technikák között a kompiláció kap kiemelt szerepet, a prédikációk esetében nemcsak ez az egyetlen vizsgálati szempont. Sebestyén Ádám Bornemisza-tanulmánya erre kiváló példa, amely részben Bornemisza Péter prédikációinak szerkesztését tárgyalja, részben pedig a 16. századi retorikai rendszerekben helyezi el Bornemisza szövegalkotási módszerét. Ennek során kitér a Bornemisza és Telegdi Miklós közti vitának a prédikációkban megjelenő vetületeire, és ennek összefüggésére a Bornemisza-prédikációk jellemző szerkezetével. Telegdi bírálata ugyanis éppen arra vonatkozik, amelyet a szakirodalom úgy azonosított, mint a Bornemiszára jellemző alkotói módszert, az amplifikációs retorikai eszközök állandó használatára.

Lovas Borbála írása egy olyan korpuszszal foglalkozik, amely a kutatás részéről eddig kevés figyelmet kapott, a néhány évtizeden keresztül népszerű bibliai történetekkel. A prédikációirodalomban betöltött szerepét három bibliai témacsoport megjelenésén ke-

resztül mutatja be a tanulmány: Gedeon és Sámson, Ákháb, Illés és Nabukodonozor, valamint a három istenfélő férfi mellett Tóbiás története. A további kutatást segíti, hogy a tanulmány után két melléklet is szerepel. Az első az 1532 és 1556 között nyomtatásban megjelent bibliai históriák, a második pedig a *Hoffgreff-énekeskönyv* és az *Énekek három rendbe* bibliai históriáinak listáját közli.

A fordításirodalomhoz kapcsolódik Réger Ádám, aki Vásárhelyi Gergely bűnbánati zsoltaírait vizsgálja. Először 1599-ben jelentek meg latinul, Vásárhelyi a jezsuita Petrus Canisius katekizmusának fordítását készítette el, és ennek függelékébe helyezte a latin zsoltaírszövegeket. Magyarul 1615-ben jelentek meg először, majd az 1617-es második kiadás változatlanul közölte őket. A szakirodalom azonban korábban is foglalmazott meg kétségeket Vásárhelyi fordításával kapcsolatban, Réger ezeknek ered a nyomába, amikor azt a sejtést bontja ki alaposabban, hogy a Vásárhelyi Gergely által közölt fordítások jelentős hasonlóságot mutatnak Káldi György munkájával, amely azonban csupán 1626-ban került ki a nyomdából.

Pázmány Péter idézőtechnikájára, valamint argumentációinak felépítésére vonatkozó ismereteinket gazdagítja Báthory Orsolya tanulmánya, amely egy olyan történet retorizálódását mutatja be, amely Luthernél szerepel először. Ugyanis a magánmise gyakorlatát elutasító írásában a reformátor olyan érveket használ fel, amit az ördög mond, amikor megjelenik álmában. Ez a mozzanat tette alkalmassá a történetet arra, hogy Pázmány is sikeresen érvelhessen amellett, hogy az evangélikus tanítás egyértelműen ördögtől való. Báthory bemutatja, hogy ez

a Luther-disputa hogyan jelenik meg újra és újra Pázmány életművében, továbbá hogyan módosítja a történetet, hogy egyre tökéletesebb retorikai érv legyen belőle.

A cseh nyelvű lelkiségi irodalomból hoz példákat Kovács Eszter tanulmánya, amely elsősorban a vizsgált szövegek előszavaira koncentrálna. A tanulmány első fele a nagysikerű *Praxis pietatis* cseh nyelvű fordításait tárgyalja. Négy kiadás előszava áll a tanulmány középpontjában, az 1630-as lesznói, az 1637-es és 1641-es trencsényi, valamint az 1674-es lőcsei. Ezt követően a tanulmány második része egy 1674-es zsolnai, katolikus perikópaskönyv átalakulását mutatja be, a példák révén Kovács a kiadványok tervezett olvasóközönségére vonatkozóan fogalmaz meg állításokat, valamint arra is kitér, hogy a cseh nyelvű szövegek magyar közegbe kerülve miként váltak a magyarországi kultúra részévé.

Noha a kötet címe több évszázadot ölel át, a tanulmányok zöme egyértelműen a 16. század köré koncentrálódik, ahogyan a szövegalkotási technikák közül is a kompiláció kapja a legtöbb feldolgozást. Ezek a jellegzetességek véleményem szerint a lényeges kutatási tendenciákat tükrözik, hiszen a kötet szerzői számos szállal kapcsolódnak a már említett Pázmány-kutatócsoporthoz, valamint a Bárczi Ildikó által kezdeményezett kutatásokhoz. A kötet kissé szétartó hatást kelt az olvasás során, viszont olyan kiváló írásokat tartalmazó kiadványt vehetünk kézbe, amely a több évtizedes kutatásokat is gazdagítja, továbbá távlati szempontokat, vizsgálati területeket is megmutat.

Móré Tünde

Beöthy Zsigmond: Válogatott írások (1839–1849)

Sajtó alá rendezte Boldog-Bernád István és Mészáros Gábor.

Budapest: Kalligram Kiadó, 2019, 216 l.

A komáromi születésű Beöthy Zsigmond (1819–1896) hosszú életének egy rövid, de meghatározó periódusába ad betekintést a kötet. Kronológiai határát a sajtó alá rendezők döntése alapján Beöthy Zsigmond mindeddig kiadatlan önéletírása jelöli ki, mely a szövegben olvasható belső utalások alapján, Boldog-Bernád István és Mészáros Gábor szerint feltételezhetően 1849 elején nyerhette el végző formáját. A könyv négy egységből áll: az *Életemből* című önéletírást és a *Követválasztás* című politikai vígjátékot Beöthy 1849 előtti levelezésének és publicisztikájának termése követi. Az önéletírás kontextusba helyezi a többi szöveget (a vígjátékot, a leveleket és a hírlapi cikkeket), melyek így együtt olvasva kiegészítik, árnyalják, pontosítják a visszaemlékezésben felvázolt életpálya egyes állomásait. A válogatott írásokban lévő szövegek előtt rövid bevezető tanulmányok állnak, a megértést a sajtó alá rendezők által készített tömör, de informatív magyarázó jegyzetek teszik egyszerűbbé.

Az *Életemből* című önéletírás a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 1526 utáni gyűjteményében maradt fenn. A névtelen kézirat szerzőjét már korábban azonosította F. Kiss Erzsébet levéltáros. Ha elfogadjuk a sajtó alá rendezők datálását (1849 eleje), megállapíthatjuk: a 30. évében járó Beöthy sorsfordító események közepette tekintett vissza addigi pályájára. 1848 nyarán ugyanis feleségével a biztonságot és stabilitást nyújtó komáromi életet hátrahagyva költözött Budára, s báró Eötvös József hívására a Vallás és Közoktatási Minisztérium protestáns egyházi osztályán vállalt először fogalmazói, később titkári állást. Ezzel egyidőben azonban egyre feszül-

tebbé vált a belpolitikai helyzet a délvidéken kirobbanó nemzetiségi konfliktus miatt, Beöthy aggodalmait pedig növelte, hogy egyik öccse, Károly nemzetőrnek jelentkezett, hogy részt vegyen a szerb felkelők elleni harcokban. Visszaemlékezésében ezek az utolsó megörökített események, melyek egy bizonytalansággal teli időszakot mutatnak, amikor a visszatérésnek és számvetésnek különleges súlya és jelentősége van. 1848 eseményeit Beöthy csak annyiban érintette, amennyiben azok személyes sorsára befolyással bírtak. A tágabb politikai kontextust egy külön munkában tervezte bemutatni (legalábbis erre utal a szerző egy megjegyzése), a beígért folytatás azonban tudomásunk szerint végül nem készült el.

A komáromi gabonakereskedelemben kapcsolódó, jómódú köznemesnek, Beöthy Gáspárnak és feleségének, Kovács Katalinnak öt gyermeke született: egy leány (Zsófia) és négy fiú (Zsigmond, Károly, László és Gáspár). A család kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett, Beöthy Gáspár és Kovács Katalin Jókai Mór keresztszülei voltak. Kovács Katalin testvére pedig az orvos végzettségű Kovács Pál volt, aki íróként és a győri *Hazánk* című lap szerkesztőjeként vált ismertté, s nagy szerepet játszott abban, hogy unokaöccsében felébredt a kortárs irodalom és a versírás iránti érdeklődés. Beöthy visszaemlékezéséből kiderül, hogy sosem tartozott az éltanulók közé, s bár a szónoklati, majd a költészeti osztályokban már kezdett magára találni, mégis ezen a ponton annyi év elteltével is fontosnak tartotta az alábbi bejegyzést tenni: „Megjegyzem itt, mikép még ez időszakban is nagyon szerettem játszózni. Nyáron lapdáztam, télen csuszkáltam és ereszkedtem, és mindent ha-

tártalan szenvedélyvel. Kedvesek valának nekem e napok, melyekre vénségemben is édes gyönyörrel emlékezem. Ne fosszátok meg kora mulatságaitól a gyermeket, az ifjút: mert azokban élvezi később emlékezete mennyorszáágát. Ugy is sietve érkezik el a komolyság időszaka, az élni tudás feladatának fárasztó s nyűgöző terhével. Hadd maradjon fel a gyermekkor könnyü napjaiból egy emlékszövétnek melly az élet viharos óceánán kifáradt férfi szívét jótékonyan és gyöngéden deríte fel.” (30–31) Ez a bejegyzés kijelöli az emlékező pozícióját, s reflektál arra a ma már közismert tényre, hogy a gyermek- és ifjúkor felidézésének milyen ki-tüntetett helye van az emberi emlékezet működésében s az identitás megkonstruálásában. A gyermeki lét iránti affinitását jelzi másfelől, hogy Beöthy Zsigmondot a gyermekirodalom egyik megteremtőjeként tartjuk számon: mint ahogy erről önéletírásában is beszámol, már 1836-ban *Koszorú* címen egy kicsinyeknek szóló olvasókönyvet jelentetett meg Bucsánszky Alajosnál.

A komáromi református gimnáziumban töltött iskolaévek után 1834-től a pozsonyi királyi jogakadémián folytatta tanulmányait (itt a bölcsészeti stúdiumokat és a jog első évfolyamát végezte el). A korszakban bevett gyakorlatnak megfelelően pozsonyi tartózkodásnak az is célja volt, hogy német szót tanuljon: szállása Fiedler Mihály gyógyszerész családjánál volt. A református Beöthy tehát nemcsak katolikus tanintézményben, de jórészt idegen nyelvi környezetben végezte magasabb fokú stúdiumait. Amint a visszaemlékezésből kiderül, a legnagyobb élményt számára mégis az evangélikus líceumban működő Pozsonyi Magyar Társaság munkájába való bekapcsolódás jelentette. 1834-től négy éven keresztül a korábban az eperjesi evangélikus líceumban tanító Greguss Mihály irányította az irodalmi társaságot, aki arról volt nevezetes, hogy elsőként ő tartotta magyar nyelven a bölcsé-

leti kurzusokat. Általában is elmondható: a Beöthyvel egykorú, vagy csak valamivel idősebb írónemzedék szocializációjában meghatározónak bizonyultak a különböző tanintézményekben (Debrecenben, Eperjesen, Pápán, Pozsonyban, Sárospatakon) működő nyelvművelő társaságok és olvasóköri körök, melyek az élő irodalom felé vonzották a fiatalokat.

Beöthy 1837-ben a fővárosban folytatta jogi tanulmányait kezdetben a nála egy évvel fiatalabb öccsével, Károllyal együtt, akit azonban tanulási problémák miatt Pápára küldtek, és anyai nagyanyjuk felügyeletére bíztak. Pesten megint csak nem annyira kötelező stúdiukai, mint inkább a pezsgő irodalmi élet volt rá nagy hatással. Erdélyi Jánossal, Vachott Sándorral, Kuthy Lajossal, Papp Endrével, Vajda Péterrel, Szigligeti Edével együtt Kazinczy Gábor köréhez tartozott, s túlesve az első irodalmi szárnypróbálgatásokon, immár rendszeresen publikált az *Athenaeumban*, de más lapokban és almanachokban is (önéletírása különösen a pálya kezdeti szakaszát, az első irodalmi megjelenéseket dokumentálja részletesen).

Beöthy pályája nemzedéktársaihoz hasonlóan alakult. Jogai tanulmányai idején részt vett a koronázó városban az 1839/40-es országgyűlésen – Beöthy a Komárom megyei követ, id. Pázmándy Dénes kancellistájaként volt Pozsonyban –, majd 1841-ben letette az ügyvédi vizsgát. Eközben Komárom vármegye tiszteletbeli aljegyzőjévé és Esztergom vármegye táblabírájává nevezték ki. Bár az országgyűlés alatt még azt írta Erdélyi Jánosnak, hogy a fővárosban szeretne letelepedni, (Beöthy Zsigmond Erdélyi Jánosnak, Pozsony, 1839. augusztus 13. in *Erdélyi János levelezése*, sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona, 1. köt., A magyar irodalomtörténet-írás forrásai [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960], 74–75), az 1840-es évek elején visszatért szülővárosába, a szülői házba, és bekapcsolódott a vármegye életébe, emellett pedig a helyi református egyház

rendes aljegyzőjeként az eklézsia ügyeit is intézte. Levelezője volt a *Pesti Hírlap*nak és a *Je-lenkornak* (ott megjelent írásai összegyűjtve e kötetben olvashatóak), s álnév alatt a város és a megye életének fonákosságairól számolt be a nyilvánosságnak, mégis az 1844. évi tisztújításig kisebb sűrűlódásoktól eltekintve nem keveredett számottevő konfliktusba a helyi közéletben. Amint azonban fellépése komoly érdekeket sértett, új tapasztalatokra tett szert.

A 19. század első felében Komárom megyében két család szerzett döntő befolyást: a református Pázmándyak és a katolikus Ghyczyek. Ennek egyik jele, hogy 1794-től négy év kivételével mindig e két familia tagjai közül került ki az első alispán. Az 1832 és 1848 között lefolyt négy országgyűlés szavazásai alapján Kecskeméti Károly Komárom megyét kétszer a centrumba, kétszer pedig a liberálisok közé sorolta: politikai orientációját tekintve tehát a megye inkább ellenzéki és reformpárti volt. (KECSKEMÉTI Károly, *Magyar liberalizmus 1790–1848*, Eszmetörténeti könyvtár 10 [Budapest: Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2008], 273–274.) Az 1840-es években alapvetően két érdekcsoport határozta meg a megyei közéletet. Az egyik csoport Ghyczy Kálmán és ifj. Pázmándy Dénes, a másik Sárközy János másodalispán és Huszár Ferenc főszolgabíró köré szerveződött. A két párt irányvonala között nem volt lényeges eltérés, árnyalati különbségekkel ugyan, de ellenzéki, reformpárti politikát képviseltek. Huszár egyébként Ghyczy sógora volt, Sárközy pedig Pázmándy lányt vett feleségül, így tulajdonképpen ők is részei voltak annak a családi-rokoni hálónak, amely döntően befolyásolta Komárom megye életét. Az első alispán ekkor Ghyczy Rafael volt, az éppen ülésező országgyűlésen pedig Ghyczy Kálmán és ifjabb Pázmándy Dénes képviselte a megyét.

Az 1844 tavaszán végbement tisztújítás eseményei nem ismeretlenek a történeti szak-

irodalomban, legutóbb Szigeti István tárgyalta monográfiájában. (SZIGETI István, „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni*”: Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888) [Budapest: Gondolat Kiadó, 2012], 72–81). A monográfia a korabeli sajtó tudósításain (*Pesti Hírlap*, *Nemzeti Újság*) és Ghyczy Kálmán visszaemlékezéseiben keresztül mutatja be a két párt küzdelmét. Érdeemes lehet Beöthy itt közreadott önéletírását egybevetni Szigeti összefoglalásával és az általa felhasznált forrásokkal, például Ghyczy Kálmán visszaemlékezésével, hiszen Beöthy a vesztes párt oldaláról láttatja az eseményeket, míg Ghyczy a győztesek szemszögéből örököltette meg a tisztújítás kimenetelét.

Az alapvető konfliktust az okozta, hogy Sárközy János 1840-ben azzal a feltétellel kapta meg id. Pázmándy Dénes támogatását a másodalispáni szék elnyeréséhez, ha a következő tisztújításon nem jelölteti újra magát, s helyét átengedi az ifjabb Pázmándynak. Sárközy azonban meggondolta magát, nem akart félreállni, sőt célul tűzte ki az első alispánság elnyerését. Beöthy visszaemlékezéséből is nyilvánvaló, hogy a két „párt” sem anyagi erőforrásait, sem támogatóinak súlyát tekintve nem indult egyenlő esélyekkel, ő mégis a gyengébb pozícióból induló Sárközy mellé állt. Beöthy, aki távoli rokonságban állt Sárközyvel, visszaemlékezésében kiemelte annak műveltségét, a múlt iránti érdeklődését, hiszen Sárközy szenvedélyes emlékgyűjtő és régiségbúvár volt, továbbá nagy könyvtárral rendelkezett. Sárközy különösen a megye ifjúságát tudta maga mellé állítani, mivel célul tűzte ki: „elibertálni a megye fiatalságát azon indolentiából, mellybe a főbb tisztviselők arrogált tekintélye által sülyesztetett.” (42) Beöthy érzékelte a megyében uralkodó nepotizmust, a hivatali előmenetelt akadályozó felekezeti elfogultságokat, így érthető módon támogatta a *status quo*t megbolygatni akaró csoportot, abban bízva, hogy így majd a jegy-

zói hivatalban is biztosítva lesz oly annyira vágyott előmenetele. Sárközyék végül alulmaradtak a küzdelemben, bár az 1844. évi tisztújítás országos figyelmet keltett, és Sárközyék megkísérelték egy petíció keretében az éppen ülésező országgyűlés elé vinni az ügyet.

Beöthyt 1845-ben aztán tiszteletbeli alszolgabíróvá nevezték ki a csallóközi járásba, azzal a felhatalmazással, hogy a sommás ügyekben bírászkodhat is. Beöthy, aki mindenél jobban szeretett a jegyzői hivatalban dolgozni, végül tudomásul vette, hogy Komárom megyében protestánsként a remélt előmenetelt nem érheti el, s a bírászkodásba fektette energiáját. Ez pedig jelentős fordulatot jelentett számára a későbbiek szempontjából is, a visszaemlékezés időkorén jóval túllévő években ugyanis fényes bírói karrier vár majd rá (1862-től a pesti váltótörvényszék ülnöke, 1864-ben királyi táblai bíró, 1883-ban pedig kúriai tanácselnök lett). Jogi érdeklődésének megélénkülését bizonyítja, hogy 1845-ben megjelent *Elemi magyar közjog* című munkája, s az e kötetben olvasható *A magyar jogirodalomról* című, Pesti Hírlap-beli dolgozata.

A megyei élet visszasságai megjelennek az 1843-ban elkészült, itt közölt *Követválasztás* című politikai vígjátékában, melynek elkészültéről Beöthy visszaemlékezése is beszámolt. A mű egyfelől Nagy Ignác *Tisztújítás* és Eötvös József *Éljen az egyenlőség* című darabjai mellé állítható, másfelől nagyon erősen kapcsolódik a korabeli hírlapirodalomban és országgyűlési vitákban megjelenő problematikához, melynek törvényi szabályozása a reformkor egyik égető, de végig megoldatlan kérdésévé vált.

A visszaemlékezésben nagy hangsúllyal szerepel Beöthy párkeresése és házasságkötése. A fiatalember végül 1846 májusában vette el Ferber Karolinát, akit szülővárosában egy védegyeleti bálon ismert meg. Ferber Karolina testvéreivel együtt korán árvaságra jutott, ám mind a három leánytestvér jól ment férjhez:

Ferber Anna Amtmann Jánossal kötött házasságot, így a Ferberek egy tekintélyes komáromi patrícius családdal kerültek rokonságba, Terézia pedig Kalicza Zsigmonddal kötötte össze életét. A Beöthy Gáspárhoz hasonlóan ugyancsak gabonakereskedelemmel foglalkozó, jómódú Kaliczáék révén rokoni kapcsolat alakult ki Kuthy Lajossal is, aki Kalicza Johannát vette feleségül. (VÖLGYESI Orsolya, „Kuthy Lajos válópere” in *Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerkesztette FÓRIZS Gergely [Budapest: reciti, 2009], 71–80) Karolina öccse, József pedig majd Szinnyei Józsefként válik ismertté a hazai szellemi életben, kinek visszaemlékezései szintén a reformkori Komárom fontos forrásai lesznek. (VÖLGYESI Orsolya, „»Csakhamar végig olvastam Komáron összes magyar könyvét és mindég többre vágytam«: Irodalmi élmények és történelmi tapasztalatok Szinnyei József visszaemlékezéseiben” in VÖLGYESI Orsolya, *Írók, szerepek, stratégiák* [Budapest: Ráció Kiadó, 2010], 152–165.) Beöthy református volt, menyasszonya katolikus, a vőlegény azonban nem volt hajlandó reverzálist adni, így a katolikus egyház elzárkózott az ünnepélyes esketéstől. Élve tehát az 1844-ben elfogadott vallásügyi törvény lehetőségével, Beöthy és felesége volt az első Komáromban, aki a vegyes házasságot protestáns lelkész előtt kötötte meg. Az ünnepélyes esemény fényét emelte, hogy Beöthy Zsigmond násznagyai a megye első és másodalispánja Ghyczy Kálmán és ifj. Pázmándy Dénes voltak. Ez a gesztus is azt bizonyítja, hogy köztük a korábbi ellentétek ekkorra már elsimultak, s a megye két vezető tisztségviselője támogatja Beöthy karrierjét a szolgabírói hivatalban.

A fiatal pár az esküvő után hamarosan önálló otthonra is szert tett, minden adva volt tehát ahhoz, hogy Beöthy a családalapítás után hivatali (szolgabírói és egyházgondnoki) munkájának és az írásnak éljen. Az 1848-as esemé-

nyek azonban mindent megváltoztattak. A felelős kormány kinevezését követően Beöthy a szintén komáromi születésű Tóth Lőrinc és több pesti barátja is kormányhivatal vállalására ösztönözte. A leginkább magához illőnek a belügyi, közoktatási vagy igazságügyi területet érezte volna, de a belügyi és igazságügyi tárca személyi állománya információi szerint ekkorra már fel volt töltve, így levélben Eötvös Józsefet kereste meg, akit az irodalmi életből már jól ismert. Eötvös 800 forint évi fizetéssel a Vallás és Közoktatási Minisztériumba, a Lónyay Gábor vezette protestáns osztályra nevezte ki, azzal az ígérettel, hogy hamarosan titkárrá lépteti elő. Beöthy bár nehéz szívvel vált meg komáromi otthonától, a hivatalaiból való lemondás nem esett nehezeze: „minthogy helyettök új hivatalba s új társadalmi körbe valék lépendő” – kivételt csak az egyházi tisztségtől való megválás jelentett: „mellyhez szívembe mélyen oltott vallásos emlékezetek csatoltak”. (60) Egyháza iránti elkötelezettségét hírlapi működése is alátámasztja, például az eredetileg a *Pesti Hírlap*ban megjelent írása *A pápai főiskola ügyéről*.

Beöthy visszaemlékezése több szempontból is kiemelkedő forrásértékkel bír. Gyermekek- és ifjúkorának bemutatása, a korabeli irodalmi élethez való vonzalma, íróvá válása, közéleti érdeklődése nemcsak egy Komárom megyei köznevelési ifjú szocializációjának főbb szakaszait tárja az olvasó elé, de fontos generációs alapélményeket is közvetítenek az utókor számára. Ebből a szempontból pedig kiemelkedőek a Komárom megyei pártküzdelmet bemutató részek és az 1848-as történetek, melyek egyben a visszaemlékezés záró pontját jelentik. Beöthy barátai és íróársai közül többen az újonnan felálló minisztériumokban folytatták pályájukat: Vachott Sándor 1848 őszén a Pénzügyminisztérium fogalmazója lett, ugyanott kapott állást Nagy Ignác is. Irányi József és Reök István a földművelés-, ipar-

és kereskedelemügyi, Ábrányi Emil, Degré Alajos a belügyi, Papp Endre a vallás- és közoktatási tárcánál kapott hivatalt, Szontágh Pál pedig a külügyben. Kuthy Lajos a miniszterelnöki iroda igazgatója lett. Tóth Lőrinc az Igazságügyi-, Lukács Mór a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium titkára lett. A népképviselői országgyűlés tagjává választották az ifjúkori barátok közül Kazinczy Gábort és Riskó Ignácot – Beöthy ilyen irányú törekvése kudarcot vallott: Komáromban 1848 nyarán Tóth Lőrinc kapott mandátumot. Garay Jánost Eötvös nevezte ki a magyar királyi egyetem magyar nyelv és irodalom tanárává, Erdélyi János pedig 1848 júniusában vette át Bajzától a Nemzeti Színház aligazgatói posztját. Pulszky Ferenc pedig a Pénzügyminisztérium, majd Külügyminisztérium államtitkára lett.

Beöthy Zsigmond *Életemből* című önéletrajza az itt közölt írásokkal együtt nemcsak egy komáromi születésű fiatalember „fejlődéstörténete” és pályaképe, de annak is lenyomata, amikor egy nemzedéki alapon szerveződő csoport kapcsolati hálóját felhasználva részt kíván venni egy új rendszer (a polgári társadalom) megteremtésében s annak működtetésében. (Vö. VÖLGYESI Orsolya, „A »reformkor nemzedéke« a Beöthy családban” in VÖLGYESI, *Írók, szerepek, stratégiák*, 148; és VÖLGYESI Orsolya, „Az eperjesi kollégiumtól az elmegyógyintézetig. Vachott Sándor irodalmi kapcsolatrendszerének rétegei”, *Irodalomismeret* 1. sz. [2019]: 25.)

Az önéletrajz azonban azért is izgalmas olvasmány, mert éppen annak lezárása táján, 1848. szeptember 4-én született meg Beöthy Zsigmond fia, a későbbi neves irodalomtörténész, Beöthy Zsolt. Kovács I. Gábornak és Takács Árpádnak *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai a két világháború közötti tudáselitben* című munkája részletesen foglalkozik a kor szakadékosainak és családjaiknak, min-

denekelőtt pedig az „akadémikus apáknak” a társadalmi státuszával. (Kovács I. Gábor és Takács Árpád, *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai a két világháború közötti magyar tudáséletben I.: A protestáns felekezeti-művelődési alakzatokhoz tartozók ősfái* [Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2018.]) Az újabb társadalomtörténeti kutatások fényében így Beöthy Zsigmond nemcsak saját jogán, de fia révén is egy jól körülhatárolható társadalmi csoport tagjaként jeleníthető meg. A református felekezet-hez tartozó akadémikusok és családjaik mobilitási pályáját vizsgálva ugyanis a szerzők megállapítják: „A másik erős jellegzetesség a református felekezeti-művelődési alakzataból származó MTA-tagok ősfáinál a nemesség igen magas arányszáma.” (Uo., 357.) Ezen be-

lül azonban két egymással érintkező, de mégis eltérő karakterű hálózat figyelhető meg: az egyik, egy már a 17. századtól intellektualizálódó, egyházi értelmiségi, lelkesítő-tanítói csoport. A másik, melynek intellektualizálódását nehezebb megragadni, főként a vármegyék jogi végzettségű, a 18. század végétől már ügyvédi oklevelet szerzett nemesi birtokkal rendelkező tisztségviselőiből kerül ki. (Uo., 357–358.) Ha tehát ebből az aspektusból olvassuk Beöthy Zsigmond válogatott írásait, különösen az itt közreadott ego-dokumentumokat, éppen egy ilyen intellektualizálódási folyamatnak az átlomlásait ragadhatjuk meg egy majdani „akadémikus apa” ifjúkori visszaemlékezéseiből.

Völgyesi Orsolya

Császtvay Tünde: Erő Tér / Tér Erő. Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében

Budapest: Ráció Kiadó, 2017, 408 l.

„Szeretem a bevezetőket. Azokat, amelyek bevonnak. Elkapnak és nem eresztene. Amelyek ott tartanak” (9) – írja kötetének „(nem)” bevezetőjében Császtvay Tünde, de valójában nagyon is szembeállítja bevezetését az „átlagos” kötetkezdetekkel. Nem meglepő, hogy Császtvay tanulmánykötetete *máshogy* beszél. Eddigi munkái alapján megszokhattuk ugyanis, hogy egyrészt rendszerint az irodalomtudomány határterületén, sok más társdiszciplínával találkozó kérdést tematizál írásaiban. Másrészt nagyon forrásgazdag anyaggal foglalkozik. Harmadrészt sokszor vállalkozik ismeretlen vagy az irodalomtudományi vertikumban szokatlan, sőt merész vagy elsőre meghökkentő területek és problematikák vizsgálatára. Számos téma-választása, sajátos nézőpontja sokszor teljesen szokatlan és újszerű.

A tanulmánykötet szerkezete sem megszokott. Az első „tanulmány” valójában egy majdnem 250 oldalas monográfia, de találunk tényleges tanulmány-méretű „etűdöket” is a gyűjteményben. Ez az aránybeli kiegyensúlyozatlanság is utal arra a 19. század végi jellegzetességre, hogy az irodalmi, kulturális újítások, ráérzések mind észrevehetőbben és mind nagyobb teret nyertek, de mégis, nem igazán egymást erősítő folyamatokban mutatkoztak meg, és talán még igazán kiugró tehetségeket sem termeltek, de mindenképp már a 20. századi modernitás erőgyűjtésének tekinthetők. Császtvay századvég-értelmezése nagyon hangsúlyosan szól arról, hogy a 20. század első évtizedeinek kiemelkedő irodalmi próbálkozásai és eredményei milyen mélyről táplálkoztak, és mennyire a 19. szá-

zad szerves folytatásaiként kell rájuk tekinteni.

Nem meglepő tehát, hogy a címválasztás mellett a kötetszerkezetben is a „tér” és az „erő” fogalmak köré csoportosítódnak az írások. Ezzel olyan, a 19. század utolsó harmadára jellemző fogalmi „teret” jelez és feltételez a szerző, amely mutatja a vizsgált korszak térfoglalási erejét, és megfordítva: erős térnyerését is – amiről máig sokszor megfedkezünk, ha napjainkból tekintünk vissza a *Nyugat*-nemzedékre. Erre maga Császtvay is utal, s jelzi, hogy egyrészt az elmúlt évtizedekben mind gyakoribb területe a kutatásnak a századvég irodalma és benne a századvégi író- és művésztársadalom életének körülményei, társadalomtörténeti nézőpontú vizsgálatai, azonban hiába szaporodtak meg az erre vonatkozó kutatások és az ekkor már hatalmas mennyiségűvé növő források feldolgozásai, még mindig sok az elavult, téves vagy nem helytálló állítás a korszakkal kapcsolatban. Sok még a feltáratlan terület is, amellett, hogy az új irodalomelméleti meglátások, valamint az eddigiektől eltérő nézőpontok és kérdések alapján történő vizsgálatok is jócskán átírhatják a korszakról való tudásunkat.

A témák igazán szerteágazóak. Császtvay Tünde megmutatja, hogyan is élt társasági életet, vagy hogyan használta ki a nyilvánosság erejét egy igazán híres művész-írócsalád: Jókai Mór, Feszty Árpád és Jókai fogadott lánya. Hogyan talál utat a 19. század utolsó harmadának irodalmához és irodalmában a testiség, az erotika, és az irodalmi verstermésben miként lesz egyre nyíltabban kimondva a korábban csak nagyon-nagyon elbujtatott erotikus tartalom. Hogyan és mi tart össze egy baráti író társaságot, mi a kapcsolat a bor- és alkoholfogyasztási szokások és az irodalom között, mi a lenyomata az irodalomban a filoxérajárvány után újrāépülő magyar bortermelesnek. Hogyan kapcsolódik össze a napi po-

litika és az irodalom Toldy István műveiben. És sorolhatnánk még tovább. Császtvay Tünde mikrofilológusi eszközökkel, óriási forrásanyag birtokában, minél több részlet elemzése által fest minél pontosabb képet a korszakról.

A kötet első fejezete a „Tér Erő” címet viseli, s két tanulmány került ide: a *Nemzeti – Szalon – Garnitúra: Az epreskerti Jókai-szalon és Feszty-szalon*, illetve a *Czylinder és borgőzös katzenjammer: A nemzeti borivászat kultikus ereje és lepárlódása a 19. századvégi költészetben* című szövegek. A két tanulmányt összekötő kapocs a korszak művészeti életének félig vagy egészen informális találkozóhelyei: az alkotást és az eszmecserét is segítő művészszalonok élete, illetve a művészi-írói ivótársaságok, baráti közösségek világa.

Az első tanulmány egy aktuális és divatos témát vizsgál: egy művészcsalád, Jókai Mór, Jókai Róza és Feszty Árpád kapcsolatát, együttélését, de emellett megismerjük a meglehetősen széles körű kapcsolati hálózatukat, a körülöttük csoportosuló művészeket, politikusokat és tudósokat egybefoglaló társaságot, a Jókai–Feszty-szalont. A tanulmány újszerű megközelítése, hogy nem egy-egy szokásos divatkérdés köré épül (például Jókai második házassága), többféle nézőpontból járja körbe és értelmezi az ezzel kapcsolatos, feltárt tényanyagot, kitér az „egyenlet” eddig nem vizsgált tényezőire (például művészszalonok, Jókai–Feszty-szalon élete és tagjai), de felhasználja a társtudományok eredményeit (kommunikációtudomány, celebritás- és várostörténeti kutatások, szociálpszichológia stb.) is. Az alaptörténetbe – azaz, hogy miként is élt egymással és egymás mellett az első magyar írófejedelem, szeretett fogadott lánya (azaz mostoha-unokája) és a sikerfestő, Feszty Árpád – számtalan kisebb kérdéskör becsatlakozik: például az időskori Jókai-életmű megítélése körüli bizonytalanságok, a család tagjainak egyéni életstratégiái, társadal-

mi és egyéni szokásrendszerük, az epreskerti művésznegyed kialakulása stb.) Részletesen megismerjük a szalonok korabeli felépítését, működését, szokásait (a Pulszky-szalontól a Wohl-szalonig), és a korabeli szalonkultúra összefoglalásán túl felrajzolódik egy, a többi korabeli szalonokhoz részben hasonló, részben eltérő társasági helyszín. Betekintést nyerhetünk a 19. század első felében jellemző szalonélethez képest a már megváltozott körülményekhez és célokhoz alkalmazkodó, sikeres művészkör társasági életébe.

Az írásban látjuk, hogyan alakul Jókai sorsa, kapcsolatai a Fesztyékkal való együttélés folyamán, és miként kapcsolódik be az író ebbe a korábbtól nagyon eltérő családi életbe. Bár Császtvay hosszabban ír arról, hogy Jókai újfajta életmódja és életrendje miként változik meg és hogyan hat írásművészetére, én még több elemzést olvastam volna arról, hogy a szalonélet milyen inspirációs közeget jelenthetett az idős Jókai regényművészetére, új témáira és művészi megoldásaira.

A tanulmány igen hosszan és sok irányból vizsgálódva foglalkozik Feszty Árpád személyével, de teljes képet kapunk művészetfilozófiájáról, munkásságáról, művészi kvalitásairól is. Az eddig igazán ismeretlen képet azonban arról kapjuk, hogyan működik egy korabeli művészember, amikor életének, majd családjának gazdasági irányítását szervezi és tervezi, igyekszik anyagilag is hasznosítani társadalmi kapcsolatait. A társaságból kiemelkednek legközelebbi barátai, Bródy Sándor és Justh Zsigmond. Justh azért kap nagyobb teret itt, mert a justhi gondolatok – az ő súlyos betegsége és állandó utazásai miatt – végül Fesztyék szalonjában valósultak meg. Justh ugyanis a nyugat-európai és az arisztokrata körök napi gyakorlatából, valamint a kor legdivatossabb elméleteinek, filozófiai irányzatainak és leginkább Czóbel István Spencer gondolataira támaszkodó filozófiai munkájának elemei-

ből dolgozta ki társaságszervező elképzelését, ami alkalmas lehet egy szellemi kör társadalomformáló erejének érvényesítésére. A tanulmány egyik legnagyobb erősségének mégis azt tartom, hogy az első (vagy az elsők között) olyan kísérlet történt meg, amelyben a 20. század felé mutató, modernista törekvések nem az urbanizálódott polgári közeghez, hanem tagjait egy, a szellemi nagyság és tehetség szerint választó, magát – legalábbis kezdetben – hangsúlyosan nemzetinek tartott művészkörhöz kapcsolódik. Az írás ugyanis egy, az újkonzervatív elméleti alapról elrugaszkodó, (czóbeli) „nemzeti ligát” építő, (czóbeli-justhi) „hatóképes gazdasági pressuregroupot” létrehozni kívánó szellemi erő-tér működését állítja elénk. Kétségtelen, maga a szerző is úgy értékeli, hogy a Feszty-szalón egyszeri, megismételhetetlen és nem sokáig fenntartható kísérlet lehetett, melyet a 20. század történései feszítettek szét és lehetetlenítettek el – talán – örökre.

A kötet második tanulmánya a 19. század utolsó harmadának egyik baráti csoportosulásával foglalkozik: a tagoktól sok kreatív megoldást váró, szórakoztató szabályok szerint működő Pósa-asztaltársasággal. Itt az első írás koncepciója folytatódik: körüljárni a művészek, tudósok és politikusok találkozóhelyeit és megismerni működésüket. De itt már az egyik legismertebb művészasztal tagjai nem saját, intim terükben vagy otthonukban, hanem egy polgári, városi közösségi térben találkoznak. A szalonélet mellett ugyanis kialakulóban volt egy olyan értelmiségi találkozóhely, ahol alapvetően már az a cél, hogy a közös szórakozás, duhajkodás és együttlét mellett egymás társaságában újabb, a szellemi munkájukat, sőt az alkotófolyamataikat segítő inspirációkat, ötleteket szerezzenek, és újra meg újra feltöltődjenek. Császtvay Tünde ebben a *Nyugat* korszaka művészetének előképét látja.

Az írás a közösségi csoportosulások – visszatekintve egészen a reformkori diáktársaságokig – csoportelméleti, szociálpszichológiai elemzését adja, s ezzel kiderül az is, hogy mi fűzi még össze az első nagytanulmánnyal: ezek a bemutatott baráti találkozók már nem a születési rang vagy a társadalmi rétegződés szerint formálódnak, hanem a tehetség, a közös gondolkodás és a gyorsan vágó elme dönt arról, bekerülhet-e valaki a zárt körbe. A Feszty-szalontól eltérően azonban a Pósa-társaság – ahogy a szerző megfogalmazza – „a 19. század végén, 20. század elején már jellemzővé váló, modern polgári szellemi társasági kör példája” (266). Császtvay hosszabban kitér arra is, hogy a tagokat mi motiválhatta, hogy bekerülhessenek a kiválasztottak közé. Kicsit olyan érzésünk lehet ezt a fejezetet olvasva, hogy egy színes irodalmi sétán veszünk részt, ahol folyamatosan összefutunk fontos személyekkel, ott és akkor, amikor előkerülésük a legtöbbet nyújthatja a séta élvezetéhez. Mikszáth szellemes megjegyzései, adomák Jókairól vagy éppen Bródy Sándor filozófiai gondolatai változatossá és érdekessé teszik a szöveget, miközben mégis érvényesül a szerző fő kérdése: mik működtették az irodalmi életet a század utolsó harmadában? A tanulmány azonban folytatódik, és egy újabb gazdaság- és társadalomtörténeti kérdéskört nyit meg a szerző: vajon miért is vált nemzeti itallá a bor a 19. század folyamán. Az alapos művelődéstörténeti vizsgálat összegyűjti és bemutatja a 19. századi magyar írók magyar bortermeléssel, a pusztító filoxerajárvánnyal és leginkább a borivással kapcsolatos írásait, de „a borivászati tematikában” a szerzőt valójában az a társadalomtörténeti probléma érdekli, hogy hogyan válik a bor és a borivás magyar identitáslemmé, valamint annak kapjuk alapvetően gazdaságtörténeti magyarázatát, hogy miért volt szinte egyértelmű, hogy egy 19. század végi kávéházi művész társaság tagjai szükség-

szerűen bor mellett beszélgettek és váltották meg a világot.

A tanulmánykötet második fejezete arra utal, hogy az itt olvasható, témaválasztásában nagyon másféle írás valamiképpen az erőt képviselő *hatalomról* szól. Valóban így van, még ha csak áttételesen is. Az *Aki nem dobott cukkedlit a katolikus papoknak: Toldy István politikai valálsháborúja a 19. század utolsó harmadában* című írás Toldy István egyházellenes, pontosabban jezsuitaellenes megnyilvánulásainak nyomába ered. A vizsgált téma eddig kevésbé került előtérbe, de a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékén Hargittay Emil vezetésével működő Pázmány-kutatócsoport konferenciáin lehetőség nyílt a Pázmány-hatás kései, modern kori tanulmányozására is. A kutatócsoport jóvoltából az egykori esztergomi érsek 19. századi hatástörténetére is fény vetődött, és az egész közeli múltban már irodalomtörténeti kérdések mentén is elemezni kezdték Toldy jezsuitaellenes írásait (lásd Ajkay Alinka *Ki a jezsuitákkal! – háromszáz éves hazugságok* című tanulmányát). Császtvay Tünde a Toldy felvetette kérdésekhez saját korának aktuálpolitikai helyzetét elemezve közelít. A tanulmányból azonban nemcsak Toldy Istvánt, a magánembert, különleges személyiségét, alkotói attitűdjét ismerhetjük meg (szintén nagyon bő forrásanyag alapján), hanem politikai magatartása és tevékenysége, antiklerikalizmusa, egyházpolitikai írásai a korai dualizmus egyházpolitikai harcainak és vallási viszonyrendszerének, ellentéteinek kontextusába helyezve jelenik meg és értelmeződik.

Császtvay több tévedéssel számol le (például Toldy szabadkőművessége), és nem pusztán az aktuálpolitikai viszonyokat mutatja be, hanem belelátunk az állam és az egyház szétválasztásának történetébe, az egyházi alapfelosztásának hosszú évtizedes harcaiba, és az egyházi autonómia, azaz a dualizmus egyik alapvető korkérdésének és politikai párthar-

cainak széles körű elemzését kapjuk. A szerző kutatásai nyomán feltérképezhetjük nemcsak Toldy agitatív politikai újságírói gyakorlatát, de politikai eszmerendszerét és jezsuitaellel-nes írásainak széles körű irodalmi és történeti kritikáját is. Csak sajnálni lehet és némi hiányérzetet kelt, hogy a szerző nem szembesíti Toldy politikai nézeteit és az ezt meghatározó eszmerendszerét azon irodalmi alkotásaival, amelyek valamilyen szállal kapcsolódnak a problematikához – kezdve akár az *Anatole* című regénnyel.

A kötet zárásaként, az utolsó fejezetben („Etüdök”) két tanulmány kapott helyet: *A him veréb újra mozdul*, illetve a „*Kéjek árja*”. A két írás méltó lezárása a kötetnek, hiszen az erotikus, sőt a testi szerelmet megéneklő költői alkotások beszívárgásának, majd legalább egy részük beemelésének története a magas irodalmi regiszterbe korábban – itt a 19. századra gondolok – teljesen ismeretlen volt. Ezt a világot, melynek nagy része szöveganyagában is teljesen feltáratlan volt, Császtvay fedezte föl és vette elemzés alá, beillesztve azokat a 19. század második felének irodalmába, miközben a kérdést komoly irodalomszociológiai kontextusba is helyezte. A magas és a tömegkultúra találkozási pontjainak elemzése, vagy az írók-költők kényszerű megmerítkezése a tömegirodalmi piacon mindeztől kezdve általában kívül került az irodalomtudományi vizsgálatokon. A korábbról már ismert *Him veréb* című írás a virág és a méh találkozásának erotikus motívumát használó költői őstoposzból indul ki, és az irodalmi hagyományok áttekintésétől a 19. század vége felé halad; a téma mind nyíltabb és verbálisan mind ráérthetőbb módon való kifejtéséig mutatja be a motívum felhasználását. A téma itt is tágabb kontextusba kerül, és a századvégi erotikus költészet elterjedése, tabudöntőgető hatásainak értelmezése mellett megismerjük a kor irodalompolitikai helye-

tét és ellentéteit is, valamint azt a folyamatot, ahogyan az erotikáról való beszéd nem csupán az irodalom alacsony regiszterében kezd létjogosultságot nyerni, de a magas irodalomban is.

Fontos hangsúlyozni, hogy Császtvay nem feltétlen az esztétikai minőség vagy a kor irodalomtudományi, esztétikai elváráshorizontja szempontjából értékeli vagy értékeli át ezeket a műveket, sőt, rendszerint nem is célja azok esztétikai minősítése, hanem magára az irodalmi jelenségre és az irodalmi élet kevésbé ismert (akár hétköznapi) területeire és működésére fókuszál.

A *Kéjek árja* még kevésbé kibeszélt témáról szól, ugyanis a testiség, a testi szerelem és a szexuális aktus modern kori költői megfogalmazásával szembesít. Az első merész lépéseket a 19. század utolsó harmadában tette meg Komjáthy Jenő, Reviczky Gyula, az öreg Jókai Mór (illetve az előző tanulmány egyes szereplői), hogy végül jó ismerősük, Thallóczy Lajos „büzér-társai”, köztük Löwy Árpád esztétikailag értelmezhetetlen, de korjelenségként nagyon jellemző verselményeiben „csúcsosodjék ki”, és nyissa meg az utat a 20. századi, a testi szerelmet igazi költői alkotásokban megszólaltató új költőnemzedéknek, Babitsnak, Kosztolányinak, Somlyónak. Ezek az akár még ma is zavarba ejtő versek egyelőre sok-sok kérdést hagynak megválaszolatlanul. Ahogy a szerző írja: „Bizonyos-e, hogy ez a tematikus felszabadulás és verbalizált testiség feltétlen a modernitás felé vezető, progresszív kitérülés? Valljuk meg, felkészületlenül állunk ezeknek a textusoknak sokszor még az olvasására is, nemhogy elmélyült értelmezésére.” (390)

Császtvay Tünde tanulmánykötete hú maradt a címéhez: *Erő Tér / Tér Erő*. Olvasása során új erőre kapva, új utakon, új tereket bejárva kereshetünk válaszokat vagy új kérdéseket a mind ismerősebbé váló századvég megisméréséhez.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2020.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). A folyóirat előfizetési és bolti ára 2021-től 9 450 Ft.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft